

ISSN 2707-1820
ISSN 2707-1839

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ
БІЗНЕСУ та ТЕХНОЛОГІЙ

HERALD
of Kiev Institute of
BUSINESS
and
TECHNOLOGY

№4(46)2020

**КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ
БІЗНЕСУ та ТЕХНОЛОГІЙ**
04078, м. Київ,
пр. Зоряний, 1/5
(044) 353 42 42, 432 75 55
info@kibit.edu.ua

РЕКТОР: ЯКОВЛЕВА Олена Вячеславівна,
доктор філософських наук, професор
РІК ЗАСНУВАННЯ: 1961
РІВЕНЬ АКРЕДИТАЦІЇ: III, IV

ШКОЛА БІЗНЕСУ КІБІТ
Відкрита у 2004 році.
Надає повний обсяг
послуг з бізнес-освіти.

www.kibit.edu.ua

**Ліцензія АЕ № 458744
від 05.08.2014**

ISSN: 2707-1820 (PRINT)
ISSN: 2707-1839 (ONLINE)

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ
БІЗНЕСУ та ТЕХНОЛОГІЙ

HERALD
of Kiev Institute of
BUSINESS
and
TECHNOLOGY

№ 4 (46)

Київ 2020
Видавництво КІБІТ

Засновник:

Київський інститут бізнесу та технологій

Видається з 2004 року.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ, № 8801 від 01.06.2004, видане Державним комітетом телебачення і радіомовлення України.

Збірник включено до переліку фахових видань України Категорії «Б», згідно з наказом МОН України № 886 від 02.07.2020 за спеціальностями: 051 Економіка, 053 Психологія, 073 Менеджмент, 113 Прикладна математика, 123 Комп'ютерна інженерія.

Періодичність: чотири рази на рік (щоквартально).

Вісник Київського інституту бізнесу та технологій № 4 (46) 2020 року

Рекомендовано до друку вченою радою Київського інституту бізнесу та технологій протокол № 5 від 29 грудня 2020 року.

Головний редактор:

ЯКОВЛЕВ В. Я., канд. фіз.-мат. наук, Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Заступники головного редактора:

КУШНІР О. Я., канд. філос. наук, доц., Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

ЯКОВЛЕВА О. В., д-р філос. наук, доц., Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Редакційна колегія:

ГИЖКО Ю. І., канд. техн. наук, Інститут електродинаміки НАН України, Україна

ГОНЧАРОВ В. В., канд. фіз.-мат. наук, доц., Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

ГРУШЕВСЬКА С., д-р філос. наук, проф., Щецинський університет, Польща

ЖУРАВЛЬОВА Л. П., д-р психол. наук, проф., Поліський Національний університет, Україна

ЗАПОРОЖЕЦЬ О.М., канд. психол. наук, доц., Ріджент університет, США

ЗВАРИЧ В. М., д-р техн. наук, с.н.с., Інститут електродинаміки НАН України, Україна

КОБЛЯНСЬКА І. І. канд. екон. наук, доц., Сумський національний аграрний університет, Україна

КОЖЕМ'ЯКІНА С. М. д-р екон. наук, проф., Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України Міністерства соціальної політики України, Україна

КОХТАМАКІ В., PhD, Senior Lecturer, Docent, Університет Тампере, Фінляндія

МИКИТЕНКО В. В., д-р екон. наук, проф., Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України, Україна

МІШЕНІН С. В., д-р екон. наук, проф., Сумський державний університет, Україна

МОЗЕР А., канд. філос. наук, доц., Приватний католицький університет у Лінці, Австрія

НИКИФОРУК О. І., д-р екон. наук, с.н.с., Інститут економіки та прогнозування НАН України, Україна

ПЛОТНИКОВА М. Ф., канд. екон. наук, доц., Житомирський національний агроєкологічний університет, Україна

САУХ І. В., д-р екон. наук, доц., Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

СТАНКЕВІЧІЕНЕ О., DSc, проф., Вільнюський технічний університет Гедиміна, Литва

ТИТАРЕНКО В. А., канд. філос. наук, доц., доцент кафедри Історії філософії, Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка, Україна

ШИМАНСЬКА В. В., канд. екон. наук, Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Founder:

Kiev Institute of Business and Technology

Published from the 2004 year

The Certificate on State Registration of the Print Media – series KB № 8801 from the 1st of June 2004

Frequency: Quarterly a year

Language: Multiple languages

Country: Ukraine

Herald of Kiev Institute of Business and Technology № 4 (46) 2020

Recommended for printing by Kiev Institute of Business and Technology Academic Council by protocol № 5 on December 29th 2020.

Editor-in-Chief:

IAKOVLEV V. PhD, Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

Deputy Editors:

KUSHNIR O., PhD, Associate Professor, Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

YAKOVLEVA O., DSc Associate Professor, Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

Editorial Board:

GYZHKO Y., PhD, The National Academy of Sciences of Ukraine, The Institute of Electrodynamics, Ukraine

GONCHAROV V., PhD, Associate Professor, Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

GRUSZEWSKA S., DSc, Professor, The University of Szczecin, Poland

ZHURAVLOVA L., DSc, Professor, National Agroecological University, Ukraine

ZAPOROZHETS O., PhD, Associate Professor, Regent University, USA

ZVARITCH V., DSc, Research fellow, The National Academy of Sciences of Ukraine, The Institute of Electrodynamics, Ukraine

KOBLIANSKA I., PhD, Associate Professor, Sumy National Agrarian University, Ukraine

KOZHEMIAKINA S. M. DSc, Professor, Ukrainian State Employment Service Training Institute, Ukraine

KOHTAMÄKI V., PhD, Senior Lecturer, Docent, Tampere University, Finland

MYKYTENKO V., DSc, Professor, State institution of environmental Economics and sustainable development, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

MISHENIN Y., DSc, Professor, Sumy State University, Ukraine

MOZER A., PhD, Associate Professor, Catholic Privat University Linz, Austria

NYKYFORUK O. I. DSc, Research fellow, The National Academy of Sciences of Ukraine, The Institute of Economics and Forecasting, Ukraine

PLOTNIKOVA M., PhD, Associate Professor, Zhytomyr National Agroecological University, Ukraine

SAUKH I., DSc, Associate Professor, Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

STANKEVICIENĖ J., DSc, Professor, Vilnius Gediminas Technical University, Lithuania

TYTARENKO V., PhD, Assistant Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

SHYMANSKA V., PhD, Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

ЗМІСТ | CONTENTS

<i>Портний О. В., Яновська В. П.</i> Еволюція моделей ціннісно-орієнтованого управління: від доданої вартості до ESG Portnyi O., Yanovska V. Evolution of value-oriented management models: from value added to ESG	4
<i>Гурочкіна В. В.</i> Структурні трансформації економічної діяльності в Україні Hurochkina V. Structural transformations of economic activity in Ukraine	13
<i>Гайченко А. В.</i> Показник вживання наркотиків, алкоголю та тютюнових виробів серед студентів закладів вищої освіти в Житомирі Gaichenko A. V. Indicator of drug, alcohol and tobacco use among students of higher education institutions	23
<i>Іванчук А. І., Лановенко Ю. І.</i> Властивості сучасних парафіян Ivanchuk A., Lanovenko Y. Personality traits of modern parishioners	30
<i>Когут А. С., Лановенко Ю. І.</i> Довіра до себе як чинник смисложиттєвого самовизначення Kogut A., Lanovenko Y. Trust of myself as a factor of existential self-determination	40
<i>Гридковець С. О., Гридковець Л. М.</i> Роль обраної особистістю психологічної стратегії взаємодії з хворобою на перебіг соматичного захворювання Hrydkovets S., Hrydkovets L. The role of the chosen personality of the psychological strategy of interaction with the disease during the somatic disease	50
<i>Шашкова О. В., Лановенко Ю. І.</i> Смисложиттєва значущість звичок Shashkova O., Lanovenko Y. Existential significance of habits	57
<i>Пантєєв Р. Л.</i> Ідентифікація джерел радіовипромінювання на основі аналізу параметрів сигналів Pantyeyev R. Radio sources identification based on signal parameter analysis	67
<i>Хоменко К. В., Шелестова О. В.</i> Межові психічні розлади та розлади адаптації (диференційна діагностика опис випадків) Khomenko C., Shelestova O. Borderline mental and adjustment disorders (differential diagnosis and case description)	74
<i>Юрченко О. Ю., Кушнір О. Я.</i> Розвиток експортного потенціалу підприємств за умов глобалізації: фактори та пріоритети Yurchenko O., Kushnir O. Development of export potential of enterprises in the context of globalization: factors and priorities	82

Еволюція моделей ціннісно-орієнтованого управління: від доданої вартості до ESG

JEL Classification: M21, L26, G12, G32, Q56

Портний О. В.^{a1}, Яновська В. П.^a^a Державний університет інфраструктури та технологій, Україна

Анотація

В статті піднімається проблематика ціннісно-орієнтованого управління сучасними компаніями в умовах екологічних і соціальних викликів, цифрових трансформацій, масштабних криз, у т. ч. викликаних пандемією коронавірусної інфекції COVID-19. Зазначається необхідність здійснення узагальнень найважливіших складових сформованої теорії та систематизації існуючих ціннісно-орієнтованих моделей. Шляхом аналізу змісту досліджень, опублікованих документів і наукових статей, підготовлених для академічної та комерційної аудиторії, наукових баз даних, сайтів видавців, світових, державних і професійних організацій було узагальнено концептуальні засади та головні методичні положення досліджуваної теорії. Розкрито зміст ціннісно-орієнтованого управління та ціннісно-орієнтованого мислення, вибудовано логіку розвитку моделей ціннісно-орієнтованого управління, виділено групи моделей, між якими розкрито взаємозв'язок. Проведене дослідження продемонструвало, що сучасне ціннісно-орієнтоване управління є бізнес-філософією, що орієнтує на створення і максимізацію цінності компанії для стейкхолдерів, процес формування теорії триває і знаходиться в активній фазі, моделі ціннісно-орієнтованого управління поділяються на фінансові моделі управління вартістю та інтегральні моделі управління цінністю компанії, концептуальний і методологічний розвиток теорії демонструє спадкоємність та тісний зв'язок між моделями, зокрема інтегральні моделі управління ґрунтуються на фундаментальних положеннях та інструментарії фінансових моделей та ураховують глобальні тенденції та провідні теоретичні концепції сучасності. Зважаючи на достовірність використаних джерел та системність наукового підходу отримані узагальнення мають стати надійним теоретичним фундаментом подальших досліджень з означеної проблематики.

Ключові слова: мислення, теорія, модель, розвиток, цифрова трансформація.

Evolution of value-oriented management models: from value added to ESG

Portnyi O.^a, Yanovska V.^a^a State University of Infrastructure and Technologies, Ukraine

Abstract

The article raises the issue of value-oriented management of modern companies in the context of environmental and social challenges, digital transformations, large-scale crises, including those caused by the pandemic of coronavirus infection COVID-19. It highlights necessity of generalizations of main components of the influential theoretical streams and systematization of the existing value-oriented models. The conceptual principles and main methodological provisions of the investigated theory were generalized by deep analysis of published documents, scientific researches' substance and articles prepared for academic and business audiences, scientific databases, publishers' websites and international, government and professional organizations resources. The content of value-oriented management and value-oriented thinking is revealed, genesis of development of value-oriented management models is shaped, groups of models are allocated with defining their interrelations. The study showed that modern value-oriented management is a business philosophy that focuses on creating and maximizing company value for stakeholders, the process of theory formation is ongoing and is in an active phase, value-oriented management models are divided into financial models of value management and integrated models of company value management, conceptual and methodological development of the theory demonstrates the succession and close relationship between models, in particular integrated management models are based on the fundamentals and tools of financial models and take into account global trends and leading theoretical concepts of nowadays. The gained results should become a reliable theoretical foundation for further researches on this issue due to the reliability of the sources used and the consistent scientific approach.

Keywords: thinking, theory, model, development, digital transformation.

¹ Corresponding author. E-mail address: viktorlav2005@ukr.net

Вступ

В умовах постійного пошуку економічного компромісу компанії стикаються з необхідністю оптимізації розподілу обмежених ресурсів. Сучасне економічне і соціальне середовище, що характеризується масштабними змінами і еволюціями, ставить перед власниками і менеджментом нові завдання. Складність розв'язання різноманітних проблем демонструє неефективність існуючих систем управління та вимагає запровадження сучасного інтегрованого інструментарію (Сагайдак та ін., 2019). В результаті, як свідчать наукові дослідження, з точки зору цілей управління вже стався зсув парадигми (Ameels et al., 2002; Завалій, 2017; Токмакова та ін., 2018). Якщо у минулому (і, ймовірно, навіть зараз в деяких організаціях) основною метою була максимізація продажів та зниження витрат задля підвищення доходів, то у сучасному соціально-економічному середовищі менеджмент все більше усвідомлює, що традиційні показники прибутку, що не враховують ризики, вплив інфляції та альтернативні витрати, не відображають створення реальної вартості. Stern Stewart & Co назвав це переходом від «управління для заробітку (Managing for Earning)» до «управління для цінності (Managing for Value)» (Stern et al., 1995).

В результаті було закладено засади управління цінністю (Value Management, VM) та сформовано концепцію ціннісно-орієнтованого управління (Value-Based Management, VBM), становлення якої відбулося в 1980–1990-х роках завдяки практиці провідних світових консалтингових компаній (Stern Stewart & Co, Marakon Associates, McKinsey & Co, PriceWaterhouseCoopers, L.E.K.). Найбільший дослідницький інтерес концепція викликала у 2003–2006 рр., проте і зараз питання ціннісно-орієнтованого управління (Value-Based Management, VBM), управління для цінності (Managing for Value, MFV) та управління цінністю (Value Management, VM), як теоретико-прикладні варіації загального підходу до управління, залишаються надзвичайно актуальними.

Ретроспективний експурс дозволяє виявити логіку та інтенсивність теоретичного і прикладного внеску науковців і практиків у концептуальний і методологічний розвиток даного підходу. При цьому його важливою складовою є статистичний аналіз, який надає кількісного виміру відповідним еволюційним процесам. Онлайн-сервіс Google Books Ngram Viewer наочно демонструє результати статистичного аналізу частоти пошукових запитів і показує диференціацію пошукових інтересів щодо вказаних категорій [5].

Ретроспективні дослідження свідчать, що популярність таких категорій як «Value-Based Management» та «Managing for Value» досяг-

ла найбільшого рівня у 2006 р. (відповідно 0,0000005945% та 0,0000002104%), у той час як піковим для категорії «Value Management» став 2013 р. (0,0000053808%). За даними 2019 р. поняття продовжує широко використовуватись, при цьому, як і у попередні роки популярність категорії управління цінністю є на порядок вищою, порівняно із категорією ціннісно-орієнтованого управління (у 13,3 разів – 0,0000042432% проти 0,0000003186%), в свою чергу остання із вказаних категорій є більш поширеною за категорію управління для цінності у 3,1 разів (0,0000003186% проти 0,0000001022%). Означене вказує на важливість поглибленого вивчення змісту і особливостей застосування ціннісно-орієнтованого управління в умовах нової реальності, посилення криз та ризиків, в у т.ч. обумовлених пандемією COVID-19, тотальною цифровою трансформації економіки та суспільства.

Значна кількість академічних та прикладних робіт з досліджуваної проблематики, незупинний теоретичний та практичний інтерес, постійний розвиток методологічних положень свідчать про особливу актуальність питань ціннісно-орієнтованого управління компаніями у сучасному соціально-економічному середовищі та обумовлює необхідність здійснення узагальнень та систематизації найважливіших складових створеної теорії, що і є метою даної статті. Актуальність такого наукового пошуку посилюється в контексті постійного розвитку теоретичних концепцій і удосконаленням підходів до практичної реалізації моделей під впливом локальних і глобальних змін, у т.ч. пов'язаних із прийняттям економіко-політичних рішень і реалізації міждисциплінарних заходів у контексті Цілей сталого розвитку, цифрових трансформацій, закликів до соціальної та екологічної відповідальності бізнесу від громадського суспільства та свідомих споживачів, масштабних криз, у т.ч. пандемії коронавірусної інфекції COVID-19.

Методи та матеріали

Для аналізу враховувалися теоретичні та прикладні дослідження, опубліковані документи та наукові статті, підготовлені для академічної та комерційної аудиторій. Оглядові публікації, в яких не містилося резюме одержаних результатів, не були включені в дослідну вибірку. Крім досліджень науковців та експертів, був проведений пошук по відповідним науковим базам даних, сайтам видавців, світових, державних і професійних організацій (Google Scholar, Academia.edu, Research Gate, Springer Link, Elsevier, Scopus, Web of Science, McKinsey, CFA Institute, PRI, UNEP FI тощо). Було використано комбінації пошуку за ключовими словами та їх скороченнями. Після обробки збігів даних і запиту, матеріали відсортовувалися за релевантністю, у відфільтрованих результатах здійснювалися термінологічний та методологічний пошук,

аналіз і експертиза досліджень із поглибленням в зміст та літературні джерела. У разі різних версій публікації з метою відслідковування результатів розвитку теоретико-методичних положень досліджувалась перша і остання версії.

Результати

За результатами узагальнення загальнонаукових засад і головних теоретичних положень, виходячи із філологічних та сутнісних детермінант і особливостей формування понятійно-категоріального апарату, під ціннісно-орієнтованим управлінням (Value-Based Management, VBM) можна розуміти певну бізнес-філософію та концептуальний підхід до управління, зорієнтований на створення і максимізацію цінності компанії для всіх стейкхолдерів, зокрема вартості для власників, що інтегрує процеси генерації, вимірювання і управління цінністю з позицій усіх зацікавлених сторін та ґрунтується на ціннісно-орієнтованому мисленні. При цьому ціннісно-орієнтоване мислення (Value-Based Thinking, VBT) є типом мислення здатним фокусуватись на максимізації цінності та приводити до концентрації управлінських рішень на ключових факторах. Ціннісно-орієнтоване мислення зводиться до генерації, прийняття і реалізації альтернатив, що прямо (економіко-прагматичні цінності) або опосередковано (етико-соціальні, емоційно-розвиваючі, соціально-економічні), через досягнення фінансових та нефінансових цілей максимізують цінність компанії.

Історично склалося, що оцінка цінності компанії з метою управління здійснюється переважно інвестиційно-фінансовими аналітиками через вартісні параметри із використанням методу дисконтованих грошових потоків (Discounted Cash Flow, DCF) і показників доданої вартості (Value Added, VA). Комплексна оцінка цінності є тривалою процедурою, що потребує форму-

вання потужної інформаційної бази з використанням внутрішніх даних, планів менеджменту, зовнішніх інформаційних джерел. Як наслідок оціночна діяльність, яка для цілей управління описувалась мовою вартості, ґрунтувалась на принципах та застосовувала інструментарій інвестиційно-фінансових фахівців. Як зазначають дослідники, передумови розвитку теорії оцінки цінності компанії з'явилась у 60–70-ті рр. в роботах А. Маршала та І. Фішера, де був вперше описаний залишковий дохід компанії, що визначається як різниця між операційним прибутком та платою за капітал (Касьяненко та Тарасова, 2020, с. 36). На відповідних теоретичних положеннях було побудовано моделі М. Міллера – Ф. Моділіані (М. Miller – F. Modigliani Theory) та метод чистої теперішньої вартості (Net Present Value, NPV), що застосовується при плануванні інвестицій. Концепція залишкового доходу та низка інших концепцій фінансового менеджменту були актуалізовані та використані в системі VBM та методології ціннісно-орієнтованого управління.

На даний час сформовано декілька вимірників доданої вартості компанії, застосування яких на практиці пов'язане з низкою проблем, зокрема вони обумовлені відсутністю універсальних методів розрахунку, браком інформації, варіативністю інтерпретації результатів, переважним урахуванням вартості та віддачі від використання матеріальних активів тощо. (Ісакин та Шакина, 2009). Наявність нескінченного потоку показників, що допомагають створити цінність, є характерною рисою сучасного бізнес-середовища (Koller & Peacock, 2001). Можна виділити низку моделей ціннісно-орієнтованого управління, зміст яких дозволяє виокремити дві групи (рис. 1): фінансові моделі управління вартістю (модель Дж. Майлза – Р. Іззеля; модель А. Раппорта; модель Т. Коупленда, Т. Коллера та

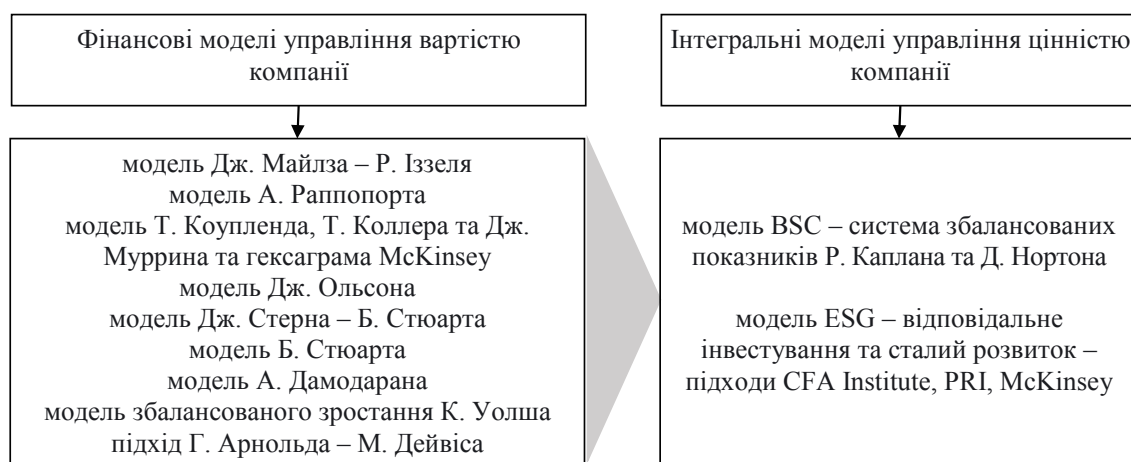

Рис. 1. Моделі ціннісно-орієнтованого управління
Джерело: розроблено автором

Дж. Муррина та гексаграма McKinsey; модель Дж. Ольсона; модель Дж. Стерна – Б. Стюарта; модель Б. Стюарта; модель А. Дамодарана; модель збалансованого зростання К. Уолша; підхід Г. Арнольда – М. Дейвіса) та інтегральні моделі управління цінністю компанії (модель BSC – система збалансованих показників; модель ESG – відповідальне інвестування та стійкий розвиток).

Як зазначають дослідники, історично першими з'явилися моделі, засновані на аналізі надприбутків, обумовлених відмінністю прибуткової компанії від середньогалузевої. До подібного інструментарію відносять модель управління ефективністю DuPont, зорієнтовану на максимізацію рентабельності інвестицій (Return on Investment, ROI) на всіх ієрархічних рівнях і в усіх бізнес-одинаках (Augusto & Moreira, 2005). Концепція максимізації ROI заснована на теоріях ринків капіталу, згідно з якими ринкова вартість компанії збільшується при інвестуванні в проекти та/або активи з рентабельністю інвестицій, що перевищує середньозважену вартість капіталу (Weighted Average Cost of Capital, WACC) або, якщо продано проекти або активи з рентабельністю інвестицій нижче WACC компанії. Відмічаючи переваги, що обумовили поширення цієї концепції, Дж. Дірден (Dearden, 1969) зазначав, що надмірна увага до рентабельності інвестицій може привести компанію до короткострокового бачення та прийняття короткострокових рішень і, таким чином, принесе в жертву довгострокову стійкість.

Умовно початком розвитку ціннісно-орієнтованого підходу слугує робота Е. Едвардса і Ф. Белла (Edwards & Bell, 1961), суть якої полягає у спробі врахувати у витратному підході майбутні доходи. Активний розвиток моделей вартості припадає на 80-ті рр. XX ст. Саме у цей період в США і Західній Європі стало актуальним питання взаємозв'язку категорій фундаментальної вартості та ринкової капіталізації корпорацій, на співвідношенні яких будувалися інвестиційні стратегії учасників ринку. Задля розвитку методичних засад оцінки власного капіталу у рамках визначення скоригованої теперішньої вартості (Adjusted Present Value, APV) було розроблено модель Дж. Майлза – Р. Іззеля (Miles & Ezzell, 1980). У подальшому модель було використано для розробки інших підходів (Stewart, 1991ab). Дж. Майлз та Р. Ізел спиралися на припущення про незмінність структури капіталу, вираженої питомою вагою вартості боргу і вартості власного капіталу в сукупній оцінці вартості компанії, згідно з яким торгова політика компанії має формуватися з точки зору збереження фіксованого коефіцієнта боргу або фіксованої розміру боргу.

Пізніше з'явилися концепція А. Рапппорта (Rapport, 1986), що орієнтувалась в першу чергу на користь для акціонерів та у меншій

мірі враховувала інтереси інших стейкхолдерів. Ключовою ідеєю підходу стала оцінка ефективності інвестиційної та фінансової стратегії на основі здатності компанії створювати акціонерну вартість (Shareholder Value, SV) – різницю між поточною вартістю майбутніх грошових потоків та ринковою вартістю боргу компанії. Було запропоновано оцінювати грошовий потік на основі ключових факторів цінності: рентабельності діяльності компанії, темпів зростання, вартості інвестованого капіталу, схильності до інвестування в основний та оборотний капітал. Рапппортом було введено поняття доданої акціонерної вартості (Shareholder Value Added, SVA), що позначила відхилення базової вартості за поточною ринковою оцінкою акцій від вартості в разі впровадження стратегії розвитку компанії.

У 1990 р. фахівцями McKinsey Т. Коупленд, Т. Коллер та Дж. Муррина – Т. Сопеланд, Т. Koller, M. Goedhart, D. Wessels, (1990/2005) було розроблено модель структурної перебудови, яка використовує гексаграму. Гексаграма демонструє, що процес реструктуризації сфокусовано на підвищенні ефективності діяльності та збільшенні ринкової вартості компанії за рахунок кращого використання внутрішніх резервів. Говорячи про внутрішні резерви мова йде про зміни в структурі капіталу або власності, непов'язані із операційним циклом та використанням факторів зовнішнього зростання компанії, а саме про реструктуризацію активів та зобов'язань і про реструктуризацію бізнес-одинаць. Ефект від реструктуризації складних корпоративних структур є кумулятивним ефектом від реструктуризації кожної її складової. За моделлю початковим етапом є оцінка поточної ринкової вартості компанії. На етапі визначення вартості «як вона є» відбувається вартісна оцінка бізнесу шляхом оцінки вартості структурних одиниць з використанням методу DCF. Прогнозування майбутніх грошових потоків відбуваються через екстраполяцію даних або відповідно до бізнес-планів, завдяки чому оцінюється потенційна вартість компанії. Співставлення потенційної вартості із вартістю акцій компанії на фондовому ринку дозволяє виявити розрив у сприйнятті майбутніх перспектив компанії. Відповідно до цієї моделі саме наявність вартісного розриву вказує на можливість проведення реструктуризації. У моделі для нарощування вартості компанії принципове значення мають фактори, що формують грошовий потік, а саме: зростання обсягу продажу, економічний прибуток, ставка податку на прибуток, ефективне використання основного та оборотного капіталу, ставка дисконту (мінімізована за рахунок оптимальної структури капіталу), борг (ідентифікується через співвідношення власного та залученого капіталу).

В працях Дж. Ольсона (Ohlson, 1990; Feltham & Ohlson, 1995) модель Едвардса-Белла 1961 отримала формалізоване втілення і стала відомою як модель Едвардса-Белла-Ольсона. Сам термін «Edward Bell Ohlson» або ЕВО був введений В. Бернардом (Bernard, 1994ab), за результатами узагальнення теоретичних положень Ольсона і Фелтея, відповідно до яких теперішня вартість майбутніх очікуваних дивідендів є сумою звітної балансової вартості та дисконтованого залишкового доходу. Вартість компанії в моделі виражається через поточну вартість чистих активів і дисконтований потік надприбутків. Ольсоном було введено поняття «нормальних» і «анормальних» доходів. До нормальних було віднесено доходи, які слід очікувати, виходячи з вартості активів компанії та встановленої ринком ставки середньої прибутковості. Різниця між реальними доходами компанії і нормальними доходами названа аномальними доходами.

Виходячи з того, що здебільшого єдиною достовірною інформацією для оцінювання вартості компаній є бухгалтерська звітність, облікові показники мають бути трансформовані у фінансові, у 1991 р. з'являється показник економічної доданої вартості (Economic Value Added, EVA). Економічна додана вартість є втіленням основної концепції залишкового доходу в інструмент ціннісно-орієнтованого управління, орієнтованого на власника. Модель була розроблена Дж. Стерном, Б. Стюартом, Д. Жу (Stern, 1991; Stewart, 1991ab; Stern et al., 1995), проте в науці закріпилася назва «модель Дж. Стерна – Б. Стюарта»:

$$EVA = IC \cdot (ROI - WACC),$$

де IC – інвестований капітал (Invested Capital); ROI – рентабельність інвестицій (Return on Investment); $WACC$ – середньозважена вартість капіталу (Weighted Average Cost of Capital). Згідно Б. Стюарта, щоб максимізувати продуктивність компанії, фінансові стимули мають бути пов'язані з максимізацією EVA.

Важливим кроком на шляху до розуміння логіки EVA є концепція ринкової доданої вартості (Market Value Added, MVA). Стюарт визначив показник MVA як різницю між загальною вартістю компанії і загальною сумою інвестованого капіталу (включаючи власний капітал і борг):

$$MVA = PV(EVA) = V - BV_e,$$

де V – ринкова вартість капіталу компанії; $PV(EVA)$ – приведена EVA; BV_e – балансова вартість (Book Value) власного капіталу. На відміну від EVA, що є показником ефективності економічної діяльності, MVA – це показник добробуту, який вимірює рівень цінності, накопиченої компанією за певний період часу.

У продовження дослідження факторів у 1995 р. була запропонована модель А. Дамадрана (2019). Модель ґрунтується на урахуванні

чотирьох факторів, що впливають на вартість: грошові потоки; очікувані темпи зростання; зміна тривалості періоду високого зростання грошових потоків; зміна вартості майна за рахунок зміни операційного ризику інвестованого капіталу, пропорції боргового фінансування або умов залучення кредитів. У моделі фактор тривалості зростання грошових потоків має ключове значення оскільки означає ефективну реалізацію конкурентної стратегії. Така модель, на думку дослідника, дозволяє урахувати перспективи розвитку компанії та інтереси акціонерів оскільки рентабельність інвестованого капіталу відображає віддачу на вкладені кошти та визначає майбутній прибуток компанії за умови збереження поточного рівня ефективності використання активів. Крім цього коефіцієнт реінвестування дозволяє урахувати частку прибутку, спрямовану на нові інвестиції у майбутньому, тобто забезпечити наступне зростання.

У 1996 р. з'явилась модель К. Уолша (2001), призначена для встановлення балансу між ключовими параметрами генерації грошового потоку, яка дозволяє зосередитись на фундаментальних параметрах створення вартості. Модель розглядає збалансоване співвідношення обмеженої кількості фінансових коефіцієнтів, що виражають цілі бізнесу та описує зв'язок трьох фінансових коефіцієнтів, що впливають на вартість: співвідношення оборотних активів та виручки, співвідношення нерозподіленого прибутку та виручки, темпи зростання виручки. Збалансоване зростання або стан компанії, за яким грошові потоки знаходяться у рівновазі, не залишаючи надлишку та неутворюючи дефіциту, описується формулою:

$$E = R / (G \cdot T),$$

де E – показник збалансованого зростання; R – відношення нерозподіленого прибутку до виручки; G – темп зростання виручки; T – відношення оборотних активів до виручки. За умови $E=1$ – потік грошових коштів нейтральний, $E>1$ – додатний, $E<1$ – від'ємний, отже для досягнення збалансованого зростання потрібні додаткові грошові кошти або скорочення зростання продажів.

З метою максимізації вартості саме для акціонерів компанії у підході Г. Арнольда та М. Дейвіса (Arnold & Davies, 2000) передбачено реалізацію п'яти кроків: збільшення фактичної (очікуваної) норми доходності на існуючий капітал, тобто підвищення рентабельності власного капіталу (Return on Equity, ROE); залучення додаткових інвестицій в бізнес-підрозділи з найбільшим потенціалом створення вартості; вилучення коштів з підрозділів з найменшим вартісним потенціалом, оцінюючі різницю між очікуваною та потрібною доходністю; підтримка стійкої різниці результатів або збереження ста-

більшої конкурентної переваги через прийняття стратегічних, маркетингових, організаційних та інших дій та створення стійких компетенцій; зниження ризиків бізнесу, що обумовлює зменшення потрібної доходності. За моделлю управління рентабельністю активів або рентабельністю власного капіталу здійснюється шляхом розкладання результуючих показників на фактори – драйвери створення вартості. При цьому побудова «дерева драйверів» для кожного бізнесу є унікальним завданням внаслідок специфічних особливостей та умов кожної сфери економічної діяльності.

Слід зауважити, що незважаючи на те, що фінансові моделі управління вартістю залишаються в фокусі уваги науковців та практиків, з 1990-х рр. спостерігається активне формування інтегральних моделей управління цінністю компанії.

В контексті критики механізмів управління ефективністю, заснованих виключно на фінансових показниках, виник інструмент, який отримав назву система збалансованих показників (Balanced Scorecard, BSC). BSC розроблена у 1990-х рр. Р. Капланом та Д. Нортоном (Kaplan & Norton, 1996) і ґрунтується на глибокій деталізації факторів вартості, коли показники розглядаються як результат узгодження інтересів різних груп і підрозділів компанії (клієнтська складова, персонал, бізнес-процеси) та забезпечується баланс між фінансовими і нефінансовими заходами. Підтримка цього балансу необхідна, оскільки на переконання Р. Каплана та Д. Нортона фінансові заходи призводять до прийняття короткострокових рішень, тоді як нефінансові заходи обумовлюють довгострокову стійкість. Модель BSC дозволяє формувати систему контрольованих показників, орієнтовану на зростання вартості, виявляти вплив окремих співробітників, підрозділів, бізнес-процесів, приводити стратегічні цілі у відповідність принципам ціннісно-орієнтованого управління. Згідно із моделлю довгострокові цілі (відображені у стратегічній карті) конкретизуються у тактичних задачах і далі у критеріях з формуванням набору взаємопов'язаних показників у розрізі чотирьох аспектів бізнесу – показниках: навчання та зростання (Learning and Growth); бізнес-процеси (Business Processes); клієнти (Customer Perspectives); фінансові показники (Financial Data) (Kaplan & Norton, 1992).

Паралельно наприкінці XX ст. інвестиційний ринок почав відчувати зростаючу потребу в продуктах, орієнтованих на відповідального інвестора. У відповідь на таку тенденцію в 1992 р. між Програмою ООН з навколишнього середовища (United Nations Environment Programme, UNEP) та фінансовим сектором було створено і втілено глобальне партнерство – Фінансова ініціатива Програми ООН з навколишнього се-

редовища United Nations Environment Programme Finance Initiative, UNEP FI³. У 1998 р. Дж. Елкінгтон (Elkington, 1998) відмітив виникнення кластеру нефінансових міркувань, які мають бути включені в чинники, що визначають вартість компанії, зокрема вартість її власного капіталу. Він запропонував поняття «потрійний результат» маючи на увазі прибуток, екологічну стійкість і соціальну відповідальність. Урахування фінансових, екологічних та соціальних факторів у розрахунках розпочало процес руйнування суворого поділу на екологічні та фінансові сектори. У 2005 р. Freshfields Bruckhaus Deringer відповідно до запиту UNEP FI було підготовлено звіт про тлумачення закону щодо інвесторів і питань екологічного, соціального та корпоративного управління (Environmental, Social and Governance, ESG), у якому включення питань ESG в інвестиційний аналіз було визнано припустимим і навіть таким, що є частиною довірчих зобов'язань (Foreword from...). Результати науково-прикладних економічних досліджень підтверджували таку позицію. Зокрема М. Барнетт і Р. Саломон (Barnett & Salomon, 2006) виявили криволінійний характер зв'язку між соціальною відповідальністю та фінансовими показниками. У 2006 р. було представлено Принципи відповідального інвестування (UN Principles for Responsible Investment, PRI⁴), засновані на тому, що екологічні, соціальні та корпоративні питання, такі як зміна клімату і права людини, впливають на ефективність інвестиційних портфелів. Шість проголошених принципів стали глобальною основою для інвесторів в контексті ESG.

У 2008 р. CFA Institute було запропоновано підхід до урахування критеріїв ESG в інвестиційному аналізі (Environmental, Social ..., 2008). З метою формування для потенційних інвесторів та фінансових аналітиків надійного інструментарію ідентифікації ризиків та оцінювання вартості компаній до базової моделі (The Corporate Governance..., 2008) було додано екологічні, соціальні та управлінські фактори. При формуванні підходу урахувались результати академічних досліджень потенційного впливу екологічних, соціальних та управлінських факторів на портфельні компанії, висновки щодо можливості виявлення пов'язаних з ними ризиків обмеження майбутніх економічних ресурсів (Environmental, Social ..., 2008. с. 8). У моделі CFA Institute було запропоновано орієнтовний перелік ESG-питань, які слід розглядати з огляду на потенційний фінансовий вплив. У 2016 р. Принципи відповідального інвестування (PRI) були доповнені практичними рекомендаціями щодо впровадження методів інтеграції ESG в інвестиційний процес (A Practical Guide..., 2016).

³ <https://www.unepfi.org/>

⁴ <https://www.unpri.org/>

У керівництві міститься інформація і тематичні дослідження методів інтеграції (ESG-інтегрованого аналізу), що можуть застосовуватися до інвестиційних стратегій, включаючи: фундаментальні (Fundamental Investment), кількісні (Quantitative Investment), інтелектуальні бета-версії (Smart Beta Investment) і пасивні інвестиції (Passive Investment). З урахуванням новітніх глобальних трендів, що охоплюють питання ESG та цифрові трансформації бізнесу, у 2020 р. було розширено погляд на модель McKinsey. У цьому виданні Т. Коупленда, Т. Коллера та Дж. Муррина (Koller et al., 2020) до традиційної аналітичної системи було додано оцінку ESG та цифрових ініціатив.

Систематизація академічних досліджень моделі «ESG – CFP», опублікованих з 1970 р. (ESG & Corporate Financial..., 2015) продемонструвала, що зв'язок між екологічними, соціальними, корпоративними показниками (ESG) та фінансовими показниками (Corporate Financial Performance, CFP) має переважно позитивну кореляцію, тільки 10 % досліджень виявляють негативний взаємозв'язок. На підтвердження цього постійний моніторинг показників відповідального інвестування показує стійке зростання ринку. Якщо за даними 2015 р. в активи під управлінням сторонами, які підписали Принципи відповідального інвестування, було вкладено близько 60 трлн дол. США, то станом на 31 березня 2020 р. інвестиції підписантів PRI вже досягли 103,4 трлн дол. США.

Статистичний аналіз частоти пошукових запитів онлайн-сервісу Google Books Ngram Viewer підтверджує динаміку пошукових інтересів щодо акронімів англійських назв інтегральних моделей ціннісно-орієнтованого управління – BSC та ESG. Піковий інтерес до системи збалансованих показників спостерігався у 1979 р. (0,0000917014%) з подальшим вгасанням кількості запитів до 0,0000485960% у 1994 р. (майже у два рази) і далі до 0,0000550250% у 2007 р. та 0,0000353092% у 2019 р. (в 1,6 разів у співвідношенні із 2007 р.). У той час частота запитів до ESG і концепції відповідального інвестування та сталого розвитку лише стабільно зростала: у 1994 р. становила 0,0000124562%, у 2007 р. – 0,0000125589%, а у 2019 р. – 0,0000420910%, тобто була більшою майже у 3,4 разів. У 2018 р. інтерес до ESG взагалі перевищив інтерес до BSC і у 2019 р. було вже утворено розрив на користь ESG в 1,2 рази.

Обговорення та Висновок

Ретроспективний аналіз наукових та прикладних досліджень проблем ціннісно-орієнтованого управління економічним розвитком компанії дозволяє зробити такі висновки:

- результати статистичного аналізу демонструють актуальність, постійний інтерес та широке використання категорії цінніс-

но-орієнтованого управління в академічних роботах та прикладних матеріалах фахового спрямування;

- сучасне ціннісно-орієнтоване управління є бізнес-філософією, що орієнтує процеси менеджменту та економічного розвитку на створення і максимізацію цінності компанії для багатьох стейкхолдерів, а також передбачає перехід до ціннісно-орієнтованого мислення з фокусуванням на генерації, прийнятті та реалізації альтернатив, які через досягнення фінансових та нефінансових цілей забезпечують збільшення вартості;
- концептуальні засади ціннісно-орієнтованого управління почали закладатися порівняно нещодавно і процес формування відповідної теорії ще триває і продовжує знаходитися в активній фазі;
- в результаті вивчення опублікованих теоретичних та прикладних досліджень існуючі моделі ціннісно-орієнтованого управління було систематизовано з виокремленням двох змістовних груп: а) фінансові моделі управління вартістю – до них віднесено модель Дж. Майлза – Р. Іззеля; модель А. Раппопорта; модель Т. Коупленда, Т. Коллера та Дж. Муррина та гексаграма McKinsey; модель Дж. Ольсона; модель Дж. Стерна – Б. Стюарта; модель Б. Стюарта; модель А. Дамодарана; модель збалансованого зростання К. Уолша; підхід Г. Арнольда – М. Дейвіса; б) інтегральні моделі управління цінністю компанії – такі як BSC (система збалансованих показників) та ESG (відповідальне інвестування та стійкий розвиток);
- виявлення логіки та змісту теоретичного і прикладного внеску науковців і практиків у концептуальний і методологічний розвиток ціннісно-орієнтованого управління дозволяє стверджувати про наявність спадкоємності та тісного взаємозв'язку між існуючими моделями; особливо це стосується групи інтегральних моделей управління, яка ґрунтується на фундаментальних положеннях та інструментарії фінансових моделей урахує глобальні тенденції та провідні теоретичні концепції сучасності, зокрема передбачає можливість оптимізації бізнес-процесів і організаційних структур з урахування факторів ESG і цифрових трансформацій бізнесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Дамодаран А. Инвестиционная оценка. Инструменты и методы оценки любых активов. М.: Альпина Паблишер. 2019. – 1316 с.
- Завалій Т. О. Економічна проблематика вартісно-орієнтованого управління: аналіз дисертаційних

- робіт, захищених в Україні. «Вісник ЖДТУ»: Економіка, управління та адміністрування. 2017. № 4(82). С. 81–89. [https://doi.org/10.26642/jen-2017-4\(82\)-81-89](https://doi.org/10.26642/jen-2017-4(82)-81-89)
- Исакин М. А., Шакина Е. А. Теоретические предпосылки управления стоимостью на основе интегрального показателя экономической добавленной стоимости. *Экономика и управление*. № 11 (60). 2009. С. 261–267.
- Касьяненко Т. Г., Тарасова Ж. Н. Управление, ориентированное на стоимость компании (VBM): Монография / Т. Г. Касьяненко, Ж. Н. Тарасова. – М.: Русайнс. 2020. 342 с.
- Коупленд Т., Коллер Т., Муррин Дж. Стоимость компаний: оценка и управление [Valuation: Measuring and Managing the Value of Companies / Tim Koller, Marc Goedhart, David Wessels. The first was published in 1990] / Пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес». 2005. 575 с.
- Сагайдак М. П., Смирнов С. В., Теплюк М. А. Ціннісно-орієнтоване управління транснаціональними корпораціями. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2019. № 4. Том 1. С. 64–68 <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2019-272-4-1-64-68>
- Токмакова І. В., Войтов І. М., Носенко Л. М. Впровадження ціннісно-орієнтованого управління на залізничному транспорті. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2018. – С. 131–138. <https://doi.org/10.18664/338.47:338.45.v0i62.134070>
- Уолш К. Ключевые показатели менеджмента: Как анализировать, сравнивать и контролировать данные, определяющие стоимость компании. М.: Дело. 2001. [Walsh C. Key Management Ratios: How to Analyze, Compare and Control the Figures That Drive Company Value (Management Masterclass) / Ciaran Walsh. Published in 1996]. – М.: Дело, 2001. – 360 с.
- A Practical Guide to ESG Integration for Equity Investing. UN Principles for Responsible Investment, UNEP Finance Initiative, UN Global Compact. 2016. 116 p.
- Ameels A., Bruggeman W., Scheipers G. Value-based management control processes to create value through integration: a literature review. *Vlerick Leuven Gent Management School*, 2002. 75 p.
- Arnold G., Davies M. Value-based Management: Context and Application. Wiley; 1st edition (May 23, 2000). 384 p.
- Augusto D., Moreira A. A study on the degree of adherence of publicly owned or privately owned companies to balanced scorecard's characteristics. 2005. 15 p.
- Barnett M., Salomon R. Beyond Dichotomy: The Curvilinear Relationship between Social Responsibility and Financial Performance. *Strategic Management Journal*. Vol. 27. 2006. P. 1101–1122. <https://doi.org/10.1002/smj.557>
- Bernard V. L. Accounting-Based Valuation Methods, Determinants of Book-to-market Ratios, and Implications for Financial Statement Analysis. Working paper, University of Michigan, January 1994a. 54 p.
- Bernard V. L. The Feltham-Ohlson Framework: Implications for Empiricists. *Contemporary Accounting Research* (Spring 1994b). P. 733–747.
- Dearden J. The Case Against ROI Control. *Harvard Business Review*. v.47. n.3. May/June. 1969. P. 124–135.
- Edwards E., Bell Ph. The Theory and Measurement of Business Income. University of California Press. 1961. 323 p. <https://doi.org/10.1525/9780520340626>
- Elkington J. *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century* / John Elkington. New Society Publishers. 1998. 407 p.
- Environmental, Social, and Governance Factors at Listed Companies: A Manual for Investors. CFA Institute. 2008. 44 p.
- ESG & Corporate Financial Performance: Mapping the global landscape. Global Research Institute, Deutsche Asset & Wealth Management Investment GmbH, December 2015. 16 p.
- Feltham G. A., Ohlson J. A. Valuation and Clean Surplus Accounting for Operating and Financial Activities. *Contemporary Accounting Research*. 1995. P. 689–731. <https://doi.org/10.1111/j.1911-3846.1995.tb00462.x>
- Foreword from the Asset Management Working Group Co-chairs. Freshfields Bruckhaus Deringer. October. 2005. 154 p.
- Kaplan R., Norton D. The Balanced Scorecard – Translating Strategy Into Action. Boston: Harvard Business School Press. 1996. 344 p.
- Kaplan R., Norton D. The Balanced Scorecard: Measures that Drive Performance / Robert S. Kaplan, David P. Norton // *Harvard Business Review*, January–February 1992.
- Koller T., Goedhart M., Wessels D. Valuation: Measuring and Managing the Value of Companies / Tim Koller, Marc Goedhart, David Wessels. – Seventh Edition. Wiley, McKinsey & Company. 2020. 1252 p.
- Koller T., Peacock J. Time for CFOs to step up. *McKinsey on Perspectives on Corporate Finance and Strategy*. № 2, Summer. 2001. 24 p.
- Miles J., Ezzell R. The Weighted Average Cost of Capital, Perfect Capital Markets, and Project Life: A Clarification. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*. 1980. № 15. P. 719–730. <https://doi.org/10.2307/2330405>
- Ohlson J. A. A Synthesis of Security Valuation Theory and the Role of Dividends, Cash Flows, and Earnings. *Contemporary Accounting Research*. 1990. P. 648–676. <https://doi.org/10.1111/j.1911-3846.1990.tb00780.x>
- Rappaport A. *Creating Shareholder Value: a guide for managers and investors*. New York: Free Press. 1986. 270 p.
- Stern J., Stewart G., Chew D. The EVA Financial Management System. *Journal of Applied Corporate Finance*. Stern Stewart & Co, Summer 1995. Volume 8.2. 17 p. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6622.1995.tb00285.x>
- Stewart G. B. *The Quest for Value: A Guide for Senior Managers*. New York: Harper Business, 1991a. 800 p.
- Stewart G. B. *The Quest for Value: the EVA management guide*. New York: Harper Business, 1991b. 747 p.
- The Corporate Governance of Listed Companies: A Manual for Investors*. CFA Institute, 2008. 55 p.

REFERENCES

- Damodaran A. (2019) *Investment appraisal. Tools and methods for evaluating any assets*. M: Alpina Publisher. 1316
- Zavalij T.O. (2017) *Economic problems of cost-oriented management: analysis of dissertations defended in Ukraine*. Bulletin of ZhSTU: Economics, Management and Administration. 4 (82). 81–89. [https://doi.org/10.26642/jen-2017-4\(82\)-81-89](https://doi.org/10.26642/jen-2017-4(82)-81-89)
- Isakin M. A., Shakina E. A. (2009) Theoretical premises of value management based on the integral indicator of

- economic value added. *Economics and Management*. 11 (60). 261–267
- Kasyanenko T.G., Tarasova Zh.N. (2020) Management focused on the company's value (VBM). Monograph. M. Rusays. 342
- Copeland, T., Koller, T., Goedhart, M., Wessels D. (2005) *Measuring and Managing the Value of Companies*. (The first was published in 1990) Translated from English. M. Olimp-Business. 575
- Sagaidak M.P., Smirnov E.V., Teplyuk M.A. (2019) Value-oriented management of transnational corporations. *Bulletin of Khmelnytsky National University*. 4. Vol. 1. 64–68 <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2019-272-4-1-64-68>
- Tokmakova I.V., Voitov I.M., Nosenko L.M. (2018) Introduction of value-oriented management on railway transport. *Bulletin of Transport Economics and Industry*. 131–138 <https://doi.org/10.18664/338.47:338.45.v0i62.134070>
- Walsh C. (2001) *Key Management Ratios: How to Analyze, Compare and Control the Figures That Drive Company Value* (Management Masterclass. Published in 1996). Translated from English. M. Delo. 360.
- A Practical Guide to ESG Integration for Equity Investing. (2016) UN Principles for Responsible Investment, UNEP Finance Initiative, UN Global Compact. 116 p
- Ameels A., Bruggeman W., Scheipers G. (2002) Value-based management control processes to create value through integration: a literature review. *Vlerick Leuven Gent Management School*. 75
- Arnold G., Davies M. (2000) *Value-based Management: Context and Application*. Wiley; 1st edition. 384
- Augusto D., Moreira A. (2005) A study on the degree of adherence of publicly owned or privately owned companies to balanced scorecard's characteristics. 15
- Barnett M., Salomon R. (2006) Beyond Dichotomy: The Curvilinear Relationship between Social Responsibility and Financial Performance. *Strategic Management Journal*. Vol. 27. 1101–1122. <https://doi.org/10.1002/smj.557>
- Bernard V. L. (1994a) *Accounting-Based Valuation Methods, Determinants of Book-to-market Ratios, and Implications for Financial Statement Analysis*. Working paper, University of Michigan, January. 54
- Bernard V. L. (1994b) The Feltham-Ohlson Framework: Implications for Empiricists. *Contemporary Accounting Research*. 733–747
- Dearden J. (1969) The Case Against ROI Control. *Harvard Business Review*. v.47. n.3. May/June. 124–135.
- Edwards E., Bell Ph. (1961) *The Theory and Measurement of Business Income*. University of California Press. 323 <https://doi.org/10.1525/9780520340626>
- Elkington J. (1998) *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century*. New Society Publishers. 407
- Environmental, Social, and Governance Factors at Listed Companies: A Manual for Investors (2008) CFA Institute. 44
- ESG & Corporate Financial Performance: Mapping the global landscape (2015) Global Research Institute, Deutsche Asset & Wealth Management Investment GmbH, December 2015. 16
- Feltham G. A., Ohlson J. A. (1995) Valuation and Clean Surplus Accounting for Operating and Financial Activities. *Contemporary Accounting Research*. 689–731. <https://doi.org/10.1111/j.1911-3846.1995.tb00462.x>
- Foreword from the Asset Management Working Group Co-chairs (2005) Freshfields Bruckhaus Deringer. October. 2005. 154
- Kaplan R., Norton D. (1996) *The Balanced Scorecard – Translating Strategy Into Action* Boston. Harvard Business School Press. 344
- Kaplan R., Norton D. (1992) The Balanced Scorecard: Measures that Drive Performance. *Harvard Business Review*, January–February.
- Koller T., Goedhart M., Wessels D. (2020) *Valuation: Measuring and Managing the Value of Companies*. Seventh Edition. Wiley, McKinsey & Company. 1252
- Koller T., Peacock J. (2001) Time for CFOs to step up. *McKinsey on Perspectives on Corporate Finance and Strategy*. 2, Summer. 24
- Miles J., Ezzell R. (1980) The Weighted Average Cost of Capital, Perfect Capital Markets, and Project Life: A Clarification. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*. 15. 719–730. <https://doi.org/10.2307/2330405>
- Ohlson J. A. A (1990) Synthesis of Security Valuation Theory and the Role of Dividends, Cash Flows, and Earnings. *Contemporary Accounting Research*. 648–676. <https://doi.org/10.1111/j.1911-3846.1990.tb00780.x>
- Rappaport A. (1986) *Creating Shareholder Value: a guide for managers and investors*. New York: Free Press. 270
- Stern J., Stewart G., Chew D. (1995) The EVA Financial Management System. *Journal of Applied Corporate Finance*. Stern Stewart & Co, Summer Vol. 8.2. 17. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6622.1995.tb00285.x>
- Stewart G. B. (1991a) *The Quest for Value: A Guide for Senior Managers*. New York: Harper Business. 800
- Stewart G. B. (1991b) *The Quest for Value: the EVA management guide*. New York: Harper Business. 747
- The Corporate Governance of Listed Companies: A Manual for Investors (2008) CFA Institute. 55

Структурні трансформації економічної діяльності в Україні

JEL Classification: E20, L10, L16, L60, Q01

Гурочкіна В. В.¹^a Київський інститут бізнесу та технологій, Університет ДФС України, Україна

Анотація

У статті представлена аналітична оцінка структурних змін за видами економічної діяльності, наведено основні характеристики динамічних процесів розвитку та уповільнення секторів економіки України. Виділено ризики структурних перетворень, які супроводжуються потенційно негативними наслідками деіндустріалізації в розвинутих країнах та країнах, що розвиваються з емерджентними економічними системами. Представлено розподіл секторів економіки та видів економічної діяльності із врахуванням креативних індустрій. Підкреслено досвід міжнародної практики розподілу секторальної таксономії у фінансових та ринкових дослідженнях. Зазначено, що сучасний стан видів економічної діяльності у підприємницькому середовищі виходять на новітній щабель розвитку соціально-економічної взаємодії, тому сьогодні удосконалено теорію трьох секторів економічної діяльності шляхом уточнення та виділення системи обміну та економіки знань, цифрових процесів, культури та досліджень, що об'єднує в собі креативна індустрія. У статті надано характеристику складових креативної індустрії. Наведено показники концентрації зайнятості населення за видами економічної діяльності та структурні зміни у накопиченні валової доданої вартості. Зазначено позиції лідерів та тих, що занепадають щодо концентрації доданої вартості у секторальній структурі економіки України. Розраховано та проілюстровано показники галузевого випередження у структурі доданої вартості за видами економічної діяльності України. Наведено причини уповільнення обсягів доданої вартості у переробній промисловості та ризикову позицію сільськогосподарства. Запропоновано систематизацію та концентрація зусиль на єдиному стратегічному курсі розвитку країни з метою упередження економічних ризиків у підприємницькому середовищі.

Ключові слова: структурні зрушення, таксономія, види економічної діяльності, секторальна структура, додана вартість, зайнятість населення, галузеве випередження.

Structural transformations of economic activity in Ukraine

Hurochkina V.^{a1}^a Kiev Institute of Business and Technology, University of the State Fiscal Service of Ukraine Ukraine

Abstract

The article presents an analytical assessment of structural changes by type of economic activity, presents the main characteristics of dynamic processes of development and slowdown of sectors of the economy of Ukraine. The risks of structural transformations that are accompanied by potentially negative consequences of deindustrialization in developed and developing countries with emerging economic systems are highlighted. The distribution of economic sectors and types of economic activity taking into account creative industries is presented. The experience of international practice of sectoral taxonomy distribution in financial and market research is emphasized. It is noted that the current state of economic activities in the business environment reach the latest stage of socio-economic cooperation, so today the theory of three sectors of economic activity has been improved by clarifying and highlighting the system of exchange and knowledge economy, digital processes, culture and research. in itself the creative industry. The article describes the components of the creative industry. Indicators of the concentration of employment by type of economic activity and structural changes in the accumulation of gross value added are given. The positions of leaders and those who are declining on the concentration of value added in the sectoral structure of Ukraine's economy are indicated. The indicators of sectoral advancement in the structure of value added by types of economic activity of Ukraine are calculated and illustrated. The reasons for the slowdown in value added in the processing industry and the risk position of agriculture are given. Systematization and concentration of efforts on a single strategic course of the country's development in order to prevent economic risks in the business environment is proposed.

Keywords: structural changes, taxonomy, types of economic activity, sectoral structure, value added, employment, sectoral advance.

¹ Corresponding author.

E-mail address: viktoria2005@ukr.net

Вступ

Численні галузеві реформи, що не знаходять свого логічного завершення, впливають на виникнення структурних деструктивних зрушень в економіці країни. Здійснення аналізу структурних змін у розрізі видів економічної діяльності дозволяє виявити основні характеристики динамічних процесів розвитку/занепаду економік кожної країни світу. До основних негативних характеристик відносяться структурні диспропорції, недостатність та непродуктивне використання ресурсів, уповільнення одного виду діяльності перед іншим, висока доля матеріаломісткості у кінцевому продукті всього ланцюга доданої вартості, матеріаловитратний характер виробництва та сировинно-орієнтований експорт. Структурні трансформації країни за видами економічної діяльності відбуваються через дезорієнтованість та недотримання єдиного стратегічного курсу розвитку. Результати декомпозиції використовуються для підведення підсумків щодо збалансованого та незбалансованого зростання. Наведення оцінки структурних трансформацій України за видами економічної діяльності дозволить виявити тенденції щодо ефективності реформ та наглядно проілюструє найбільш вразливі види діяльності з метою упередження економічних ризиків при виборі напрямку підприємницької діяльності.

Теоретичним і прикладним питанням дослідження структурних трансформацій за видами економічної діяльності присвячені праці вчених та практиків, як в цілому по країні, так висвітлені просторові особливості та як їх таксономія впливає на якість структурних трансформацій.

Досліджено особливості трансформації структури економік світу у міжнародному просторі (Nayyar, 2019). Наряду із економічно розвиненими країнами, в Україні помітною структурною проблемою національної економіки є численні фінансово-економічні дисбаланси, низька інституційна та ринкова спроможність бізнес-середовища, внесок якого у ВВП, національний продукт та додану вартість, експорт та зайнятість є критично низьким. Така тенденція призводить до ослаблення середнього класу, зниження ділової активності, економічної незалежності територій та поглиблення економічних дисбалансів у країні (Mulska & Rushchyshyn, 2020). З метою підвищення конкурентоспроможності секторів економіки, наприклад аграрного сектору, зовнішньоекономічна політика завдяки структурним коригуванням зовнішньоекономічних можливостей має орієнтуватись на експорт конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції. Завдяки сегментації чинників на відповідальні сектори за зовнішні та внутрішні галузеві перетворення, формується основа забезпечення конкурентного зростання в аграрному секторі з огляду на глобальний прогрес.

(Pohrishchuk & Pohrishchuk, 2017). Стратегічний напрямок розвитку регіональної політики є важливою частиною здатності до своєчасного виявлення внутрішніх та зовнішніх загроз, розробки необхідних стабілізаційних систем для запобігання їх негативному впливу, а також формування стратегії, направленої на стійке функціонування регіонів (Hryhoruk et al., 2020). Крім того, структурним змінам передують зміни у виробничо-функціональних зв'язках між елементами економічного потенціалу, які формуються на кожному підприємстві індивідуально, у залежності від особливостей галузі (Gonchar, 2016) та підприємницької діяльності (Пашко та ін. (ред), 2019).

Важливість секторального аналізу підкреслюється істотністю виділення певних складових для економічного розвитку країни в цілому. Наприклад, посилення фінансового та харчового секторів гарантують безпеку країни через посилення ресурсного потенціалу та можливостей сільськогосподарських підприємств (Fishchuk, 2019). Проте, на жаль, автор не зазначив про важливість системи управління та орієнтир на експортоорієнтовані високотехнологічні продукти як ключові стратегічні цілі економічного зростання за японською моделлю економічної безпеки країни.

Враховуючи те, що за останнє десятиліття виробництво та реалізація зерна традиційно залишається основним напрямком спеціалізації вітчизняних сільськогосподарських підприємств, джерелом більш ніж значної частки їх доходів, формування та реалізації експортного потенціалу аграрного сектору національної економіки, вирішенням низка проблемних питань продовольчої безпеки та забезпечення стабільного розвитку суб'єктів сфери виробництва різної галузевої належності та спрямованості. Важливість досліджень щодо оцінювання галузевого випередження на ринках тих секторів, що забезпечують сільсько-господарські підприємства технікою, інноваціями та персоналом залишаються актуальними (Lyshenko et al., 2019). Структурна та інституційна трансформація національної інноваційної системи передбачає безперервний процес якісної трансформації системи внаслідок інституційних змін (Netudyhata, 2020). Враховуючи значний науковий доробок зазначені питання потребують постійного моніторингу тенденцій, динаміки та інтенсивності структурних трансформацій. Саме завдяки формуванню та закріпленню норм і правил взаємодії в структурі видів економічної діяльності відбувається процес їх еволюції та цілеспрямованого розвитку. Важливість моніторингу та оптимізації структури економічної системи постає на перший план.

Метою статті є наведення оцінки динамічних процесів у змінах пропорцій між видами

економічної діяльності, їх порівняння з середньогалузевим показником темпів приросту обраного як еталон. Результати декомпозиції використовуються для оцінювання існуючих закономірностей структурних перетворень, які можуть довести до системних трансформацій за видами економічної діяльності з точки зору сукупного випуску продукції та зайнятості населення. Подальші дослідження проблем структурних трансформацій країни за видами економічної діяльності сприятимуть визначенню можливостей цілеспрямованої перебудови для цілей забезпечення ефективності механізмів реалізації стратегічних і поточних цілей соціально-економічного розвитку країни.

Методи та матеріали

З метою розв'язання поставлених у статті завдань, авторкою використанні наступні теоретичні та емпіричні методи дослідження: формалізація при аналізі наукових досліджень у сфері розвитку економічної діяльності; аналіз, синтез, обстеження при виявленні структурних зрушень в економіці країни; вимірювання у питаннях галузевого випередження та порівняння для цілей виявлення лідерів у секторальній структурі. Інформаційно-інструментарне забезпечення спирається на теоретико-методологічний базис формування доданої вартості та чисельності зайнятих в економіці. Використання даних методів дозволяє представити у статті секторальну структуру, зміни у структурі валової доданої вартості та зміни у структурі зайнятості за видами економічної діяльності.

Результати та обговорення

Виявлення структурних трансформацій за видами економічної діяльності передбачає дослідження системи галузевих відносин у взаємозв'язку ланцюгів створення доданої вартості, вивчення сукупності економічних відносин як специфічної форми суспільних відносин, підсистеми економічного базису, а також аналіз галузевих відносин суб'єктів господарювання. Система галузевих відносин розкриває сутність соціально економічних категорій, порядок визначення структури і обсягів галузевого виробництва підприємств й організацій, формування і використання ринкового потенціалу. Розуміння структурних трансформацій за видами економічної діяльності дозволять глибше зрозуміти тенденції розвитку процесів у галузях економіки, закономірності функціонування економічного механізму, формування ланцюгів створення доданої вартості для цілей розвитку економіки країни.

Нерівномірність темпів динаміки зумовлена інтенсивністю та випередженням одного з порівняльних елементів над іншим в економічній системі, що характеризує її як дезорієнтовану, водночас такою, що не відповідає поступам єдиного стратегічного курсу розвитку. Ризики

структурних перетворень супроводжуються потенційно негативними наслідками деіндустріалізації, як у розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються з емерджентними економічними системами.

Сутність структурних трансформацій полягає у революційних змінах структури системи, включаючи інноваційний механізм управління, присутність ланцюгів доданої вартості та бенефіціарної власності. Сучасними тенденціями зазначається утворення галузевих збутово-виробничих мереж й інтеграція до просторової екосистеми, шляхом угруповання однотипних виробничих процесів та бізнес-процесів при створенні подібних продуктів, подібної культури й схожої поведінки на ринках.

У концепції промислового розвитку періоди хаосу в економіці розглядаються як біфуркаційні точки для самоорганізації економічних систем (Гурочкіна, 2020). Їх поява визначає факти набуття системою нових властивостей на основі ефектів адаптації та стійкості (позитивні властивості) та ефектів резонансу (негативні властивості). Драйвери системи в емерджентному стані породжують інновації, джерелом останніх є людський потенціал. Запропоновано концепцію мотиваційного прискорення інновацій та мотиваційної інерції інновацій та концепцію бенефіціарного власника (Voynarenko et al., 2020), як ключові драйвери емерджентності у галузевих об'єднаннях. Емерджентність є результатом об'єднань та кластеризації, зазначені процеси досліджені у просторовому вимірі у роботах (Nekrasova & Popenko, 2014; Kovaleva, 2016). Питання щодо оцінювання ефективності кластерних об'єднань та різним напрямом функціонування представлено у працях (Tyukavkin, 2013). В подальшому адаптація міжнародного досвіду щодо формування кластерних утворень (Vergun & Stupnitsky, 2014). Цікавою є робота колективу авторів щодо встановлення безпосереднього взаємозв'язку бізнес-системи з відповідною інноваційною бізнес-моделлю, яку обирає підприємство до видів бізнес-діяльності для забезпечення їх конкурентоспроможності та прибутковості на основі інновацій (Voynarenko et al., 2017). Саме такі драйвери є основою розвитку позитивних структурних зрушень для забезпечення інноваційного розвитку країни.

Забезпечення економічних інтересів суб'єктів підприємництва та розвиток їх діяльності доцільно оцінювати за таким видом економічної систематики як галузева таксономія. За теорією трьох секторів Кларка К. та Фурастьє Ж. економічна діяльність поділяється: первинний сектор (добувна промисловість та сільське господарство), вторинний (виробництво) та третинний (послуги). До другого сектору за товарами ідентифікують: будівельну, хімічну, нафтову, автомобільну, електронну, паперову, харчову,

м'ясопереробну, рибну промисловості, енергетику та напівпровідникову промисловість. Розподіл секторів економіки за видами економічної діяльності зображено на рисунку 1.

Новак І. М. (2015) представив секторальну структуру зайнятості та класифікацію видів економічної діяльності у вигляді 5 секторів, при цьому 3, 4, 5 секторів відносять до сфери надання послуг, поділяючи їх на найпростіші та складні інноваційні послуги, тому вбачаємо за доцільне представити четвертий та п'ятий сектори разом, об'єднавши їх у креативних індустріях.

Згідно деталізованої методології (Кривак, 2010) стратегічні сектори економіки представлені у вигляді 6 секторів, останній з яких відображає сектор освіти, охорони здоров'я та соціальної допомоги, залишається невиявленим економіка знань та креативні індустрії.

У міжнародній практиці використовують у фінансових та ринкових дослідженнях таку секторальну таксономію як Глобальний стандарт галузевої класифікації (Global Industry Classification Standard, GICS), показник галузевої класифікації (Industry Classification Benchmark, ICB) та класифікація бізнесу Refinitiv (Thomson Reuters Business Classification, TRBC). Методологія секторальної таксономії інтерпретує економічні системи у вигляді п'яти та чотирьох секторів економіки та видів економічної діяльності.

Проте сучасний стан видів економічної діяльності у підприємницькому середовищі виходять на новітній щабель розвитку соціально-економічної взаємодії, тому удосконалено теорію трьох секторів економічної діяльності та деталізовані концепції шляхом уточнення та виділення акцентів на системі обміну та економіки знань, діджитал процесах, культури та досліджень, що об'єднує в собі креативна індустрія. Діяльність суспільства змінюється щодня, людство змінює світ навколо себе, водночас, змінюється клімат. Четвертим сектором економіки та економічної діяльності можна класифікувати як креативну індустрію або креативну економіку у якій формуються культурні цінності, здійснюється обмін й концентрація знань, а дослідження націлені на утворення інновацій.

Галузі, які можна ідентифікувати за товарами у четвертинному секторі: освіта та наука, інновації, креативне підприємництво, креативні простори, індустрія гостинності, індустрія програмного забезпечення й цифрових технологій, індустрія культури та міжкультурний діалог, індустрія розваг, міжнародна мобільність та соціальна інтеграція мігрантів та біженців тощо. До культурних індустрій відносять: візуальне, аудіальне та аудіовізуальне мистецтво, фестивалі та заходи, мода, дизайн, культурна спадщина, сценічне та перформативне мистецтво, література та видавнича справа.

Дослідження структурних змін у розрізі видів економічної діяльності дозволяє виявити основні характеристики динамічних процесів розвитку/занепаду у секторальній структурі економіки кожної країни світу. Наведемо аналіз динамічних процесів валової доданої вартості у секторальній структурі економіки України за видами економічної діяльності у табл. 1.

Позиції лідерства щодо концентрації доданої вартості щорічно утримує переробна промисловість у секторальній структурі економіки України, так у 2019 році 26% припадає саме на цей вид економічної діяльності, проте у порівнянні із 2016 р. показник на 3% зменшився, що характеризує поступове послаблення виробничого потенціалу країни через низьку конкурентоспроможність вітчизняного виробника. Слід виділити збільшення на 2% показника будівельної сфери та обсягів накопичення доданої вартості у сфері обміну інформацією та телекомунікаційних зв'язків на 1%, що пояснюється посиленні інтересу суспільства до цифрової сфери.

Щодо концентрації зайнятості населення (таблиця 2), слід виділити лідерську позицію оптової та роздрібною торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів, на другому місці залишається сільське, лісове та рибне господарство і трійку лідерів замикає промисловість. При чому збільшення показника зайнятості населення на 1,33 у секторі G та на 0,98 у секторі A зазначає, що промисловість втрачає не лише позиції на споживчому ринку під натиском конкурентів, а і на ринку праці за рахунок цих секторів економіки, відбувається перепрофілювання та змінюються пріоритети працівників у виборі професії та місця роботи.

Згідно показників динаміки змін у структурі доданої вартості за видами економічної діяльності України (таблиця 3.) ми можемо побачити стрибкоподібну динаміку таких видів економічної діяльності: переробна промисловість з -18,7% до 4%, фінансова та страхова діяльність від -3,04% до 22,45%. Такі значні коливання характеризують турбулентність та невизначеність у цих секторах економіки. Враховуючи показник середньоарифметичного значення ми маємо можливість взяти його за еталон та визначити показник галузевого випередження, щоб охарактеризувати найбільш критичні точки динаміки розвитку секторів економіки (рис. 2).

За даними розрахунків та представленими результатами декомпозиції розмаху варіації трансформаційних змін, галузеве зростання та випередження у структурі доданої вартості за видами економічної діяльності України мають такі критичні індикатори розвитку секторів економіки, оскільки характеризуються негативними темпами розвитку: переробна промисловість із найбільш критичним показником уповільнення доданої вартості -20,25%; уповільнення тем-

Рис. 1. Розподіл секторів економіки за видами економічної діяльності
Джерело: сформовано автором та удосконалено (Кривак, 2010)

Таблиця 1.

**Структурні зміни валової доданої вартості за видами економічної діяльності
у 2016-2019 рр., %.**

Вид діяльності	2016	2017	2018	2019	Абсолютне відхилення, %
Сільське господарство (А)	12,96	11,63	11,64	10,35	-2,61
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів (В)	5,02	5,50	5,54	5,17	0,16
Переробна промисловість (С)	28,84	28,86	27,50	25,60	-3,24
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (D)	4,79	4,54	4,91	4,83	0,04
Водопостачання, каналізація, поводження з відходами (E)	0,61	0,59	0,59	0,64	0,03
Будівництво (F)	4,75	5,22	5,71	6,82	2,07
Оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів (G)	12,75	13,31	12,79	12,63	-0,12
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність (H)	6,76	6,72	6,72	6,96	0,20
Тимчасове розміщення та організація харчування (I)	0,65	0,60	0,67	0,84	0,20
Інформація та телекомунікація, електрозв'язок (J)	3,62	3,61	3,83	4,47	0,86
Фінансова та страхова діяльність (K)	2,13	1,94	2,00	2,19	0,06
Операції з нерухомим майном (L)	4,11	3,81	3,81	4,06	-0,05
Професійна, наукова та технічна діяльність (M)	2,67	2,74	3,00	3,44	0,77
Діяльність в сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (N)	1,17	1,13	1,30	1,48	0,31
Державне управління і оборона, обов'язкове соціальне страхування (O)	3,60	3,79	3,95	4,22	0,62
Освіта (P)	2,62	2,88	2,86	2,90	0,27
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги(Q)	1,96	2,11	2,12	2,21	0,24
Мистецтво, спорт розваги та відпочинок (R)	0,46	0,45	0,45	0,47	0,01
Надання інших видів послуг (S)	0,53	0,58	0,62	0,72	0,19

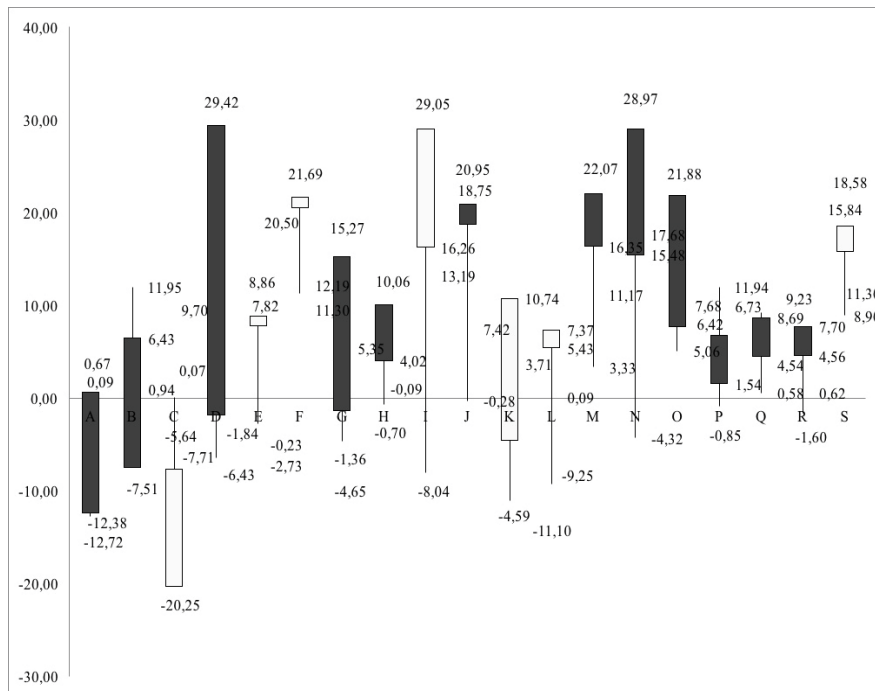
Джерело: сформовано автором за даними статистики України (Валовий внутрішній...).

Таблиця 2.

Динаміка змін у структурі зайнятості за видами економічної діяльності України, %.

Сектори економіки та види економічної діяльності	2016	2017	2018	2019	Абсолютне відхилення %
Сільське, лісове та рибне господарство (A)	17,61	17,71	17,96	18,16	0,98
Промисловість (B+C+D+E)	15,33	15,11	14,83	14,85	-1,96
Будівництво (F)	3,96	3,99	4,07	4,22	-0,13
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (G)	21,60	21,82	22,34	22,93	1,33
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність (H)	6,13	6,14	6,08	6,03	0,05
Тимчасове розміщування й організація харчування (I)	1,70	1,71	1,73	1,83	0,14
Інформація та телекомунікації (J)	1,69	1,70	1,71	1,74	0,20
Фінансова та страхова діяльність (K)	1,39	1,34	1,31	1,28	-0,36
Операції з нерухомим майном (L)	1,57	1,56	1,59	1,57	-0,11
Професійна, наукова та технічна діяльність (M)	2,63	2,57	2,68	2,54	-0,07
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (N)	1,87	1,84	1,86	1,92	0,13
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування (O)	5,98	6,06	5,74	5,25	0,04
Освіта (P)	8,86	8,81	8,66	8,38	-0,10
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги (Q)	6,33	6,27	6,08	5,88	-0,26
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок (R)	1,24	1,24	1,20	1,19	0,02
Інші види економічної діяльності (S)	2,12	2,13	2,17	2,24	0,09
Всього структура, %	100	100	100	100	-
Всього кількість, тис. осіб	19261,4	19314,2	18073,3	16443,2	-14,63%

Джерело: сформовано автором за даними статистики України (Валовий внутрішній...)

Рис. 2. Декомпозиція показників галузевого зростання у структурі доданої вартості за видами економічної діяльності України, 2016-2019 рр. %.

Джерело: розраховано та сформовано автором за даними статистики України (Валовий внутрішній...)

Таблиця 3.

Динаміка змін у структурі доданої вартості за видами економічної діяльності України, у % до попереднього року.

Сектори економіки та види економічної діяльності	2016	2017	2018	2019
Сільське господарство (А)	2,22	10,95	19,88	-0,67
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів (В)	7,98	35,62	20,73	4,20
Переробна промисловість (С)	-18,70	23,74	14,15	4,00
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (D)	30,97	17,23	29,49	9,87
Водопостачання, каналізація, поводження з відходами (Е)	9,37	20,94	19,56	20,56
Будівництво (F)	22,05	35,85	31,09	33,40
Оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів (G)	16,82	29,01	15,14	10,35
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність (H)	11,61	22,97	19,70	15,73
Тимчасове розміщення та організація харчування (I)	17,81	15,63	32,98	40,75
Інформація та телекомунікація, електрозв'язок (J)	22,50	23,39	27,21	30,46
Фінансова та страхова діяльність (K)	-3,04	12,57	23,50	22,45
Операції з нерухомим майном (L)	6,98	14,41	19,88	19,08
Професійна, наукова та технічна діяльність (M)	23,62	27,00	30,96	28,05
Діяльність в сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (N)	30,52	19,35	37,47	27,19
Державне управління і оборона, обов'язкове соціальне страхування (O)	23,43	30,09	24,85	19,38
Освіта (P)	8,28	35,61	18,94	13,25
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги(Q)	10,24	32,89	20,37	16,24
Мистецтво, спорт розваги та відпочинок (R)	9,25	22,06	20,41	16,27
Надання інших видів послуг (S)	17,39	34,97	28,69	30,29
Темп росту ВВП (економічної системи)	1,55	23,67	19,79	11,71
Всього, млн. грн.	5058294	6255397	7493469	8370824

Джерело: сформовано автором за даними статистики України (Валовий внутрішній...).

пів динаміки розвитку сільського господарства -12,72 %, що має негативний вплив на систему забезпечення економічної безпеки; фінансова та страхова діяльність від -11,10%, яка вкрай потребує державної підтримки та підтримки міжнародних стейкхолдерів.

З метою оцінювання критичних випадків структурних трансформацій, їх позитивну та негативну динаміку розвитку визначають за даними зміни динаміки (1) та коефіцієнтом галузевого випередження (2). Перший показник визначається як відхилення темпу розвитку певного виду економічної діяльності від темпу розвитку економічної системи, яка оцінюється. Отже, формули виглядають наступним чином:

$$\Delta Gr = P_{вед} - P_c, \quad (1)$$

де ΔGr – зростання виду економічної діяльності (підгалузі) у порівнянні із загальним, %; $P_{вед}$ – зростання виду економічної діяльності (відносно відхилення), у % до попереднього пе-

ріоду, P_c – зростання економічної системи (відносно відхилення), у % до попереднього періоду.

$$K_{зв} = \frac{P_{вед}}{P_c}, \quad (2)$$

де $K_{зв}$ – коефіцієнт галузевого випередження, $P_{вед}$ – зростання виду економічної діяльності (відносно відхилення), (галузі), у % до попереднього періоду, %; P_c – зростання економічної системи (відносно відхилення), у % до попереднього періоду.

Значний темп галузевого зростання зафіксовано у постачанні електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря +29,42%, тимчасове розміщення та організація харчування +29,05% та діяльність в сфері адміністративного та допоміжного обслуговування +28,92% у порівнянні із середньоарифметичним значенням приросту по секторальній структурі.

Результати розрахунків коефіцієнтів галузевого випередження свідчать про вирівнювання

підків галузевої динаміки. Починаючи із 2017 року відбулась стабілізація динамічних процесів, тобто динаміка проросту доданої вартості за видами економічної діяльності України досягла сталості процесів. У 2019 році відбувається поступове розшарування приросту розвитку або уповільнення, що можливо побачити на рис. 3. Тобто ведення галузевої політики та усіх різновидів економічної діяльності здійснювалось на засадах сталого галузевого розвитку.

Обговорення та висновок

Постійні реформи впливають на виникнення структурних деструктивних зрушень в економіці країни. Щороку уповільнюються обсяги доданої

вартості у переробній промисловості при цьому відбувається непродуктивне використання ресурсів, що ще більше погіршує ситуацію. Висока доля матеріаломісткості у кінцевому продукті всього ланцюга доданої вартості та матеріаловитратний характер виробництва переробної промисловості є причинами. У сільському господарстві домінує сировинно-орієнтований експорт, який дає миттєві прибутки, проте для забезпечення сталого розвитку та економічної безпеки доцільно переглянути зовнішньоекономічну політику сільськогосподарської продукції. Такі зміни мають відбутись лише за умов дотримання єдиного стратегічного курсу розвитку

Рис. 3. Декомпозиція показників галузевого випередження у структурі доданої вартості за видами економічної діяльності України, %.

Джерело: розраховано та сформовано автором за даними статистики України (Валовий внутрішній...)

країни з метою упередження економічних ризиків у підприємницькому середовищі.

Представлена методологія оцінювання динамічних процесів у структурних трансформаційних змінах за видами економічної діяльності надає можливість виявлення рівня сталості процесів розвитку. Представлені розрахунки, що здійснювались на прикладі України, свідчать про сталу галузеву політику та усіх різновидів економічної діяльності, що доводить досягнення сталого галузевого зростання. Дане дослідження ілюструє результативність галузевої політики та її вплив на динамічні процеси розвитку у структурі доданої вартості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Валовий внутрішній продукт виробничим методом та валова додана вартість за видами економічної діяльності. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/vvp/vvp_ric/vtr_u.htm (дата звернення: 15.12.2020).
- Вергун В., Стулицький О. Адаптація міжнародного механізму державної підтримки розвитку інноваційних кластерів в Україні. Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. Серія "Міжнародні Відносини". 2014. 1 (42). С. 36-40.
- Гурочкіна В. В. Механізми розвитку промислових підприємств в емерджентній економіці : монографія. Хмельницький : ХНУ, 2020. 336 с.
- Ковалева Т. Ю. Оценка стратегических позиций региональных кластеров: методический инструментарий и результаты его применения (на примере экономики Пермского края). Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки, 2016. 3 (43), 38-47.
- Кривак А. П. Теоретичні принципи секторального структурування національної економіки. Економіка АПК. № 13. 2010. С. 42-47.
- Мульська О., Руцишин Н. Удосконалення механізму банківського кредитування у контексті регулювання фінансово-економічних дисбалансів в Україні. Світ фінансів. 2020, 4(65), 168–182. DOI: <https://doi.org/10.35774/sf2020.04.168>
- Некрасова Л.А., Попенко С.О. Формування кластеру, як напрямку інноваційного розвитку економіки. ЕКОНОМІКА: реалії часу. 2 (12). 132-138.
- Нетудихата, К. Л. Проектування інститутів як інструмент структурно-інституційної трансформації національної інноваційної системи. Економічний простір, 2020. (163), 51-55. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/163-9>
- Новак І. М. Структурні зрушення в зайнятості населення України. Демографія та соціальна економіка, 2015, № 3 (25). 185-198. Novak I. M. (2015) The Structural changes in the employment of Ukraine. Demography and Social Economy. 3(25). 185-198 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.013>
- Пашко П. В., Лазебник Л. Л., Кіндзерський Ю. В. та ін. Підприємництво в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку : монографія. Університет державної фіскальної служби України. Ірпінь : вид.-поліграф. центр Університету ДФС України. 2019. 476 с. (Серія «Податкова та митна справа в Україні», т. 133).
- Погрішук Б., Погрішук Г., Конкуренентоспроможність аграрного сектору: детермінанти глобального доступу. Вісник Економіки. 4 (86), 7–17 DOI: <https://doi.org/10.35774/visnyk2017.04.007>
- Тюкавкин, Н. М. (2013). Методы оценки эффективности функционирования кластеров в промышленности. Основы экономики, управления и права, (3 (9)), 109-113.
- Fishchuk, N. (2019). The necessity for diagnostics using in the system of anticrisis management of agricultural industry enterprises. Economy. Finances. Management: Topical Issues of Science and Practical Activity, 1 (41), 7–22. DOI: <https://doi.org/10.37128/2411-4413-2019-1-1>
- Gonchar O. I. (2016). Management potential of the company with regard flock business life. Naukovyi visnyk Polissia. 3 (7). 190-196.
- Hryhoruk P., Khrushch N., Grygoruk S. (2020). Assessment model of regions' economy in the context of their sustainable development. E3S Web of Conferences. 166. 13023. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016613023>
- Lysenko, M., Ustik, T., & Thermoza, I. (2019). Transformation of methodical marketing approaches to the investigation of the problem of farming agricultural enterprises in the grain market in globalization challenges. Baltic Journal of Economic Studies, 4(5), 158. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-5-158-166>
- Nayyar, D. (2019). Structural change and economic transformation. In Nayyar, D. Resurgent Asia: Diversity in Development. Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198849513.003.0004>
- Voynarenko M, Dzhedzhula V., Yepifanova I. (2020) Modeling of the process of personnel motivation for innovation activity WSEAS Transactions on Business and Economics, 17, 467-477. DOI: <https://doi.org/10.37394/23207.2020.17.45>
- Voynarenko, M.P., Dzhuliy, L.V., Kuzmina, O.M., Yanchuk, T.V. (2017). Managing the development of innovation business processes with automated information systems. Marketing and Innovation Management. 4. 19-26. DOI: <https://doi.org/10.21272/mmi.2017.4-12>

REFERENCES

- Fishchuk, N. (2019). The necessity for diagnostics using in the system of anticrisis management of agricultural industry enterprises. Economy. Finances. Management: Topical Issues of Science and Practical Activity, 1 (41), 7–22. DOI: <https://doi.org/10.37128/2411-4413-2019-1-1>
- Gonchar O. I. (2016). Management potential of the company with regard flock business life. Naukovyi visnyk Polissia. 3 (7). 190-196.
- Gross domestic product by production method and gross value added by type of economic activity. State Statistics Service of Ukraine URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/vvp/vvp_ric/vtr_u.htm (from 15.12.2020). (in Ukrainian)
- Gurochkina V. (2020) Mechanisms of development of industrial enterprises in emergent economy: monograph. Khmelnytskyi HNU. 336 (in Ukrainian)
- Hryhoruk P., Khrushch N., Grygoruk S. (2020). Assessment model of regions' economy in the context of their sustainable development. E3S Web of Conferences. 166. 13023. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016613023>

- Kovaleva, T. Yu. (2016). Assessment of the strategic positions of regional clusters: methodological tools and the results of its application (on the example of the economy of the Perm region). *Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N.I. Lobachevsky. Series: Social Sciences*, 3 (43), 38-47. (in Russian)
- Kryvak A. P. (2010) Theoretical principles of sectoral structuring of the national economy. *Economics of agro-industrial complex*, 13. 42-47 (in Ukrainian)
- Lyshenko, M., Ustik, T., & Thermosa, I. (2019). Transformation of methodical marketing approaches to the investigation of the problem of farming agricultural enterprises in the grain market in globalization challenges. *Baltic Journal of Economic Studies*, 4(5), 158. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-5-158-166>
- Mulska, O. & Rushchyshyn, N. (2020). Improving the mechanism of bank lending in the context of regulating financial and economic imbalances in Ukraine. *World of finance*, 4(65), 168–182. DOI: <https://doi.org/10.35774/sf2020.04.168> (in Ukrainian)
- Nayyar, D. (2019). Structural change and economic transformation. In Nayyar, D. *Resurgent Asia: Diversity in Development*. Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198849513.003.0004>
- Nekrasova, L. A., Popenko, S. O. (2014). Formation of a cluster as a direct link to the innovation development of the economy. *Economy: real time*, 2 (12). 132-138. (in Ukrainian)
- Netudyhata, K. (2020). Institutions design as a tool of structural-institutional transformation of the national innovation system. *Economic Scope*. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/163-9> (in Ukrainian)
- Novak I. M. (2015) The Structural changes in the employment of Ukraine. *Demography and Social Economy*, 3(25). 185-198 DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.013> (in Ukrainian)
- Pashko P. V., Lazebyk L. L., Kindzersky Yu. V. and others. (2019) *Entrepreneurship in the era of global transformations: challenges and prospects: monograph*. University of the State Fiscal Service of Ukraine. Irpen: University of the DFS of Ukraine. 476 p. (Series «Tax and Customs in Ukraine», vol. 133). (in Ukrainian)
- Pohrishchuk, B. & Pohrishchuk, H. (2017). Competitiveness of the agricultural sector: determinants of the global growth. *Herald of Ternopil National Economic University*, 4 (86), 7–17. DOI: <https://doi.org/10.35774/visnyk2017.04.007> (in Ukrainian)
- Tyukavkin, N.M. (2013). Methods for assessing the effectiveness of the functioning of clusters in industry. *Fundamentals of Economics, Management and Law*, 3 (9). 109-113. (in Russian)
- Vergun, V., Stupnitsky, O. (2014). Adaptation of the international mechanism of sovereign development of the development of innovative clusters in Ukraine. *Bulletin of the Kiev National University of the Name of Taras Shevchenko. Section «International Affairs»*, 1 (42). 36-40. (in Ukrainian)
- Voynarenko M, Dzhezhdzula V., Yepifanova I. (2020) Modeling of the process of personnel motivation for innovation activity *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 17, 467-477. DOI: <https://doi.org/10.37394/23207.2020.17.45>
- Voynarenko, M.P., Dzhuliy, L.V., Kuzmina, O.M., Yanchuk, T.V. (2017). Managing the development of innovation business processes with automated information systems. *Marketing and Innovation Management*, 4. 19-26. DOI: <https://doi.org/10.21272/mmi.2017.4-12>
-

Показник вживання наркотиків, алкоголю та тютюнових виробів серед студентів закладів вищої освіти в Житомирі

Гайченко А. В.^{а1}

^а Житомирська філія Київського інституту бізнесу та технологій, Україна

Анотація

Ставлення студентів до наркотичних засобів є однією з актуальних проблем в світі та Україні. Згідно даним ВООЗ, ЮНІСЕФ, EMCDDA за останні роки спостерігається тенденція до зниження рівня паління серед молоді. Натомість збільшується кількість наркозалежних. Представляємо результати опитування 230 студентів від 17 до 24 років різних курсів закладів вищої освіти міста Житомир. Опитування проходило восени 2020 року. Для дослідження студенти були погруповані за спеціальностями, на яких вони навчалися. Першу групу склали 50 студентів спеціальності «Медсестринство» (12 ч. та 38 ж.) Житомирського медичного інституту. Другу групу – 80 студентів спеціальності «Педагогіка» (20 ч. та 60 ж.) Житомирського державного університету імені Івана Франка. Третю групу – 100 студентів майбутніх спеціалістів сільського господарства (49 ч. та 51 ж.) Житомирського національного агроекологічного університету. Ми дослідили з якого віку студенти починають вживати шкідливі речовини, які види наркотичних засобів є популярними, що провокує підлітка на вживання наркотичних препаратів, та які засоби лікування наркотичної залежності знають студенти. Згідно досліджень початок вживання алкоголю, наркотиків та тютюнових виробів відбувається в ранньому підлітковому віці, що супроводжується проблемами з сім'єю, та саможертвоністю серед підлітків. Ми вважаємо, що політика запобігання та протидії вживання означених препаратів є недостатньо ефективною. Має бути розроблена системна низка заходів сама у закладах освіти для, по-перше, формування здорових звичок, по-друге, інформування щодо негативних наслідків від алко-, тютюно- та наркозалежностей, та, по-третє, створення пунктів допомоги у ЗВО.

Ключові слова: залежність; підліток; зловживання; відношення; здоров'я.

Indicator of drug, alcohol and tobacco use among students of higher education institutions

Gaichenko A. V.^{а1}

^а Zhitomir branch of Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

Students' attitudes towards drugs are one of the urgent problems in the world and in Ukraine. According to the WHO, UNICEF, EMCDDA in recent years there has been a downward trend in smoking among young people. Instead, the number of drug addicts is increasing. We present the results of a survey of 230 students from 17 to 24 years of different courses of higher education institutions in the city of Zhytomyr. The survey was conducted in the fall of 2020. For the study, students were grouped by the specialties in which they studied. The first group consisted of 50 students majoring in «Nursing» (12 hours and 38 women) Zhytomyr Medical Institute. The second group - 80 students majoring in «Pedagogy» (20 hours and 60 hours) Zhytomyr State University named after Ivan Franko. The third group - 100 students of future agricultural specialists (49 hours and 51 women) Zhytomyr National Agroecological University. We investigated at what age students begin to use harmful substances, what types of drugs are popular, what provokes a teenager to use drugs, and what drugs for the treatment of drug addiction students know. According to research, the onset of alcohol, drugs and tobacco use occurs in early adolescence, accompanied by family problems and self-sacrifice among adolescents. We believe that the policy of preventing and counteracting the use of these drugs is not effective enough. A systematic series of measures should be developed in educational institutions themselves, firstly, to form healthy habits, secondly, to inform about the negative consequences of alcohol, tobacco and drug addiction, and, thirdly, to create help points in free educational institutions.

Keywords: dependence; teenager; abuse; relation; health.

¹ Corresponding author.
E-mail address: alonaaksanich@gmail.com

Вступ

На сьогоднішній день проблема вживання наркотиків серед підлітків знаходить широкий відгомін у засобах масової інформації, телебаченні, радіо, інтернет-виданнях, активно обговорюється серед здобувачів вищої освіти, учнів професійно-технічних училищ, шкіл, у побуті, колі друзів.

За даними звіту щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2020 рік (за даними 2019 року) Державної Установи «Український Моніторинговий та Медичний Центр з Наркотиків та Алкоголю Міністерства Охорони Здоров'я України» в Україні Станом на 01.01.2020 в Україні під наглядом у диспансерній групі перебувало 62 579 осіб із розладами психіки та поведінки через вживання наркотичних засобів та психотропних речовин, з них 3 682 особи, яких взято під нагляд з уперше встановленим діагнозом, 54% з яких відносилися до вікової категорії від 15 до 35 років. В структурі осіб, які були охоплені лікуванням із зазначеним діагнозом, найбільша кількість осіб, лікувалися від опіоїдної залежності. Так, у 2019 році ця група хворих складала 67% (19 099 осіб) від усіх осіб, охоплених відповідним лікуванням. Близько 7% осіб (1 927) отримали лікування від розладів психіки та поведінки внаслідок вживання канабіноїдів. Від полінаркоманії було проліковано 6 488 осіб.

Невтішним є те, що 50% українських підлітків мають досвід куріння, 86% вживали алкоголь та 18% пробували наркотичні речовини – відзначається у звіті Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) «Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні». Звіт розроблено за результатами сьомої хвилі опитування в рамках міжнародного дослідницького проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин (ESPAD)». Дослідження проводиться в Україні щочотири роки, починаючи з 1995 року. Це дозволяє визначити динаміку та основні тенденції у поширенні шкідливих звичок серед підлітків. Результати 2019 року демонструють, що спостерігається стійка тенденція до зменшення куріння серед підлітків. У 2003 році досвід куріння мали 70% опитуваних, а в 2019 цей показник склав уже 50%. У той же час збільшився доступ до алкоголю – більше половини опитаних відзначили, що легко можуть дістати пиво, вино або слабоалкогольні напої. Частка підлітків, які вживали наркотики, складала 18%, а серед дівчат зросла в 1,5 рази у порівнянні з 2015 роком (з 12,7% у 2015 р. до 18,1% у 2019 р).

Стратегія державної політики щодо наркотиків (2013) вказує на істотний перелом у діяльності державних установ щодо протидії наркотикам та наркоманії. Метою Стратегії є

забезпечення розв'язання проблеми наркотиків у суспільстві в інтересах людини, надійного захисту громадського здоров'я і безпеки держави від загрози поширення наркоманії та наркозлочинності. Стратегією визначаються напрями і механізми скорочення незаконної пропозиції наркотиків та попиту на них, досягнення балансу в наркополітиці держави між каральними заходами щодо незаконного обігу наркотиків і забезпеченням їх доступності в медичних цілях. Підвищена увага повинна приділятися питанням захисту прав людини і поваги до гідності пацієнтів, формуванню неупередженого ставлення до хворих, оскільки тільки за умови подолання стигматизації та дискримінації можна досягти значного підвищення ефективності лікування.

На сьогоднішній день в країнах Європи запроваджена програма «Національна стратегія та координація наркотиків» яку створила організація Європейський центр моніторингу наркотиків та наркоманії (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, EMCDDA), за цією програмою формуються відповідні організації, які впроваджують новітні тенденції щодо запобігання, лікування та протидії наркотикам. Результати, що наведені у таб.1 (European Drug Report. 2019) показують скільки нелегальних речовин було вилучено у країнах Європейського союзу у 2019 році.

У світі налічується близько 275 млн осіб, що вживали наркотики протягом останнього року, тоді як ще в 2010 році таких було 226 млн. Таке 22-відсоткове збільшення частково пояснюється зростанням чисельності світового населення на 10 відсотків. Перед системами охорони здоров'я постає все складніше завдання, адже в 2019 році розладами, пов'язаними з вживанням наркотиків, за оцінками, страждало близько 36 млн чоловік, при тому що в 2010 році ця цифра становила 27 млн. Це відповідає збільшенню з 0,6 до 0,7 відсотка від загальної чисельності світового населення (Всесвітній звіт..., 2019).

Наркотики є проблемою суспільства їх поширення призводить до деградації людства. Величезна кількість психологів, філософів, медичних працівників, педагогів та соціологів у свої працях висвітлюють причини наркотизації частини населення, пропонують шляхи їх вирішення. Згідно з уявленнями сучасної психології та психотерапії (Байярд, 2013), для того щоб змінити іншу людину, треба прийняти її такою, якою вона є. Тобто для успіху впливу на іншого спочатку треба змінити себе – ось кредо авторів книги.

Метою статті є оприлюднення результатів опитування студентів закладів вищої освіти міста Житомир, Україна, щодо вживання наркотиків, алкоголю та тютюнових виробів.

Таблиця 1

Вилучення наркотиків у людей по країнам ЄС у 2019 році (European Drug Report. 2019)

Країна	Героїн		Коккаїн		Амфетаміни		MDMA, MDA, MDEA	
	Кіл-ть вилучено, кг	Кіл-ть конфіскацій	Кіл-ть вилучено, кг	Кіл-ть конфіскацій	Кіл-ть вилучено, кг	Кіл-ть конфіскацій	Кіл-ть вилучено, таблеток, кг	Кіл-ть конфіскацій
Бельгія	53	1 790	44 752	4 695	163	2 855	491 183 (-)	1 692
Болгарія	698	32	42	30	406	80	2 335 (322)	41
Чехія	19	90	27	227	95	1 703	15 279 (5)	387
Данія	16	561	151	4 786	322	2 244	2 731 476 (34)	933
Німеччина	298	-	8 166	-	1 784	-	693 668 (-)	-
Естонія	<0.1	3	17	154	33	454	- (6)	310
Ірландія	-	765	-	792	-	91	- (-)	344
Греція	359	1 952	234	596	164	16	589 (6)	83
Іспанія	524	7 283	40 960	42 206	272	4 505	363 138 (-)	3 569
Франція	658	4 544	17 500	12 214	405	773	1 130 839 (-)	1 073
Хорватія	27	140	466	418	38	775	- (9)	743
Італія	610	2 296	4 084	7 812	72	271	10 844 (8)	267
Кіпр	0,4	4	8	118	1	73	159 (3)	13
Латвія	0,2	66	2	61	21	502	3 660 (28)	169
Литва	4	173	623	98	28	278	- (22)	140
Люксембург	1	69	3	222	0,2	26	956 (<0.1)	25
Угорщина	21	34	6	276	25	973	51 836 (1)	650
Мальта	13	25	0,3	232	<0.1	1	405 (<0.1)	99
Нідерланди (1)	1 110	-	14 629	-	146	-	- (1 250)	-
Австрія	70	967	71	1 571	55	1 488	446 465 (4)	1 183
Польща	2	2	69	9	608	33	- (-)	-
Португалія	29	492	2 734	816	1	51	1 598 (2)	282
Румунія	4	222	8	169	2	115	18 810 (0.9)	477
Словенія	11	286	12	277	6	242	1 537 (1)	63
Словацьчина	0,6	41	3	42	4	661	2 448 (<0.1)	74
Фінляндія	0,4	138	7	383	259	2 263	66 420 (-)	695
Швеція	45	675	162	3 640	770	5 524	34 919 (24)	1 993
Об'єднане Королівство	844	11 075	5 697	18 912	1 356	4 043	513 259 (2)	3 483
Туреччина	17 385	12 932	1 476	3 829	7 268	9 405	8 606 765 (-)	6 663
Норвегія	99	628	80	1 185	503	5 734	33 657 (12)	1 122
Європейський Союз	5 418	36 786	140 435	104 348	7 037	43 720	6 581 823 (1 727)	22 803
ЄС, Туреччина та Норвегія	22 902	50 346	141 990	109 362	14 808	58 859	15 222 245 (1 739)	30 588

Методи та матеріали дослідження

У цьому дослідженні було опитано 230 студентів від 17 до 24 років (149 жінок та 81 чоловік). Опитування було проведене за допомогою спеціально розробленої анкети на основі анкети з дослідження Балакіревої та ін. (2019), що складається з 27 питань. Відповіді надали студенти загальноосвітніх навчальних закладів міста Житомира, а саме, Житомирського медичного інституту, Житомирського національного агроекологічного університету та Житомирського державного університету імені Івана Франка. Загалом, опитувальник включив 50 респондентів (12 чоловіків та 38 жінок) Житомирського медичного інституту, 100 респондентів (зокрема, 49 чоловіків та 51 жінка) Житомирського національного агроекологічного університету та 80 респондентів (20 осіб та 60 жінок) Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Ми проводили порівняння серед даних отриманих у трьох університетах Житомира. Для дослідження студенти були погруповані за спеціальностями, на яких вони навчалися. Першу групу склали 50 студентів спеціальності «Медсестринство» (12 ч. та 38 ж.) Житомирського медичного інституту. Другу групу – 80 студентів спеціальності «Педагогіка» (20 ч. та 60 ж.) Житомирського державного університету імені Івана Франка. Третю групу – 100 студентів майбутніх спеціалістів сільського господарства (49 ч. та 51 ж.) Житомирського національного агроекологічного університету.

Результати

Згідно з таб.2 більше 2/3 обстежених студентів палять. Час від часу вживають наркотичні речовини 54% обстежених студентів. 92% опитаних вживають алкоголь, з них більше 80%

випивають кожен тиждень, і майже 30% випивають кожен день.

72% опитаних у першій групі вживають алкоголь. Невтішну картину ми бачимо і у третій групі – 63% та у другій групі – 44%. Найчастіше вперше пробують алкогольні напої в віці 14-16 років. 44% першої групи, 55% другої групи та 53% третьої групи респондентів спробували алкоголь з 14 до 16 років. Ця тенденція властива для всіх закладів вищої освіти. Від 7 до 13 років фактично кожен третій студент першої групи спробував алкоголь, у другій групі – 20%, і 12% у третій групі.

Нами досліджено, що паління являється цілком розповсюдженим серед студентів. Найвищий показник паління встановлено у третій групі опитуваних — 37%, на другому місці – студенти першої групи, 32% та 25% у другій групі. Градація за віком представлена на рис.1. Ми бачимо що найбільша кількість студентів, які палять навчається на молодших курсах, ми пояснюємо це тим, що дорослішаючи у підлітків з'являються важливі справи, такі як робота, стосунки з протилежною статтю та вільного часу на паління не залишається. Тютюнові вироби пробують в основному в віці 14-16 років, 36% серед першої групи, 40% – другої групи та 36% – третьої групи. У віці 10-13 років 12% серед першої групи 4% – другої групи та найвищий показник 21% – у третьої групи. Водночас після 19 років у всіх групах опитуваних інтерес до куріння спадав, намагання спробувати палити зменшується.

На питання про вживання наркотичних речовин кожен четвертий студент другої групи зав відповідь, що мав досвід такого вживання. Таку саме відповідь дали 18% студентів третьої

Таблиця 2

Частота вживання цигарок, алкоголю та наркотиків. Відповіді студентів

	Не вживають	Інколи	1-2 рази на тиждень	Щоденно
Тютюнові вироби	10%	14%	13%	63%
Алкоголь (в т.ч. пиво)	8%	20%	42%	30%
Наркотичні речовини (в т.ч. легкі)	32%	47%	7%	4%

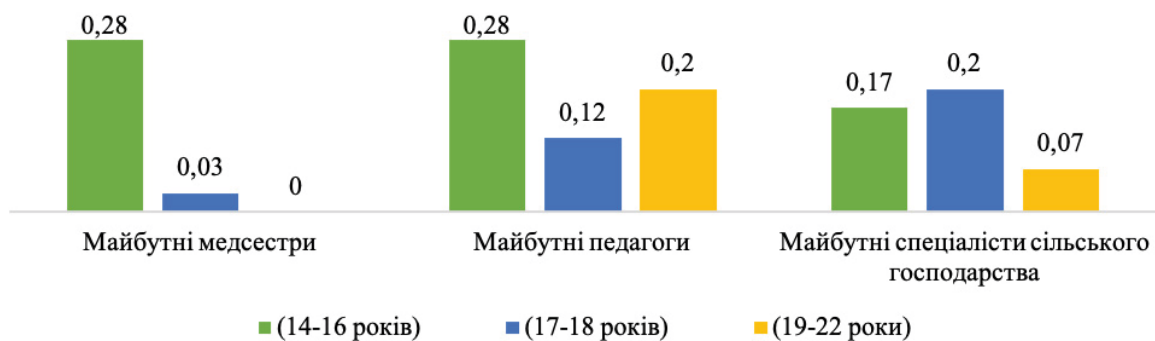

Рис.1. Паління серед студентів за віком

Таблиця 3

Розподіл обстежених за баченням "приймавши один раз наркотик людина стає залежною"

Бачення респондентів	Перша група		Друга група		Третя група	
	Абс. число	М±m, % 100±0,0	Абс. число	М±m, % 100±0,0	Абс. число	М±m, % 100±0,0
так	5	10±3,0	4	5±2,4	10	10±3
ні	38	76±6,0	69	86±5,2	75	75±4,3
Все залежить від "доз"	7	14±3,6	7	9±3,2	5	5±2,2
Всього	50	100,0	80	100,0	100	100,0

групи та 16% – першої групи. Встановлено, що середній вік, коли респонденти спробували наркотики, становить з 14 до 16 років, 28% серед першої та другої груп, та 17% у третій групі. З 17 до 18 років спробували вперше 3% першої групи, 12% другої групи та 20% третьої групи. З 19 до 22 років – 20% другої групи та 7% третьої групи спробували наркотичні засоби.

Враховуючи дані, що представлені у таб.3, ми можемо стверджувати, що понад 75% опитуваних в кожній групі вважають, що прийнявши один раз наркотик людина не стає залежною. Та від 5% до 14%, вважають що все залежить від "доз". І 5%-10% вважають, що залежність не виникає.

Дослідження показало, що більшість опитаних компетентні в первинних ознаках наркоманії, але є частка респондентів які відповідали не вірно (20%). Серед запропонованих ознак були перелічені: червона або зблідла шкіра, зміна форми зіниць та мови, секретність; підвищення артеріального тиску, ожиріння, кульгавість, сонливість; розлади пам'яті, порушення зору, висипка на тілі.

З рис.2 ми бачимо, що є п'ять чинників які впливають на першу спробу наркотику. Серед найбільш впливових – друзі, так вважають 31%±34 опитаних. Далі – «щоб бути в темі (тренді)» 25%±2,9 опитаних так вважають. Наступний – вечірка, де під станом алкогольного сп'яніння можливе і вживання наркотиків із цим погоджуються 22%±2,7. І по 11%±2 вважають, що школа та сім'я впливають на людину при першій спробі наркотиків.

Рис.2. Чому починають вживати наркотики

Серед причин вживання наркотиків ми виділяємо наступні: 1. Бунтарство, 27% опитаних; 2. Внутрішньо особистісний підхід, 20% опитаних; 3. Цікавість, 18%; 4. Різка зміна соціального статусу, 18%; 5. Наслідування кумира, 17% опитаних.

Дослідження встановило, що 65% вважають одним з методів лікування поступову відмову від наркотиків, та 15% – гіпноз і кодування, і 5% – електросон, плазмаферез та фізіотерапія. ю

Обговорення

Встановлено, що респонденти першої групи 44%, другої групи 72,5%, третьої групи 63%, продовжують вживати алкоголь. Щодо сигарет – 32% респондентів першої групи, 25% другої групи та 37% третьої групи продовжують зловживати палінням.

Європейський регіон ВООЗ є регіоном з найбільшим споживанням алкоголю. Рівень споживання не змінився в ЄС+ з 2010 р. Хоча спостерігається деяке поліпшення смертності та шкоди, спричиненої алкоголем, тягар хвороб та смертності, спричинений алкоголем, у ЄС+ все ще на високому рівні, а зменшення смертності від 301 000 у 2010 році до 291 000 у 2016 році не можна розглядати як справжній успіх. Найбільша частка смертей, спричинених алкоголем, виявлена у молодих людей. В цілому, здається, що в деяких країнах є обнадійливі ознаки розвитку алкогольної політики, що призвело до більшого зменшення навантаження на алкоголь у цих країнах, ніж у сусідніх країнах без такої політики. Щоб мати змогу зберегти зниження алкогольної та соціальної шкоди, країнам ЄС+ необхідно прискорити прогрес у впровадженні доказової політики щодо алкоголю, щоб зменшити рівень АПК та шкідливого вживання алкоголю. Це означає, що добре перевірені доказові політичні заходи, такі як покращення регулювання та контролю маркетингу, зменшення доступності та доступності алкогольних напоїв та використання податків для зменшення їх доступності, а також здійснення скринінгу та коротких заходів на рівні первинної медичної допомоги потребують подальшого зміцнення. (Status report..., 2019)

З'ясовано, що не вживають цигарки і алкоголь тільки один із десяти опитаних, і тільки кожний третій не спробував наркотики. За

отриманими результатами щоденно палять 63% обстежених студентів, випивають алкоголь – 30% та 4% вживають наркотики. Кожен третій підліток фактично страждає алкоголізмом.

Вживання наркотиків залишається широко-доступним і поширеним явищем серед населення, а особливо молоді. Основними ж причинами поширення наркотиків вітчизняний вчений М. О. Мінц (2009) називав: соціальні потрясіння у країні, політична нестабільність, корупція, правовий нігілізм, при яких найвразливішою верствою населення є молодь, яка ще не готова винести незгоди життя, самореалізуватися, самоствердитися, і певна частина її шукає порятунку в наркотичному дурмані, а також низький рівень знань про негативний вплив наркотиків на здоров'я та життя людини. Соціальна незрілість, безвідповідальність, легковажність, бажання отримати задоволення, ейфорію є основними причинами вживання наркотичних і токсичних речовин. А також наївні думки про те, що в будь-який момент можна кинути вживати наркотики та забути про їх існування.

Це ще раз показує що прибутковість і маркетинг працює краще ніж інформативність щодо шкоди вживанню алкогольних виробів. Цілком негативним є те що це діти, які перебувають під контролем дорослих, але батьки не помічають або не хочуть цього розуміти, те що дитина вживає алкоголь. Дані показники вперше повинні турбувати батьків через те що це їхні діти, а далі медичних працівників вчителів та соціальні організації.

Серед опитаних були неповнолітні які вказували, що їм продаються тютюнові вироби. Тобто самі працівники магазинів не дотримуються законів України (Про внесення змін до... Закон України 2012) і ціленаправлено їх порушують. Закон «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів» визначає основні принципи та напрями державної політики щодо попередження куріння тютюнових виробів, зниження рівня їх вживання серед населення, обмеження доступу до них дітей, охорони здоров'я населення від шкоди, що завдається їхньому здоров'ю внаслідок розвитку захворювань, інвалідності, а також смертності, спричинених курінням тютюнових виробів чи іншим способом їх вживання (Про заходи..., Закон України 2020).

У підлітковому віці важливо правильно розставити пріоритети та обрати цінності. Завдання медичної сестри полягає на ранньому етапі допомогти запобігти попередивши батьків під час патронажу чи на консультації у лікаря звернути увагу на дитину особливо у підлітковому віці. Проведення санітарно-профілактичної роботи у всіх закладах освіти починаючи з дитячого садочка. Навіть низька нікотинова залежність є сильним провісником подальшої поведінки куріння. Це, разом з раннім віком куріння курців

з високою залежністю від нікотину, підкреслює важливість ранньої відмови від нікотину серед молоді (Walker & Loprinzi, 2014).

Повинна проводитись робота з правоохоронними органами щоб виявити та попередити продаж тютюнових виробів для неповнолітніх. Вчителі, медичні працівники повинні проводити профілактичні заходи як з дорослим населенням так і з дітьми різного віку, щоб запобігти вживанню та розповсюдженню наркотичних речовин. Завдання для медичних сестер рівня магістр проводити пленарні засідання, щотижневі лекції про здоровий спосіб життя. Залучати до роботи батьків учнів і разом створювати нові моделі профілактики та попередження розповсюдження наркотиків.

Також ми погоджуємось з вченим А. Ю. Єгоровим (2003), який писав, що сучасні підлітки воліють легкі алкогольні напої, які вони можуть поєднувати з «легкими» наркотиками і іншими ПАР; стираються статеві відмінності в особливостях алкоголізму між юнаками та дівчатами. Співвідношення юнаків і дівчат серед зловживають легкими спиртними напоями знижується, що свідчить про ймовірне зростання жіночого алкоголізму в майбутньому.

Висновки

Встановлено щоденне вживання алкоголю 30%, тютюнопаління 63% та вживання наркотичних речовин 4%; Середній вік респондента вперше вживання алкоголю, наркотиків та тютюнопаління становить 14-16 років. Встановлено що найбільша частка серед майбутніх педагогів вживання наркотичних речовин 27% та 72% вживають алкогольні напої, а серед майбутніх спеціалістів сільського господарювання палять 37%.

Основним методом лікування на сьогоднішній день затверджено замісна терапія де особа, яка вживає наркотики отримує в закладах охорони здоров'я потрібну їй кількість наркотику, тобто можна думати про правильність більшої частки респондентів щодо методів лікування. Методи електросон та плазмаферез і фізіотерапія це не ефективні методи лікування наркозалежності. Все лікування залежить від самої людини її бажання змінити своє життя.

Як місцеві органи влади, так і освітні чиновники повинні заохочувати, рекомендувати та формулювати ефективні здорові звички та політику, що мінімізують шкоду, спричинену вживанням наркотичних засобів або конкретних речовин, вживанням алкоголю чи палінням. Більше того, місцеві органи освіти стикаються з проблемою визнати відповідальність університетів та інститутів щодо здорової поведінки своїх студентів та підтримувати здорові звички серед студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Байярд, Р.Т. Ваш беспокойный подросток. Практическое руководство для отчаявшихся родителей, 2013. – 208 с.

Балакірева О.М., Павлова Д.М., Нгуєн Н-М.К. та ін. (2019) Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: Результати дослідження 2019 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD». Київ. 217 с. ISBN 978-617-7239-36-8

Всесвітній звіт про наркотики за 2020 рік. United Nations. United Nations publication. https://www.unodc.org/res/wdr2021/field/V2104297_russian.pdf

Державна Установа «Український Моніторинговий та Медичний Центр з Наркотиків та Алкоголю Міністерства Охорони Здоров'я України» Національний Звіт За 2019 Рік https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/Zvit_shchodo_narkotychnoi_ta_alkoholnoi_sytuatsii_v_Ukraini_za_2019_rik.pdf

Егоров А. Ю. Алкоголізація і алкоголізм в молодёжной среде: проблемы и перспективы // Российский биомедицинский журнал. 2003. Т. 2. С. 299-307. <http://www.medline.ru/public/art/tom2/art51.phtml>.

ЗВІТ щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2020 рік (за даними 2019 року) Державна установа “Центр психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю МОЗ України” On line. URL: <https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zvit-shhodo-narkotyktiv-ta-alkogolyu-za-2020-rik.pdf>

Мінц М.О. Соціологія девіантної поведінки: наркотизм. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. 2009. Т. 122, Вип. 109. С. 121-125.

Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення окремих положень про обмеження місць куріння тютюнових виробів: Закон України № 4844-VI від 24.05.2012 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4844-17> (дата звернення: 07.12.2020).

Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення: Закон України № 2899-IV Редакція від 16.10.2020 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15> (дата звернення: 07.12.2020).

Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року. (2013) Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735-р

Українські підлітки стали менше курити, проте вживання алкоголю, доступ до наркотичних речовин та залежність від соціальних мереж зростають (2019) ЮНІСЕФ в Україні. On line. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/espada2019> [Електронний ресурс]

European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2019), European Drug Report 2019: Trends and Developments, Publications Office of the European Union, Luxembourg. doi: <https://doi.org/10.2810/191370>

Status report on alcohol consumption, harm and policy responses in 30 European countries 2019. World Health Organization URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0019/411418/Alcohol-consumption-harm-policy-responses-30-European-countries-2019.pdf

Walker J. F., Loprinzi P. D. (2014) Longitudinal examination of predictors of smoking cessation in a national sample of U.S. Adolescent and young adult smokers. *Nicotine & Tobacco Research*. 16(6). 820-827. DOI: <https://doi.org/10.1093/ntr/ntu005>

REFERENCES

- Bayard, R.T. (2013) *Your troubled teenager. A Practical Guide for Desperate Parents*. 208 p.
- Balakireva OM, Pavlova DM, Nguyen NMK. etc. (2019) Smoking, alcohol and drug use among adolescents studying: Results of a 2019 study within the framework of the international project «European survey of students on alcohol and other drug use - ESPAD». Kyiv. 217. ISBN 978-617-7239-36-8
- World Drug Report 2020 United Nations. United Nations publication. https://www.unodc.org/res/wdr2021/field/V2104297_russian.pdf
- State Institution «Ukrainian Monitoring and Medical Center for Drugs and Alcohol of the Ministry of Health of Ukraine» National Report for 2019 https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/Zvit_shchodo_narkotychnoi_ta_alkoholnoi_sytuatsii_v_Ukraini_za_2019_rik.pdf
- Egorov A. Yu. (2003) Alcoholism and alcoholism in the youth environment: problems and prospects. *Russian Biomedical Journal*. 2. 299-307. <http://www.medline.ru/public/art/tom2/art51.phtml>
- REPORT on the drug and alcohol situation in Ukraine for 2020 (according to 2019) State Institution “Center for Mental Health and Monitoring of Drugs and Alcohol of the Ministry of Health of Ukraine” On line. URL: <https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zvit-shhodo-narkotyktiv-ta-alkogolyu-za-2020-rik.pdf>
- Mintz M.O. (2009) *Sociology of deviant behavior: narcotism*. Scientific works [Petro Mohyla Black Sea State University]. Ser.: *Politology*. 122 (109). 121-125.
- On Amendments to Certain Laws of Ukraine Concerning the Improvement of Certain Provisions on Restrictions on Places of Tobacco Smoking: Law of Ukraine № 4844-VI of May 24, 2012 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4844-17> (date of application : 07.12.2020).
- On measures to prevent and reduce the use of tobacco products and their harmful effects on public health: Law of Ukraine № 2899-IV Revision of 16.10.2020 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15> (date of application: 07.12.2020).
- Strategy of state drug policy until 2020. (2013) Approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 28, 2013 № 735-r
- Ukrainian teenagers smoke less, but alcohol use, access to drugs and dependence on social networks are growing (2019) UNICEF in Ukraine. On line. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/espada2019> [Electronic resource]
- European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2019), *European Drug Report 2019: Trends and Developments*, Publications Office of the European Union, Luxembourg. doi: <https://doi.org/10.2810/191370>
- Status report on alcohol consumption, harm and policy responses in 30 European countries 2019. World Health Organization URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0019/411418/Alcohol-consumption-harm-policy-responses-30-European-countries-2019.pdf
- Walker J. F., Loprinzi P. D. (2014) Longitudinal examination of predictors of smoking cessation in a national sample of U.S. Adolescent and young adult smokers. *Nicotine & Tobacco Research*. 16(6). 820-827. DOI: <https://doi.org/10.1093/ntr/ntu005>

Властивості сучасних парафіян

Іванчук А. І.^a, Лановенко Ю. І.^{a1}

^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

У статті розглядається проблема впливу релігії на особистість. Оскільки релігія є не тільки культурним та соціальним феноменом, її участь в особистому житті людини є безумовним чинником формування особистості людини, навіть якщо та не відноситься ні до якої релігійної спільноти. І вплив релігії прослідковується не лише на світоглядному рівні, але й на індивідуально-психологічному. І перш за все, це виявляється через виникнення такої риси особистості, як релігійність, яка, в свою чергу, стає підґрунтям для формування інших особистісних рис. В нашому дослідженні ми зосередилися на виявленні тих рис особистості, розвиток яких був спричинений належністю людини до релігійної спільноти. Задля цього ми сформували дві вибірки: експериментальна складалася з людей, в яких був діагностований високий рівень релігійності, і які є дійсними членами церковної громади, в контрольну вибірку увійшли досліджувані із низьким рівнем релігійності. Для визначення рівня релігійності ми використовували авторський опитувальник оцінки релігійності. Для виявлення відмінностей в особистісних рисах між парафіянами та атеїстами нами були застосовані тест «Діагностика акцентуацій характеру» Г. Шмішека, тест «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера та опитувальник «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Х. Келлермана й Х. Р. Конте. Дослідження проводилося онлайн із використанням гугл-форм. На основі отриманих даних ми визначили статистичні відмінності між парафіянами та атеїстами за всіма використаними тестами, встановили психологічні портрети усереднених показників по кожній вибірці, а також, як головний висновок, виявили, що релігійні особистості мають відмінні індивідуально-психологічні властивості не стільки характерологічного плану, скільки у сфері механізмів психологічного захисту.

Ключові слова: релігія, релігійність, рівень релігійності, механізми психологічного захисту.

Personality traits of modern parishioners

Ivanchuk A. I.^a, Lanovenko Y. I.^{a1}

^a Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

Annotation

The article considers the problem of the influence of religion on the individual. Since religion is not only a cultural and social phenomenon, its participation in a person's personal life is an unconditional factor in the formation of a person's personality, even if it does not belong to any religious community. And the influence of religion can be traced not only on the worldview level but also on the individual psychological level. And first of all, this is manifested through the emergence of such a personality trait as religiosity, which, in turn, becomes the basis for the formation of other personality traits. Our study focused on identifying personality traits whose development was caused by a person's belonging to a religious community. For this purpose, we formed two samples: the experimental sample consisted of people who were diagnosed with a high level of religiosity, and who are real members of the church community, the control sample included subjects with a low level of religiosity. To determine the level of religiosity, we used the author's questionnaire to assess religiosity. To identify differences in personality traits between parishioners and atheists, we used the test «Personality accentuation» by H. Schmieschek, the test «Level of subjective control» by J. Rotter, and the questionnaire «Lifestyle Index» by R. Plutchik, H. Kellerman and X.R. Conte. The study was conducted online using Google forms. Based on the obtained data, we identified statistical differences between parishioners and atheists on all tests used, established psychological portraits of averages for each sample, and, as the main conclusion, found that religious individuals have different individual psychological properties not so much characterological as in the field of mechanisms of psychological protection.

Keywords: religion, religiosity, level of religiosity, psychological defence mechanisms.

¹ Corresponding author.

E-mail address: lanovenko@kibit.edu.ua

<https://doi.org/10.37203/kibit.2020.46.04>

Вступ

За останні століття релігійні системи, як системи духовного виховання, проникли в діяльність сім'ї та різних інститутів соціалізації особистості. Це призводить до того, що, незалежно від віросповідання, релігійність тією чи іншою мірою проявляється в суб'єктивному світі кожної людини. Зокрема, вона проявляється у вигляді індивідуального ставлення до релігії, дотриманні релігійних традицій, в ідеологічних переконаннях, соціальних відносинах, емоційних переживаннях, звичках, світосприйнятті в цілому. Системне наукове розуміння особистості сучасної людини можливо лише в тому випадку, якщо серед особистісних якостей, що виникають в ході соціалізації, релігійність буде враховуватися як самостійна особистісна якість, яка має свою феноменологію, кількісну і якісну вираженість.

Окремі аспекти релігійності вивчаються в багатьох науках: філософії, соціології, культурології, психології релігії, релігієзнавстві, теології. Мозаїчність таких досліджень не дає загального уявлення про явище релігійності. Дотепер немає цілісного визначення релігійності, розуміння релігійності в повсякденній свідомості зведено до понять релігійної віри та духовності.

Переважає більшість спроб осмислення впливу релігії на людину була здійснена філософами. Релігія сприймалась як наслідок і форма відчуження людиною своєї сутності (Фейербах, 1955; Яблоков, 2018), як соціальний регулятор діяльності індивіда (Угринович, 1986; Білецький, 2012), через призму екзистенції (Бердяев, 1952; Karabin, 2018; Pattison, 2020), як суспільно-функціонуючий феномен (Виговський, 2005). А релігійність розглядалась як елемент свідомості (Джеймс, 1993), як якість особистості (Яблоков, 1979).

В наявних же загально-психологічних теоріях особистості фактор релігійності майже не враховувався (Saroglou, 2015; Möttus, 2017; Чумаков, 2019; Jayawickreme et al., 2019; Robinson, 2019; Cooper, 2019; Алтунина, 2020; Andersen, 2020; Hogan et al., 2020; Matthews, 2020). Тому на даному етапі розвитку психології актуальним завданням є проведення досліджень з метою визначення ролі релігійності в системі особистісних якостей, емоційних станів, поведінці й діяльності людини.

Крім того, вивчення релігійності має неабиякий соціальний запит, оскільки в основі суспільних конфліктів, що виникають на релігійному ґрунті, лежить психологічна причина – почуття людей, які вірують (Basedau et al., 2016; Чумаков, 2018; Попенкова, 2019; Heyden et al., 2021). У зв'язку з цим своєчасним стає вивчення рівнів релігійності і того, які особистісні риси і емоційні стани проявляються при низькому та високому рівнях релігійності, розуміння пси-

хологічних механізмів переходу релігійності в аномалію особистості – фанатизм (Lacogne, 2019; Абдуллаева, 2021; Allès, 2021), екстремізм (Koormans, 2015; Clarke, 2017; Требін, 2018; Wibisono et al., 2019; De Graaf, 2021), релігійну залежність (Granqvist et al., 2010; Counted, 2017).

В основу нашого дослідження покладено розуміння релігійності як особистісної якості, що виникає в результаті впливу релігійних інститутів. І мета дослідження була наступною: виявити, які саме індивідуально-психологічні властивості проявляються у релігійної особистості.

Методи та матеріали

Для дослідження індивідуально-психологічних властивостей релігійних особистостей нами були використані емпіричні методики:

- авторський опитувальник оцінки релігійності, в основу якого були покладені поведінкові особливості парафіян: наявність релігійного оточення, використання (носіння, зберігання) символів і атрибутів віри, регулярне відвідування релігійної установи (церкви), регулярне здійснення культових практик (молитви, сповідь, причастя, пости), добровільні пожертви на користь релігійної установи;
- тест «Діагностика акцентуації характеру» Г. Шмішека, який дозволяє виявити особливості характеру обстежуваних (надмірну виразність окремих його рис) (Холина и др., 2021);
- «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (адаптація Є.Ф. Бажина, К.А. Голинкіної, О.М. Еткінда) допоміг нам дослідити, яка локалізація контролю властива парафіянам (Бажин и др., 1984; Фетискин и др., 2005).
- «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Х. Келлермана й Х. Р. Конте показує, що набір і ступень вираженості механізмів психологічного захисту у парафіян можуть мати певні особливості (Романова и др., 1996; Вассерман и др., 2005).

В дослідженні брали участь 207 осіб, серед яких 128 жінок і 79 чоловіків.

Статистична обробка даних проводилася за допомогою статистичних комп'ютерних програм Excel з пакета Microsoft Office 2019 та IBM SPSS Statistics 23.0 (Наследов, 2005).

Обговорення та висновок

«Авторський опитувальник оцінки релігійності» показав, що понад 70% респондентів (146 осіб) ідентифікують себе вірянами. Серед жінок цей показник на 24% вищий, а саме: майже 80% жінок визначають себе віруючими у порівнянні з 56% чоловіків.

Звичайно, ми повинні враховувати, що в анкеті на запитання «Як ви визначаєте себе по відношенню до релігії?» респондентам були

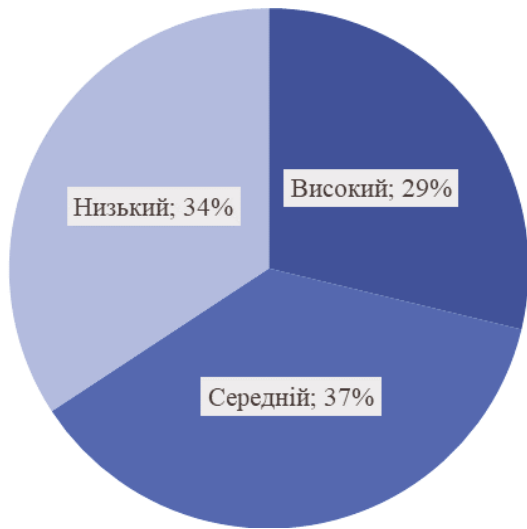

Рис. 1. Рівень релігійності учасників дослідження

запропоновані лише два варіанти відповіді – «віруючий» та «атеїст». В той час як в широкомасштабних соціологічних дослідженнях учасникам пропонуються й інші відповіді, зокрема, «важко відповісти». Проте, в межах нашого дослідження ця похибка є не значущою і скоригована при визначенні рівня релігійності респондентів (респонденти з низьким рівнем релігійності потенційно могли потрапити до категорій «важко відповісти»).

Більшість респондентів (майже 80%) усвідомили свою віру у віці до 20 років, а 87% мають релігійне оточення, що вказує на значущу роль механізму релігійної соціалізації у формуванні релігійної особистості.

Аналіз включення досліджуваних в релігійний культ показав, що серед респондентів, які вважають себе віруючими:

- 39% регулярно (щотижня) відвідують церкву, 58% – іноді (на свята), 3% – не відвідують церкву взагалі;
- 45% щоденно здійснюють молитви, 55% – іноді, менше 1% – ніколи;

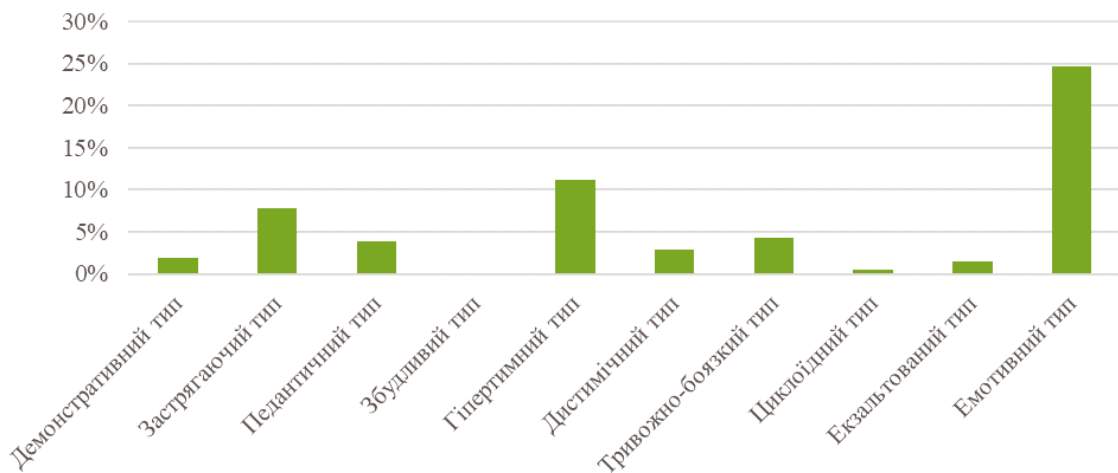

Рис. 2. Розподіл акцентуацій характеру у загальній вибірці

Таблиця 1

Порівняння вираженості акцентуацій характеру обстежуваних

Тип	Парафіяни	Атеїсти
Демонстративний	11,2	13,1
Застрагаючий	14,8	13,4
Педантичний	10,7	9,4
Збудливий	4,7	5,8
Гіпертимний	11,0	12,5
Дистимічний	10,8	11,0
Тривожно-боязкий	10,7	9,8
Циклоїдний	11,6	9,3
Екзальтований	9,1	7,7
Емотивний	17,1	13,9

- 18% завжди дотримуються постів, 53% – іноді, 29% – ніколи;
- 18% регулярно сповідуються і причащаються (частіше 1 разу/міс.), 43% – іноді, 39% – ніколи;
- 26% регулярно роблять добровільні пожертви на користь церкви, 41% – іноді, 33% – ніколи.

Тобто, у переважній більшості віруючих респондентів домінує відповідь «іноді», що свідчить про нехтування ними обрядовою стороною релігії. В межах нашого дослідження ми не ставили перед собою завдання розкрити особливості та причини релігійної поведінки вірян, тому ми лише констатуємо факт щодо нерегулярності виконання обрядових дій.

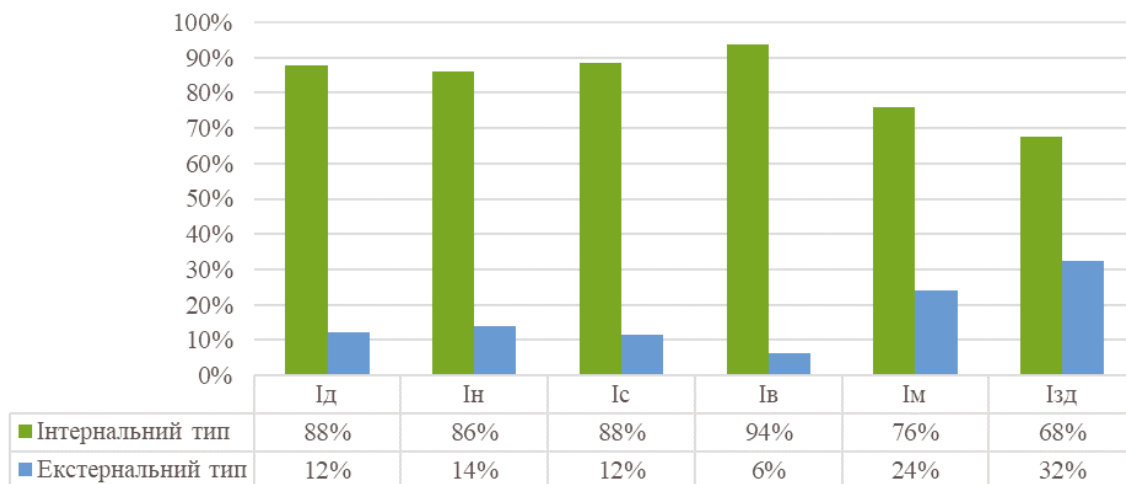

Рис. 3. Спрямованість локусу контролю всіх обстежуваних

Таблиця 2

Середні значення за методикою Дж. Роттера

Шкала інтернальності	Парафіяни	Атеїсти
Загальної	7,0	7,5
В області досягнень	7,3	7,6
В області невдач	6,8	7,1
В сімейних відносинах	7,3	7,6
У виробничих відносинах	8,3	8,7
В області міжособистісних відносин	7,5	8,4
У відношенні здоров'я і хвороби	7,1	7,1

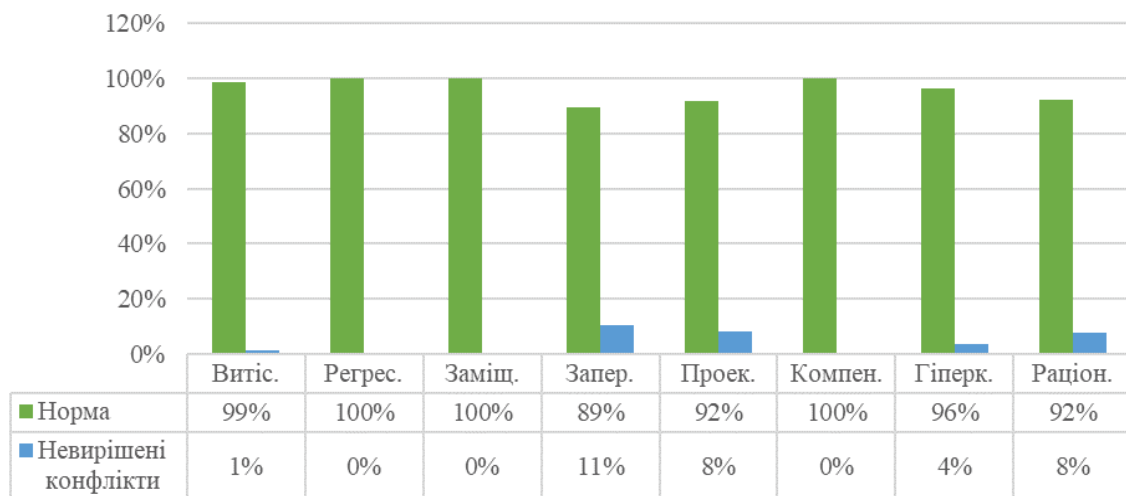

Рис. 4. Вираженість механізмів психологічного захисту всіх обстежуваних

Таблиця 3

Вираженість механізмів психологічного захисту у парафіян і атеїстів

Механізм захисту	Парафіяни	Атеїсти
Випіснення	31%	26%
Регресія	10%	12%
Заміщення	11%	9%
Заперечення	35%	29%
Проекція	31%	26%
Компенсація	14%	17%
Гіперкомпенсація	20%	14%
Раціоналізація	32%	34%
Загальна напруженість	23%	21%

Застосування авторського опитувальника не тільки допомогло нам з'ясувати ступень включення учасників дослідження в релігійний культ, а і розподілити їх за рівнем релігійності. Отримані результати демонструють (див. Рис. 1), що лише 29% (або 42 особи) з усіх респондентів, що визначили себе віруючими, мають високий рівень релігійності. Переважна більшість з них мають релігійне оточення, використовують символи й атрибути віри, регулярно відвідують церкву, здійснюють культові практики (молитви, сповідь, причастя, пости), роблять добровільні пожертви на користь церкви. Таким чином, ми виокремили та сформували групу парафіян (42 особи), особистісні властивості яких будемо досліджувати й порівнювати з групою атеїстів (61 особа).

Відповідно до отриманих результатів за методикою Г. Шмішека (див. Рис. 2), серед учасників дослідження переважають такі типи акцентуацій:

- емотивний тип – майже 25% обстежуваних мають високу вираженість цього типу акцентуації;
- гіпертимний тип – 11% респондентів;
- застрягаючий тип – 8% респондентів.
- ознак акцентуації збудливого типу немає в жодного респондента.

Зіставлення акцентуації характеру у релігійних і не релігійних особистостей дозволило нам прослідкувати, який характер в людині у разі наявності релігійних переконань і включеності в релігійні культури. На етапі порівняння до вибірки не потрапили респонденти, які продемонстрували низький і середній рівні релігійності. Це зумовлено тим, що ми хотіли перевірити нашу гіпотезу на межових випадках (парафіяни – атеїсти), щоб одержати більш чітку відмінність, якщо вона виявиться.

Порівнюючи процентне вираження акцентуацій характеру у релігійних і не релігійних особистостей, можна зазначити наступне:

- серед всіх досліджуваних не виявилось жодного з акцентуаціями характеру по педантичному та збудливому типу;
- переважна більшість досліджуваних потрапили у низький коридор значень, що свідчить про відсутність в них загострення рис характеру;
- у парафіян більш виражені застрягаючий, циклоїдний і емотивний типи акцентуацій, на 5%, 2% і 18% відповідно;
- парафіяни у більшій мірі демонструють тенденцію до формування акцентуації за педантичним та тривожним типами, на 8% і 10% відповідно;
- у атеїстів мають більшу вираженість гіпертимний, дистимічний і екзальтований типи акцентуації, на 3%, 2% і 2% відповідно;
- атеїсти у більшій мірі демонструють тенденцію до формування акцентуації за демонстративним та збудливим типами, на 25% і 2% відповідно.

Загальний портрет по профілю акцентуацій, незважаючи на кількісну різницю, демонструє однаковий психологічний портрет (див. Табл. 1). А саме: і в парафіян, і в атеїстів найбільш вираженою рисою є емотивність. Це вказує на те, що для них важлива гармонія і рівновага в навколишньому світі. Через те, що у них низький поріг емоційного реагування, тобто загострена чутливість, вони страждають від будь-якого прояву несправедливості (як по відношенню до себе, так і по відношенню до інших). Вираженість застрягаючого типу підсилює тривалість і глибину емоційного відгуку, переживань відчуття образи, гніву, страху. Циклоїдний тип у парафіян впливає на постійну зміну настрою, а демонстративний тип у атеїстів зумовлює більш активну експресію. Водночас низький показник збудливого типу означає, що і парафіянам, і атеїстам не характерні прояви словесної або фізичної агресії.

Якщо більш детально охарактеризувати особистісні риси, то парафіяни відрізняються ви-

щою стійкістю афекту, тривалістю емоційного відгуку, переживань, в більшій мірі страждають від уявної несправедливості стосовно них, помірно товариські, нудні, схильні до повчань, неговіркі. Їм більше властиві різкі перепади настрою, а також залежність від зовнішніх подій. Гарний настрій має короткотривале вираження, поганий – довготривале. Радісні події викликають у них картини гіпертимії: жага діяльності, підвищена балакучість, генерація ідей; сумні – пригніченість, сповільненість реакцій і мислення. Переважній більшості з них характерні емоційність, чутливість, тривожність, боязкість, глибинні реакції у сфері тонких почуттів. Найбільш сильно виражена риса – гуманність, співпереживання іншим людям або тваринам, чуйність, сердечність, співрадість чужим успіхам. Водночас атеїстам більш властива демонстративність поведінки – прагнення лідерства, безперервної уваги до своєї особи, потреба визнання. Вони характеризуються підвищеною самооцінкою, веселістю, легковажністю, похвальною, винахідливістю, високим життєвим тоном, енергійністю, діяльністю, ініціативністю. Можуть відрізнитися імпульсивністю поведінки, інстинктивністю, грубістю, нудністю, похмурістю, край низькою терпимістю.

Подібні відмінності вираженості певних рис особистості у парафіян можна пояснити системою духовного виховання, в якій вони перебувають, де переважають, з одного боку, смиренність, пасивність, відмова від боротьби, безвольність, підпорядкування, а з іншої – любов до всіх, гуманність, толерантність, співчуття.

Т-критерій Ст'юдента констатував, що існують статистично достовірні відмінності між парафіянами та атеїстами:

- застрягаючий тип ($p = 0,044$), циклоїдний тип ($p = 0,012$), емотивний тип ($p = 0,001$) – ці типи акцентуації у парафіян статистично значимо вищі за атеїстів;
- демонстративний тип ($p = 0,006$) – у парафіян статистично значимо нижчий за атеїстів.

Аналіз за методикою Дж. Роттера показав, що за шкалою загальної інтернальності 95% учасників дослідження (або 196 осіб) мають інтернальний тип контролю, а 5% (або 11 осіб) – екстернальний тип. Додаткові шкали інтернальності показали (див. Рис. 3), що:

- найвищий рівень суб'єктивного контролю серед учасників дослідження спостерігається в області досягнень (Ід) – 88%, в області невдач (Ін) – 86%, в сімейних відносинах (Іс) – 88% та у виробничих відносинах (Ів) – 94%;
- за шкалами інтернальності в області міжособистісних відносин (Ім) та у відношенні здоров'я (Ізд) рівень суб'єктивного

контролю дещо нижчий – 76% та 68% відповідно.

Порівнюючи розподіл респондентів за типом спрямованості локусу контролю, можна зазначити, що парафіяни мають нижчий рівень суб'єктивного контролю у порівнянні з атеїстами. Найвиразніша відмінність в області міжособистісних відносин – на 10%. За шкалою загальної інтернальності рівень суб'єктивного контролю у парафіян нижчий за атеїстів на 5%.

Аналіз розрахунку середнього значення степенів обстежуваних (див. Табл. 2) показав, що парафіяни схильні в більшій мірі брати на себе відповідальність у сфері виробничих відносин, тобто за виробничу діяльність, стосунки в колективі, своє просування тощо. Також, вони вважають саме себе відповідальними за побудову міжособистісних відносин з оточуючими та за події, що відбуваються в їх сімейному житті. За своє здоров'я парафіяни рідше беруть відповідальність на себе, а радше думають, що хвороба є результатом випадку (або покаранням), і сподіваються на те, що одужання залежить від дій інших людей (або зовнішніх сил). Свої успіхи і досягнення вони приписують власним діям, а от невдачі – зовнішнім обставинам.

Атеїсти мають аналогічний профіль, проте кількісна вираженість є більш інтернальною.

Отже, переважна більшість учасників дослідження демонструють внутрішню локалізацію контролю. Вони активні, з адекватною самооцінкою, схильних самостійно приймати рішення. Проте парафіяни більше за атеїстів схильні до конформної поведінки, не вважають себе здатними контролювати свій розвиток. Вони схильні приписувати події свого життя, успіхи і невдачі, зовнішнім обставинам.

Подібні прояви зовнішньої локалізації контролю у парафіян можна пояснити їх схильністю приписувати причини того, що відбувається, зовнішнім чинникам (Богу), в своїй поведінці орієнтуватися на думку інших авторитетних для них осіб і текстів – священнослужителів, священного писання.

Т-критерію Ст'юдента засвідчив, що існують статистично достовірні відмінності між парафіянами та атеїстами: за шкалами загальної інтернальності ($p = 0,007$) та інтернальності в області міжособистісних відносин ($p = 0,043$) рівень суб'єктивного контролю у парафіян статистично значимо нижчий за атеїстів.

Констатація відмінності по локусу контролю між парафіянами та атеїстами, проте, не дає нам відповіді стосовно того, чи саме релігійність сприяла загальній екстерналізації парафіян. Тобто, можливо особи, які шукають зовнішню опору своєму життю, в підсумку і приходять до церкви, яка здатна їм цю опору дати.

Отримані результати за методикою Плутчика-Келлермана-Конте свідчать, що за шкалою

загальної напруженості у жодного учасника дослідження не було виявлено наявних невіршених зовнішніх чи внутрішніх конфліктів. Однак за додатковими шкалами (механізмами психологічного захисту) у певній кількості обстежуваних рівень напруженості перевищує норму (див. Рис. 4).

Норму перевищують такі захисні механізми, як: заперечення (11%), проєкція (8%), раціоналізація (8%), гіперкомпенсація (4%) та витіснення (1% респондентів).

Порівняння абсолютної вираженості механізмів психологічного захисту у релігійних і нерелігійних особистостей показало, що:

- у парафіян більше за атеїстів напруженість психологічного захисту «заперечення» та «гіперкомпенсації» на 6%, «витіснення» та «проєкції» на 5%, «заміщення» на 2%;
- атеїсти більше за парафіян застосовують захисти «компенсація», «регресія» та «раціоналізація» на 3%, 2% та 2% відповідно.

Отже, парафіяни більш схильні до (див. Табл. 3):

- ігнорування (заперечування) очевидних фактів для захисту психіки від травм;
- відкидання неприємних подій, думок, переживань для витіснення зі свідомості внутрішніх конфліктів та травматичних подій минулого;
- приписування власних соціально небажаних почуттів, бажань, прагнень іншим для зняття з себе відповідальності за власні риси характеру і бажання, які здаються неприйнятними;
- докладання надмірних зусиль для подолання реального або вигаданого дефекту (комплексу), що в результаті призводить до діаметрально протилежного та шкодить особистості.

Водночас атеїстам більш властиво несвідоме формулювання логічних суджень і висновків, які пояснюють власні невдачі, для збереження власного позитивного уявлення про себе.

Зазначені відмінності у виборі механізмів психологічного захисту серед парафіян можна пояснити:

- необхідністю виконання релігійних приписів, які засуджують жагу, пристрасть і бажання до будь-чого «земного» (почуттів, матеріальних цінностей);
- необхідністю брати всі закони і приписи, моральні та поведінкові правила і норми за істину й ігнорувати (заперечувати) будь-які очевидні факти, що руйнують або ставлять під сумнів релігійну доктрину;
- потребою відповідати образу «правильного» християнина, тобто втілювати у собі доброту, порядність, милосердя, добро-

чесність, віру, терпеливість і безгріховність.

Таким чином виникає необхідність застосовувати захисні механізми для подолання, зокрема, різних життєвих викликів і спокус.

T-критерій Ст'юдента показав статистично достовірні відмінності між парафіянами та атеїстами. Напруженість психологічних захистів «витіснення» ($p = 0,039$), «заперечення» ($p = 0,007$), «гіперкомпенсація» ($p = 0,019$) у парафіян статистично значимо вища у порівнянні з атеїстами.

Додаткове статистичне обрахування за допомогою розсіяного графіку, який містить загальну психологічну напруженість кожного респондента, а також криву лінію за квадратичним методом апроксимації для наочного відображення спрямованості вектору у відповідності до віку респондентів, показало наступне:

- Парафіяни в період ранньої дорослості (у віці до 30 років) відрізняються найбільш високою психологічною напруженістю, що може бути пов'язано з внутрішніми конфліктами, спричиненими боротьбою за власний світогляд. Серед атеїстів у цьому віці є поодинокі випадки високої психологічної напруженості, проте переважна більшість має достатньо низький її рівень.
- У середній віці (30-50 років) серед обох груп спостерігається більш усереднені й водночас розкидані результати. Так, наприклад, частина учасників дослідження може мати внутрішній конфлікт, спричинений кризою середнього віку. І це не залежить від вірування чи приналежності до релігійної спільноти (парафії).
- В період пізньої дорослості (після 50 років), незважаючи на різність трендів, яскравих відмінностей немає. По-перше, у нас нерівномірна вибірка парафіян порівняно з атеїстами цього віку. По-друге, більшість людей, в незалежності від приналежності до релігійної спільноти, переживають нормативну кризу, пов'язану з приближенням кінця життя. Хоча для релігійної особистості страх покарання «земних гріхів» може мати особливе вираження (проте це не є предметом нашого дослідження).

Така підвищена психологічна напруженість парафіян свідчить про наявність в них прихованого внутрішнього конфлікту, який хоча і не призводить до підвищеної внутрішньої напруги, проте зумовлює їх на більш часте використання, у порівнянні із атеїстами, психологічних захистів. Враховуючи, що у 87% опитаних віруючих є релігійне оточення, яке додатково спонукало їх до прийняття віри, вона могла бути прийнята ними поперхово або неповно. Тому ми припуска-

емо, що наявні приховані конфлікти пов'язані з тим, що у більшості парафіян віра є інтроєктною, тобто прийнятою без урахування їхніх власних ціннісних орієнтацій. Дане припущення, безумовно, вимагає окремої перевірки, що становить перспективу для нашого дослідження.

Отже, релігійні особистості мають відмінні індивідуально-психологічні властивості, але не стільки характерологічного плану, скільки у сфері механізмів психологічного захисту. Це можна пояснити тим, що безпосередньо віра має більший прояв у світогляді та морально-етичних поглядах людини, а характерологічні властивості більше зумовлюються соціальними детермінантами (як, наприклад, певні зразки соціальної поведінки спонукають до відсутності прагнення конкурувати та досягати лідерських позицій). Водночас релігійність впливає на вибір механізмів психологічного захисту для вирішення наявних внутрішніх конфліктів, спричинених боротьбою за власний світогляд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абдуллаева Д. (2021). Различные психологические факторы, вызывающие религиозный фанатизм у женщин. *Общество и инновации*. 2(2/S), 208-214. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss2/Spp208-214>
- Алтунина И.Р. (2020). Проблемы мотивации в зарубежных теориях личности. *Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование»*. (4), 12-28. <https://doi.org/10.28995/2073-6398-2020-4-12-28>
- Бажин Е.Ф., Голынкина Е.А., Эткинд А.М. (1984). Методы исследования уровня субъективного контроля. *Психологический журнал*. Т.5. №3. С.152-162.
- Бердяев Н.А. (1952). *Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого*. Париж: YMCA-PRESS. 246 с.
- Білецький В.В. (2012). *Релігієзнавство: навч.-метод. посіб.* Донецьк: Східний видавничий дім. 220 с.
- Вассерман Л.И., Ерышев О.Ф., Клубова Е.Б. (2005). *Психологическая диагностика индекса жизненного стиля*. Санкт-Петербург: НИПНИ им. В.М.Бехтерева. 50 с.
- Виговський Л.А. (2005). *Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.11*. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 33 с.
- Джеймс У. (1993). *Многообразие религиозного опыта*. Москва: Наука. 431 с.
- Наследов А.Д. (2005). *SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках*. Санкт-Петербург: Питер. 416 с.
- Попенкова Д.И. (2019). Проблема этнических и религиозных конфликтов в современной России. *Бюллетень науки и практики*. 5 (10), 274-279. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/47/31>
- Романова Е.С., Гребенников Л.Р. (1996). Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика. *Мытищи: Талант*. 144 с.
- Требін М. П. (2018). Релігійний екстремізм: розуміння сутності. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2(37), 140-150. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.37.133559>
- Угринович Д.М. (1986). *Психология религии*. Москва: Политиздат. 352 с.
- Фейербах Л. (1955). *Избранные философские произведения*. Москва. Т. 2. С. 320.
- Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. (2005). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва, Изд-во Института Психотерапии. 490 с.
- Холина О.А., Казанцева Е.В., Мищенко В.И. (2021). *Основы психологической компетентности в профессиональной деятельности следователя. Учебное пособие для вузов*. Москва: Юрайт. 204 с.
- Чумаков М.В. (2018). Конфликт и религиозность личности: эмпирический анализ. *Психофизиология*. 11 (3), 123-126. <https://doi.org/10.14529/psy180315>
- Чумаков М.В. (2019). Религиозность личности в контексте психологии развития. *Педагогическое образование в России*. (5), 103-107. <https://doi.org/10.26170/po19-05-15>
- Яблоков И.Н. (1979). *Социология религии*. Москва. С.67-98.
- Яблоков И.Н. (2018). Карл Маркс о религии. *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*, (5), 108-120.
- Allès D. (2021). Religion and international security: From confessionalization to securitization. In *Handbook on Religion and International Relations*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781839100246.00013>
- Andersen B.P. (2020). Ethnic group differences in the general factor of personality (GFP) are opposite to that which would be predicted by differential-K theory. *Personality and Individual Differences*. Volume 152. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109567>
- Basedau M., Pfeiffer B., Vullers J. (2016). Bad religion? Religion, collective action, and the onset of armed conflict in developing countries. *Journal of Conflict Resolution*. 60, 226-255. <https://doi.org/10.1177/0022002714541853>
- Clarke S. (2017). *Competing fundamentalisms: violent extremism in Christianity, Islam, and Hinduism*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press. 246 p.
- Cooper C. (2019). Pitfalls of personality theory. *Personality and Individual Differences*. Volume 151. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109551>
- Counted V. (2017). Attachment theory and religious violence: theorizing adult religious psychopathology. *Journal for the Study of Religion*. vol.30 n.1 Pretoria. <https://doi.org/10.17159/2413-3027/2017/v30n1a4>
- De Graaf B.A., Van den Bos K. (2021). Religious radicalization: social appraisals and finding radical redemption in extreme beliefs. *Current Opinion in Psychology*. Volume 40. P. 56-60. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.08.028>
- Granqvist P., Mikulincer M., Shaver P. R. (2010). Religion as attachment: normative processes and individual differences. *Personality and Social Psychology Review*. 14 (1), 49-59. <https://doi.org/10.1177/1088868309348618>
- Heyden K., Mona M. (2021). Coping with religious conflicts. *Z Religion Ges Polit*. <https://doi.org/10.1007/s41682-021-00064-2>
- Hogan R., Sherman R.A. (2020). Personality theory and the nature of human nature. *Personality and Individual Differences*. Volume 152. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109561>

- Jayawickreme E., Zachry C. E., Fleeson W. (2019). Whole Trait Theory: An integrative approach to examining personality structure and process. *Personality and Individual Differences*. Volume 136. P. 2-11. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.045>
- Karabin G. (2018). *Gabriel Marcel and American Philosophy: The Religious Dimension of Experience*. By David Rodick. *American Catholic Philosophical Quarterly*. 92(4), 721-724. <https://doi.org/10.5840/acpq2018924165>
- Koopmans R. (2015). Religious fundamentalism and hostility against out-groups: a comparison of Muslims and Christians in Western Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 41, 33-57. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2014.935307>
- Lacorne D. (2019). *The Limits of Tolerance: Enlightenment Values and Religious Fanaticism. Religion, Culture, and Public Life*. New York: Columbia University Press. 296 p.
- Matthews G. (2020). Against consensus: Embracing the disunity of personality theory. *Personality and Individual Differences*. Volume 152. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109535>
- Möttus R. (2017). Five-Factor Theory and personality development. *Personality Development Across the Lifespan*. Academic Press. P. 87-100. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-804674-6.00007-7>
- Pattison G. (2020). Berdyaev and Christian Existentialism. In *The Oxford Handbook of Russian Religious Thought*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198796442.013.27>
- Robinson M.D., Klein R.J., Persich M.R. (2019). Personality traits in action: a cognitive behavioral version of the social cognitive paradigm. *Personality and Individual Differences*. Volume 147. P. 214-222. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.04.041>
- Saroglou V. (2015). *Personality and Religion*. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*. P. 801-808. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.25080-0>
- Wibisono S., Louis W. R., & Jetten J. (2019). A multidimensional analysis of religious extremism. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 2560. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02560>
- REFERENCES**
- Abdullaieva D. (2021). Various psychological factors causing religious fanaticism in women. *Society and innovation*. 2(2/S), 208-214. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss2/S-pp208-214> (In Russian)
- Altunina I.R. (2020). Problems of motivation in foreign theories of personality. *RGGU Bulletin. Series "Psychology. Pedagogy. Education"*. (4), 12-28. <https://doi.org/10.28995/2073-6398-2020-4-12-28> (In Russian)
- Bazhin E.F., Golyunkina E.A., Etkind A.M. (1984). Methods for researching the level of subjective control. *Psychological journal*. V.5. №3. P.152-162. (In Russian)
- Berdyaev N.A. (1952). *Existential dialectic of the divine and the human*. Paris: YMCA-PRESS. 246 p. (In Russian)
- Biletskyi V.V. (2012). *Religious studies: educational manual*. Donetsk: East Publishing House. 220 p. (In Ukrainian)
- Vasserman L.I., Yeryshev O.F., Klubova Ye.B. (2005). *Psychological diagnostics of the life style index*. St. Petersburg: Publ. house of NIPNI named after V.M. Bekhterev. 50 p. (In Russian)
- Vyhovskyi L.A. (2005). *Religion as a socially functioning phenomenon: Dr. Sc. thesis in Philosophy: 09.00.11*. Institute of Philosophy named after G.S.Skovoroda of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. 33 p. (In Ukrainian)
- James W. (1993). *The Varieties of Religious Experience*. Moscow: Nauka. 431 p. (In Russian)
- Nasledov A.D. (2005). *SPSS: Computer Analysis of Data in Psychology and Social Sciences*. St. Petersburg: Piter. 416 p. (In Russian)
- Popenkova D.I. (2019). The problem of ethnic and religious conflicts in modern Russia. *Bulletin of Science and Practice*. 5 (10), 274-279. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/47/31> (In Russian)
- Romanova E.S., Grebennikov L.R. (1996). *Psychological defence mechanisms: genesis, functioning, diagnostics*. Mytishchi: Talant. 144 p. (In Russian)
- Trebin M.P. (2018). Religious extremism: understanding the essence. *Bulletin of Yaroslav Mudryi NLU: Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*. 2(37), 140-150. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.37.133559> (In Ukrainian)
- Ugrinovich D.M. (1986). *Psychology of religion*. Moscow: Politizdat. 352 p. (In Russian)
- Feuerbach L. (1955). *Selected philosophical works*. Moscow. V. 2. P. 320. (In Russian)
- Fetiskin N.P., Kozlov V.V., Manuilov H.M. (2005). *Socio-psychological diagnosis of personality development and small groups*. Moscow: Institute of Psychotherapy Publishing House. 490 p. (In Russian)
- Holina O.A., Kazanceva E.V., Mishchenko V.I. (2021). *Fundamentals of psychological competence in the professional activity of an investigator*. Moscow: Yuright. 204 p. (In Russian)
- Chumakov M.V. (2018). Conflict and religious identity: an empirical analysis. *Psychology. Psychophysiology*. 11 (3), 123-126. <https://doi.org/10.14529/psy180315> (In Russian)
- Chumakov M.V. (2019). The religiosity of the individual in the context of developmental psychology. *Pedagogical education in Russia*. (5), 103-107. <https://doi.org/10.26170/po19-05-15> (In Russian)
- Yablokov I.N. (1979). *Sociology of religion*. Moscow. P.67-98. (In Russian)
- Yablokov I.N. (2018). Karl Marx about religion. *Bulletin of Moscow University. Serie 7. Philosophy*. (5), 108-120. (In Russian)
- Allès D. (2021). Religion and international security: From confessionalization to securitization. In *Handbook on Religion and International Relations*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781839100246.00013>
- Andersen B.P. (2020). Ethnic group differences in the general factor of personality (GFP) are opposite to that which would be predicted by differential-K theory. *Personality and Individual Differences*. Volume 152. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109567>
- Basedau M., Pfeiffer B., Vullers J. (2016). Bad religion? Religion, collective action, and the onset of armed conflict in developing countries. *Journal of Conflict Resolution*. 60, 226-255. <https://doi.org/10.1177/0022002714541853>
- Clarke S. (2017). Competing fundamentalisms: violent extremism in Christianity, Islam, and Hinduism.

- Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press. 246 p.
- Cooper C. (2019). Pitfalls of personality theory. *Personality and Individual Differences*. Volume 151. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109551>
- Counted V. (2017). Attachment theory and religious violence: theorizing adult religious psychopathology. *Journal for the Study of Religion*. vol.30 n.1 Pretoria. <https://doi.org/10.17159/2413-3027/2017/v30n1a4>
- De Graaf B.A., Van den Bos K. (2021). Religious radicalization: social appraisals and finding radical redemption in extreme beliefs. *Current Opinion in Psychology*. Volume 40. P. 56-60. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.08.028>
- Granqvist P., Mikulincer M., Shaver P. R. (2010). Religion as attachment: normative processes and individual differences. *Personality and Social Psychology Review*. 14 (1), 49–59. <https://doi.org/10.1177/1088868309348618>
- Heyden K., Mona M. (2021). Coping with religious conflicts. *Z Religion Ges Polit*. <https://doi.org/10.1007/s41682-021-00064-2>
- Hogan R., Sherman R.A. (2020). Personality theory and the nature of human nature. *Personality and Individual Differences*. Volume 152. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109561>
- Jayawickreme E., Zachry C. E., Fleeson W. (2019). Whole Trait Theory: An integrative approach to examining personality structure and process. *Personality and Individual Differences*. Volume 136. P. 2-11. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.045>
- Karabin G. (2018). Gabriel Marcel and American Philosophy: The Religious Dimension of Experience. By David Rodick. *American Catholic Philosophical Quarterly*. 92(4), 721-724. <https://doi.org/10.5840/acpq2018924165>
- Koopmans R. (2015). Religious fundamentalism and hostility against out-groups: a comparison of Muslims and Christians in Western Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 41, 33-57. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2014.935307>
- Lacorne D. (2019). *The Limits of Tolerance: Enlightenment Values and Religious Fanaticism*. Religion, Culture, and Public Life. New York: Columbia University Press. 296 p.
- Matthews G. (2020). Against consensus: Embracing the disunity of personality theory. *Personality and Individual Differences*. Volume 152. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109535>
- Mõttus R. (2017). Five-Factor Theory and personality development. *Personality Development Across the Lifespan*. Academic Press. P. 87-100. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-804674-6.00007-7>
- Pattison G. (2020). Berdyaev and Christian Existentialism. In *The Oxford Handbook of Russian Religious Thought*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198796442.013.27>
- Robinson M.D., Klein R.J., Persich M.R. (2019). Personality traits in action: a cognitive behavioral version of the social cognitive paradigm. *Personality and Individual Differences*. Volume 147. P. 214-222. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.04.041>
- Saroglou V. (2015). Personality and Religion. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*. P. 801-808. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.25080-0>
- Wibisono S., Louis W. R., & Jetten J. (2019). A multidimensional analysis of religious extremism. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 2560. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02560>

Довіра до себе як чинник смисложиттєвого самовизначення

Когут А. С.^a, Лановенко Ю. І.^{a1}

^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

У статті розглядається феномен «довіри до себе» як один з найважливіших компонентів смисложиттєвого самовизначення. Проходячи спочатку вікові, а далі й особистісні кризи, людина так чи інакше задає собі питання «Хто я? Для чого я живу?». У процесі дорослішання ми шукаємо орієнтири для наслідування, але як зрозуміти, що саме із запропонованих варіантів підходить найбільше?! Відповісти на це питання неможливо, орієнтуючись тільки на зовнішні фактори, тим більше, що в сучасних реаліях ми стаємо свідками того, як в результаті культури споживання знецінюється особистість, розмивається важливість знання про себе. Тому потрібен децю інший підхід, а саме: скрупульозна оцінка своїх мотивів, інтересів, уподобань і захоплень. Для того щоб приступити до цього оцінювання, відкидаючи всі забобони, потрібно мати орієнтир, і цим орієнтиром виступає сама людина. Однак, щоб стати орієнтиром для самого себе, означає, перш за все, довіряти собі. Розгляд феномену «довіра до себе», в контексті смисложиттєвого самовизначення, повертає людині міру визначеності в текучому і мінливому світі. У процесі дослідження нам вдалося зіставити наявність довіри до себе і задоволеність власним життям. Завдяки проєктивним методикам ми створили безпечні умови для роботи з «болючими темами», уникаючи труднощів з включенням захисних механізмів. Досліджувані, які отримали високий показник довіри до себе, відрізнялися високим показником задоволення власним життям. Таким чином, ми можемо стверджувати, що саме довіра до себе є наріжним камінням смисложиттєвого самовизначення.

Ключові слова: довіра до себе; смисложиттєве самовизначення; екзистенціальна криза; задоволеність життям.

Trust of myself as a factor of existential self-determination

Kogut A.^a, Lanovenko Y.^{a1}

^a Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

^b Department of the State Service for the Quality of Education in the Zhytomyr Region, Ukraine

Abstract

The article considers the phenomenon of «trust of myself» as one of the most important components of self-determination. Going through age crises first, and then personal crises, a person asks himself the question «Who am I? What do I live for?» In the process of growing up, we are looking for guidelines to follow, but how to understand which of the proposed options is most suitable?! It is impossible to answer this question, focusing only on external factors, especially since in modern realities we are witnessing how as a result of the culture of consumption the individual is devalued, the importance of knowledge about oneself is eroded. Therefore, a slightly different approach is needed, namely: a scrupulous assessment of self-motives, interests, preferences and hobbies. In order to start this assessment, rejecting all superstitions, you need to have a guide, and this guide is the person himself. However, to become a reference point for oneself means, first of all, to trust oneself. Consideration of the phenomenon of «trust of myself» in the context of self-determination, returns a person to a degree of certainty in the changing world. In the process of research, we were able to compare the presence of trust of myself and satisfaction with their own lives. Through projective techniques, we have created a safe environment for the «painful topics», avoiding difficulties with the inclusion of protective mechanisms. Subjects who received high index of confidence in trust of myself, have of high index of satisfaction with their lives. Thus, we can say that trust of myself is the cornerstone of self-determination.

Keywords: trust of myself; self-determination; existential crisis; life satisfaction.

¹ Corresponding author.

E-mail address: lanovenko@kibit.edu.ua

<https://doi.org/10.37203/kibit.2020.46.05>

Вступ

Сучасна дійсність характеризується рядом кризових тенденцій і значним ступенем напруженості (Zhang et al., 2020; Zuo et al., 2021; Korkmaz & Güloğlu, 2021; Miao et al., 2021). Масова втрата материнських і батьківських почуттів по відношенню до власних дітей, розрив емоційних і інтелектуальних зв'язків між поколіннями, зростання тяжких злочинів серед дорослих, поява малолітніх вбивць, культивування насильства у вирішенні конфліктів, знецінення індивідуальності або, навпаки, підкреслення її святенності, ставлення до людини та її діяльності, як до предмету купівлі-продажу, декларація свободи без забезпечення її прав – всі ці тенденції знаходять своє місце в вітчизняних умовах трансформації українського суспільства (Busso et al., 2018; Elizabeth & Edward, 2021). Наявність величезної кількості військових, міжетнічних конфліктів приводить людей у відчай і змушує замислюватися над тим, чому ці кризи не вирішуються розумним шляхом, чому в них завжди застосовується сила або застосуванням сили потенційно погрожують?

Соціальна нестабільність в супроводі з різким руйнуванням установлених норм і стереотипів спровокована переходом від соціоцентричної системи цінностей до індивідуалістичної (Young et al., 2020). Це призводить до масової розгубленості людей, багато хто не в змозі впоратися з таким вибором і тому добровільно відмовляються від отриманої довгоочікуваної свободи, прагнучи назад «в несвободу». В результаті для безлічі людей це обертається втратою почуття особистісної цілісності, ідентичності, втратою відчуття себе як суб'єкта своїх дій і вчинків, що породжує кризу довіри до себе, яка виявляється на всіх рівнях соціально-психологічних відносин.

Феномен «довіра до себе», як показав аналіз філософських та психологічних робіт вітчизняних і зарубіжних авторів, найчастіше розглядали як умову існування будь-якого іншого явища, зокрема: довіри до світу (Еріксон, 1996), довіри до іншого (Кон, 1984; Роджерс, 1994; Абульханова-Славская, 1999; Кондратьев, 2005), як компонент формування ціннісних орієнтацій у особистісному та професіональному становленні (Терехин, 2017; Маралов и др., 2020; Часовских, 2020; Ушкин и др., 2020), або складову емоційного інтелекту (Santos et al., 2018), але окремого дослідження, яке б надало цьому явищу глибинно-індивідуальної значущості, без відношення до інших, поки що не здійснено.

Проблема «довіри до себе» має свої корені в філософських течіях. Зокрема, в філософії матеріалізму йдеться про те, що світ являє собою об'єктивно існуючу реальність, а свідомість вважається похідною категорією, тобто – вторинною по відношенню до матерії (Гоббс, 1989;

Малинкин, 2020). Така позиція виносить людину за межі особистої відповідальності і делегує відповідальність соціуму (державі). Таким чином, міра довіри до себе, як основа людської діяльності, нівелюється соціальним вирішенням людської долі. Головна ідея філософії індивідуалізму полягає в тому, що при будь-яких обставинах відкидається поняття інтеграції у світ, а відстоюється власна самість. Абсолютизація довіри до себе, як індивідуального початку в людині, усуває її від суспільного прояву людської сутності (Freire & Branco, 2019; Landes & Settersten, 2019). Огляд же проблеми «довіри до себе» з точки зору екзистенціальної філософії висвітив багато горизонтів проблеми довіри, а саме: її виникнення, втрати, ресурсів, меж, можливостей, а також взаємозв'язку з кризовими процесами, що відбуваються у сучасному світі (Яссер, 1991; Колчигин, 2019).

Крім філософських трактатів проблема «довіри до себе» має втілення у культурному житті суспільства. Так, в античному суспільстві місце для довіри відводилось у вирішеннях соціально-політичних питань, відтак будучи явищем не тільки приватних відносин, а й знаходячись у просторі всієї римської держави, довіра стала принципом самої політичної комунікації (Держивицкий и Перов, 2018), але це стосувалось тільки громадян поліса, тобто осіб чоловічої статі, що володіли власністю. Жінки, так само як і раби, права голосу не мали, а значить і участі в суспільному житті не приймали (Введенский, 1912). Тому судити власне про довіру до себе в античному просторі досить проблематично. Епоха середньовіччя зі всіма своїми протиставленнями заклала гарний фундамент для розвитку поняття «довіра» у всіх його гранях. В епоху Нового часу людина наділилась правом вільного вибору способу життя відповідно до особистих мотивів та устремління (Мионов, 2004). Підсумовуючим постулатом «довіри до себе», можна виділити поняття свободи вибору і творчих здібностей, які обумовлюють те, що кожен є творцем свого щастя або нещастя і здатний діяти як до тваринного стану, так і піднятися до богоподібної істоти (Костина, 2020).

Світ сучасної людини наповнений протиріччями та невизначеністю. Наше суспільство не вчить довіряти самому собі, хоча вголос позиціонується «будь самим собою», «люби себе», «довіряй собі» (Неклюдова и Кабрин, 2017; Касвин, 2019). Масова культура набирає все більшої популярності формуючи варварське ставлення до природних і людських ресурсів. Агресія, яка виливається в міжетнічні, міжстатеві, міжідеологічні війни, практично стала нормою для сучасності (Ушкин, 2019; Muñoz et al., 2019; Kerry et al., 2020). Така ситуація є захисною реакцією на втрату екзистенціального рівня усвідомлення дійсності (Zeng Y. et al., 2021).

Повертаючись до теми «довіри до себе», ми дотримуємося точки зору про те, що у кожної людини є своє унікальне призначення, що і робить її життя автентичним (Mascolo, 2017; Heintzelman et al., 2020; Glaw et al., 2020). Наша глибока переконаність у тому, що сенс творіння Автор закладає у саме творіння, тому, щоб зрозуміти своє призначення, потрібно набратися сміливості і заглянути в суть себе, довіритися собі, своїм почуттям, емоціям, бажанням, зуміти розшифрувати їх і знов довіритися своїм «розшифровкам» (Sandberg & Rönnblom, 2016). Якщо ще раз звернутися до історичного екскурсу філософського «пошуку себе», то «пізнати себе», «зрозуміти себе», «розібратися зі своїми почуттями (демонами)», навіть «прийняти себе» – все це є досить звичним рецептом у пошуку свого призначення (Raia, 2018). А от інтимніший момент «довіряє собі» завжди вважався як таким, що притаманний людині априорі, адже кому ж ще можна довіритися, окрім себе. Проте дійсність нав'язує інший висновок: люди НЕ довіряють собі, саме тому вони наслідують чужі призначення і не можуть здійснити своє власне, хоча часто дуже добре знають, про що воно (Baikeli et al., 2021).

Методи та матеріали

Наше дослідження присвячене ролі «довіри до себе» у формуванні смисложиттєвого самовизначення. На сьогоднішній день в існуючих наукових дослідженнях це питання поки що не розглядалось, тому не існує достатньої методологічної бази для вивчення закономірностей впливу довіри до себе на смисложиттєве визначення, відповідно виникла необхідність адаптувати існуючі методики під тему нашого дослідження.

В основу нашого емпіричного дослідження покладено проєктивний підхід, специфіка якого полягає в дослідженні особистості за допомогою невизначеної ситуації, реакцію на яку досліджуваний здійснює в залежності від значення цієї ситуації для нього. Серед широко спектру проєктивних методик ми обрали наступні:

1. Проєктивна методика ТАТ «Щастя». Дана проєктна психодіагностична методика заснована на стимульному матеріалі ТАТ (Тематичний апперцептивний тест). В процесі інтерпретації зображень, додання їм сенсу, досліджуваний проєкує свої внутрішні установки, прагнення і очікування на тестовий матеріал, що забезпечує безпечну атмосферу при доторканні до «болючих» тем, а саме це є найголовнішим в дослідженні такого питання як довіра до себе (Леонтьев, 2000).
2. Методика Дембо-Рубінштейн. На аркуші паперу проводиться вертикальна лінія довжиною 10 см, про яку досліджуваному кажуть, що вона позначає, також пові-

домляється, що верхній полюс відповідає нинішньому стану, а нижній – бажаному. Методика надає свободу вибору шкал, залежно від конкретного завдання, що стоїть перед дослідженням (Рубінштейн, 1970).

Однак в класичному вигляді дані методики недостатньо доцільні для мети нашого дослідження, тому ми їх модифікували. Своєрідним скріплюючим матеріалом для поєднання їх у єдину діагностичну процедуру виступило напівстандартизоване інтерв'ю. Його питання базувалися на карточках ТАТ, які досліджуваний мав наповнити розповіддю. Також паралельно досліджуваний здійснював суб'єктивне шкалювання за допомогою шкал Дембо-Рубінштейн.

Загалом процедура нашого дослідження мала такий вигляд:

- Спочатку серед представлених зображень ТАТ респонденту пропонувалось вибрати одне, яке йому найбільш приглянулось. Потім він мав розповісти чому вибрав саме це зображення: таким чином відбувалось налаштування на роботу, адже в цей момент досліджуваний розумів, що говорити ми будемо не про нього особисто, а лише про зображення. Такий прийом дозволяє подивитись на себе з більш безпечного простору – проєкції і виключає свідоме втручання в результати, оскільки не потрібно підстроюватись під соціально прийняті норми, бо людина нібито не несе відповідальності за сказане.
- Далі ми переходили безпосередньо до інтерв'ю, перше питання якого звучало так:
  1. Що приносить задоволення герою на цій картинці?

Цим питанням ми мали на меті визначити джерело задоволення і натхнення для досліджуваного, щоб потім зіставити його з тим, чим займається людина насправді. Адже одним із критеріїв смисложиттєвого самовизначення є задоволення від своєї занятості.

2. Як ви вважаєте/відчуваєте, цей герой покладається на свої сили?

Це питання було для того, щоб визначити суб'єктивний рівень довіри до себе у досліджуваного у прийнятті рішень. Паралельно із відповіддю досліджуваному пропонувалось на першій шкалі, верхня точка якої означає високий рівень, а нижня – нижній, позначити знаком (-) наскільки герой зараз покладається на свої сили, а знаком (x) наскільки б він хотів покладатися на себе. Дана шкала наочно показує рівень задоволення потреби у довірі до себе.

3. Як ви вважаєте, герой на цій картинці покладається на збіг обставин?

На другій шкалі відзначте знаком (-) наскільки герой зараз покладається на обставини, а знаком (x) наскільки б він хотів поклатися на них.

Відповідь на це питання показує локус контролю досліджуваного і рівень довіри до світу. Також у супроводі з цим питанням досліджуваному зазвичай задавався ряд уточнюючих питань з приводу того, що саме для нього означає поняття «покладатися на обставини».

4. Цей герой вміє долати труднощі?

На третій шкалі знаком (-) відзначте, наскільки герой вміє долати труднощі в даний момент, знаком (x) – наскільки він би хотів це робити.

Це питання було направлено не тільки на те, щоб побачити, наскільки цілеспрямованою є людина, а й щоб визначити, чим саме в її розумінні є труднощі і навіщо вона їх долає. Адже є різниця між труднощами з приводу заняття неавтономною справою і доданням перешкод на шляху до мрії.

5. У цього героя була можливість робити самостійний вибір? Наскільки він був задоволений результатом?

На четвертій шкалі знаком (-) відзначте, наскільки герой задоволений результатом власних виборів, знаком (x) наскільки він би хотів бути задоволеним.

Якщо людина вміє довіряти собі, то її вибір завжди буде вірним саме для неї. Саме тому це питання складається з двох частин, оскільки полярні відповіді будуть виключати одна одну.

6. У цього героя є улюблена зайнятість? Як він її обирає?

Відповідь на це питання має збігатись із відповідями на запитання 1, 2, 3.

7. Чи вважає герой своє життя цікавим?

На п'ятій шкалі знаком (-) відзначте, наскільки герой вважає своє життя цікавим, знаком (x) – наскільки б він хотів вважати своє життя цікавим.

Відповідь на дане питання частково відображає смисложиттєве самовизначення, оскільки, якщо людина виконує своє призначення, вона повинна відчувати інтерес і задоволення від свого життя.

8. Цей герой виділяє в кожному своєму дні час тільки для себе?

На шостій шкалі знаком (-) відзначте, скільки часу в дні герой приділяє для себе, знаком (x) скільки часу він би хотів приділяти.

Зазвичай, коли людина оточує себе всілякими «важливими справами» або «важливими зустрічами», вона просто біжить від почуття пустоти всередині себе. Тому, давши відповідь на питання, що для

неї означає «час для себе» і чи має вона взагалі такий час, отримана відповідь несе інформацію про виконання або не виконання людиною свого призначення.

9. У цієї людини є мрія? Яка вона?

Потреба людини в мрії, її здатність до цього і, відповідно, сам акт мріяння, на наш погляд, зачіпає найбільш фундаментальний рівень сутності людини. Підтвердженням цьому служить той факт, що людина мріє без зовнішнього насильства, адже людину не можна змусити мріяти. Це означає, що мрія за своєю природою вільна, а свобода є одним з проявів довіри до себе. Отже, мріяння є одним з аспектів реалізації справжньої сутності людини, а його відсутність свідчить про відсутність вміння довіряти собі, що в свою чергу унеможливує смисложиттєву реалізацію.

10. Як ви вважаєте/відчуваєте, герой живе своє життя?

На наступній шкалі знаком (-) відзначте, наскільки герой живе своє життя, знаком (x) – наскільки він би хотів жити своє життя.

Усі попередні питання були своєрідною доріжкою до цього ключового питання, оскільки, давши відповіді на попередні питання, людина повинна замислитись над тим, що приносить їй задоволення, чим вона займається, що вона при цьому відчуває, і якщо все це збігається, можна говорити про те, що вона собі довіряє і виконує своє життєве призначення.

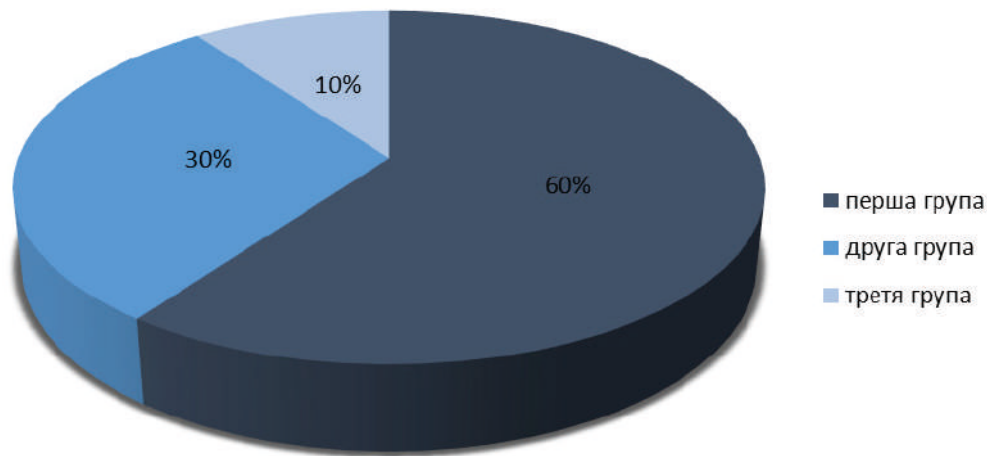
Від того, як досліджуваний буде сприймати процедуру в цілому, залежить його ставлення до неї, а отже, і результати. Тому ми не повідомляли досліджуваним про справжнє призначення нашого дослідження перед початком роботи, аби зменшити ризики надання «бажаних» відповідей замість реальних. Таким чином, ми мали змогу застосувати механізм «проекції», що називається, у чистому вигляді, коли людина навіть не здогадується, що насправді вона говорить про себе.

Повністю вся процедура інтерв'ювання займала 40-60 хвилин. В дослідженні взяло участь 20 осіб. Вибірка для дослідження формувалась за такими критеріями:

- досліджувані мають бути старшими за 18 років.
- досліджувані мають навчатись в університеті або працювати.
- досліджувані мають проявити особистий інтерес у участі в дослідженні, а не бути змушеними його пройти.

Результати

Через проекцію себе в героя на картинці досліджуваний розкривав свій індивідуальний шлях пошуку та реалізації свого призначення

Діаграма 1. Розподіл досліджуваних за типом проєкції.

життя: він замислювався над тим, чим він займається, що він при цьому відчуває, що приносить йому задоволення, і хоча ми не ставили собі на мету дослідити, які саме життєві замисли наші досліджувані здійснюють в своєму житті (нас цікавив не зміст, а процес здійснення), все одно через проєкцію ми отримали і змістовний результат.

Отже, по характеру проєкції наших досліджуваних можна розділити на три групи (див. Діагр. 1):

- розуміють і виконують своє життєве призначення;
- не розуміють своє життєве призначення, але розуміють, що не виконують його;
- глибинно відчувають невідповідність свого життя своєму призначенню, тому витрачають багато зусиль на заперечення цього факту.

Умовно перші два типи можна віднести до прямої проєкції, коли людина втілює в образ стимульного матеріалу такі факти, що співпадають з її життям. Звичайно, для такого висновку ми повинні мати інформацію стосовно біографічних подій наших досліджуваних, і наше інтерв'ю дозволило отримати таку інформацію. Останній тип проєкції отримав назву інверсійної проєкції, або – зворотної: це коли стимульний матеріал інтерпретувався досліджуваним у протилежному, у порівнянні із його життям, значенні (наприклад, досліджуваний має дитину, проте, розказуючи про героїню з картинки, наголошував, що в тієї немає дитини, і вона не мріє про дитину). На Діаграмі 1 видно, що перша група становить найбільший відсоток досліджуваних – 60% (на противагу другій – 30% та третій групам – 10%). Це означає, що переважна більшість наших досліджуваних розуміють та виконують своє життєве призначення.

Наступною складовою дослідження стала методика суб'єктивного оцінювання (шкалю-

вання) Дембо-Рубінштейн, за допомогою якої учасники експерименту відмічали дійсний і бажаний показник на шкалі. Отримані показники ми розподілили на низький, середній і високий коридор значень. Інтерв'ю дало нам змогу не лише отримати показники за шкалами, але й конкретизувати їх смисл. Якщо узагальнити наш частотний розподіл по шкалам, то очевидним стає декілька особливостей:

1) По всіх шкалах переважає високий коридор значень. Даний показник пояснюється тим, що переважна більшість наших досліджуваних на своєму життєвому шляху вже зіштовхнулись з питанням екзистенційної інтеграції, а інша частина знаходиться на щаблі юнацького віку, базовою потребою якого є розуміння себе, тобто питання, представлені у нашому дослідженні, відповідають актуальним особистісним домаганням досліджуваних.

2) Шкала «покладатися на обставини» виявилася самою несхожою на інші шкали: в неї бажаний результат майже збігається з реальним, і це відбувається за всіма трьома коридорами значень. Тобто наші досліджувані почувають себе комфортно у відносинах зі світом в контексті свого суб'єктивного світосприйняття, незалежно від того, довіряють вони йому чи ні. Довіра людини до світу виступає як базова, фундаментальна соціальна установка особистості, яка визначає подальший розвиток всіх інших видів відносин особистості, і якщо світ зі всіма своїми обставинами виступає для людини у ворожій подобі, вона не буде довіряти йому, і аж ніяк не буде прагнути це змінити.

3) «Задоволення результатами власних виборів» як і «Відчуття інтересу до життя» виявило однозначне бажання всіх досліджуваних підвищити рівень свого задоволення. Це означає, що реальні вибори, які вони здійснюють, не завжди їх втішають.

4) Бажання приділяти собі часу, напрооти, виявилось не таким однозначним: деякі досліджувані показали низький рівень часу, витраченого на себе. З чого ми можемо зробити висновки, що головне тут – суб'єктивна оцінка, тобто часу стільки, скільки людині потрібно. І ніхто ззовні не може їй вказати – скільки з ж часу вона має витратити суто на себе.

5) Найбільший показник серед дійсних результатів належить шкалі «Вміє долати труднощі» – 75% вказали, що вміють успішно долати будь-які перешкоди. Проте, як було вже зазначено вище, не всі з тих досліджуваних, хто вміє долати труднощі, відчувають, що живуть своє життя; це свідчить про відсутність рефлексії – звертання людиною своєї свідомості на себе. Важливо бути не лише сильною людиною, а й розуміти те, навіщо тобі потрібна ця сила. В іншому випадку людина буде буквально розриватись зсередини від нереалізації свого потенціалу, або ж приступить до соціально нав'язаної діяльності, від якої буде тихо страждати. Підтвердженням цьому є результати за останньою шкалою дослідження.

6) Остання шкала є для нашого дослідження вирішальною, і саме за цією шкалою різниця між реальним оцінюванням та бажаним становить найбільшу цифру – в 40%. Цей показник розділяють між собою 2 і 3 групи досліджуваних (ті, хто не розуміють свого життєвого призначення, але розуміють, що не виконують його; і ті, хто глибинно відчувають невідповідність свого життя своєму призначенню, тому витрачають багато зусиль на заперечення цього факту).

Обговорення і висновок:

Хоча кількість вибірки в нашому дослідженні виявилася обмеженою, що робить її не репрезентативною з точки зору екстраполяції висновків, ми все ж таки отримали дані, які свідчать, що:

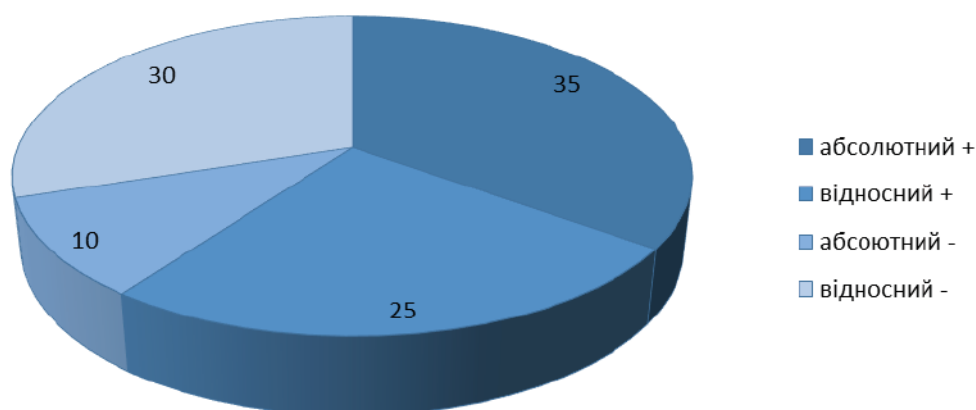
- 30% наших досліджуваних зіштовхнулись з невідповідністю свого реального життя своєму призначенню;

- 10%, втративши надію знайти сенс життя, притупили свою свідомість, через відхід у інверсійне відчуття себе в світі. Тобто, людина шляхом заміни зовнішніх обставин (чи їх елементів), або своїх внутрішніх бажань на інші чи протилежні, захищає себе від усвідомлення невідповідності, яку вона відчуває.

Головна мета нашого дослідження – встановити участь «довіри до себе» в процесі смислоттєвого самовизначення – майже досягнута, проте для остаточної перевірки ми зіставили відповіді наших досліджуваних по показнику співпадіння реальної та бажаної оцінки. Візуально ці результати представлено у Діаграмі 2.

Як видно з цієї діаграми, наші досліджувані розділилися на 4 типи:

- абсолютна позитивна відповідність у 35% досліджуваних – даний показник свідчить про те, що головним індикатором у прийнятті рішень у цих досліджуваних є механізм «довіри до себе» та вміння інтерпретувати свої відчуття відносно до обставин, в яких вони перебувають.
- відносна позитивна відповідність у 25% досліджуваних – серед позитивних відповідей вони мали по декілька мінусів на питання, які стосувались «соціального схвалення». Це свідчить про те, що вони вміють довіряти собі, виконують своє життєве призначення, та попри це вдало балансують між соціальним схваленням та власними потребами.
- абсолютна негативна відповідність у 10% досліджуваних – даний показник свідчить про те, що в цих досліджуваних відсутній механізм «довіри до себе», і вони відчувають невідповідність свого життя своєму призначенню.
- відносна негативна відповідність у 30% досліджуваних – цей результат свідчить про те, що досліджувані вміють долати

Діаграма 2. Частотний розподіл відповідності довіри до себе та смислоттєвої реалізації

труднощі, і завдяки цьому вмінню змогли реалізуватись в житті, але ця реалізація не відповідає їх смисложиттєвому призначенню. Досліджувані день за днем долають труднощі, пов'язані з цією невідповідністю, в них підвищується вміння «долати труднощі», вони отримують соціальне схвалення, підвищується матеріальний рівень життя, але попри це вони не відчувають себе щасливими (задоволеними своїм життям).

Висновок

Отже, основною емпіричною ознакою того, що досліджувані довіряють собі, є співпадіння реальної та бажаної оцінки власного життя. Це означає, що 60% наших досліджуваних відчувають довіру до себе, і саме вони реалізують своє смисложиттєве призначення. А 40% досліджуваних мають повну або часткову недовіру до себе, і саме вони, образно кажучи, проживають «не своє життя». Це повністю співпадає з результатами розподілу досліджуваних за характером проєкції. Таким чином, ми можемо стверджувати, що відсутність довіри до себе дійсно перешкоджає смисложиттєвому самовизначенню людини. Практична цінність даного висновку полягає в тому, що на основі розкриття глибинного зв'язку між наявністю «довіри до себе» та смисложиттєвим самовизначенням у перспективі вибудовується можливість створення власної психотерапевтичної програми, за допомогою якої можна буде вирішувати цілий ряд складних психологічних проблем, які переживаються людьми на рівні екзистенціальних криз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абульханова-Славская, К.А. (1999). Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды. Москва.
- Бауман, З., Донскис, Л. (2020). Текущее зло: жизнь в мире, где нет альтернатив. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, № 2. С. 450-456. <https://doi.org/10.14515/monitoring.2020.2.762>.
- Введенский, А.И. (1912). Лекции профессора А.И. Введенского по древней философии. Санкт-Петербург. 374 с.
- Гоббс, Т. (1989). Человеческая природа / пер. с лат. и англ. Н. А. Фёдорова и А. Гутермана. Москва. С. 507-573.
- Держивичкий, Е.В., Перов, В.Ю. (2018). Императив BONA FIDES и проблемы использования инвективы в политической борьбе поздней римской республики. СХОЛН, № 12.2. <https://doi.org/10.21146/2072-0726-2019-12-4-32-42>
- Касвин, И.Т. (2019). Эпистемология добродетелей: к сорокалетию поворота в аналитической философии. Эпистемология и философия науки, Т. 56. № 3. С. 6-19. <https://doi.org/10.5840/eps20195634>
- Колчигин, С.Ю. (2019). К архитектонике сознания: корреляция чувства и понятия. Философский журнал, 2019. Т. 12. № 4. С. 32-42. <https://doi.org/10.21146/2072-0726-2019-12-4-32-42>
- Кон, И.С. (1984). В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва.
- Кондратьев, М.Ю. (2005). Социальная психология закрытых образовательных учреждений. Санкт-Петербург: Питер. 304с.
- Костина, А.О. (2020). Эпистемология убеждений: порицание, доверие и эпистемические добродетели субъекта. Эпистемология и философия науки, Т. 57. № 2. С. 231.237. <https://doi.org/10.5840/eps202057233>
- Леонтьев, Д.А. (2000). Тематический апперцептивный тест. 2-е изд., стереотипное. Москва: Смысл. 254 с.
- Малинкин, А.Н. (2020). Социология и философия: нераздельны и неслиянны. Рождение марксистской социологии из духа большевизма. Часть 2. Социологический журнал, Том 26. № 4. С. 137-169. <https://doi.org/10.19181/socjour.2020.26.4.7647>
- Маралов, В.Г., Ситаров, В.А., Маралова, Т.П., Романюк, Л.В. (2020). Психологические профили студентов, склонных к принуждению (манипулированию), ненасилию и невмешательству. Перспективы науки и образования, № 1 (43). С. 282-301. <https://doi.org/10.32744/pse.2020.1.20>
- Миронов, В.В. (2004). Философия. Учебник для вузов / Под ред. В.В.Миронова. Москва: Норма.
- Неклюдова, С.В., Кабрин, В.И. (2017). Формирование нового типа мобильного образа жизни личности в транскультуральной коммуникации. Сибирский психологический журнал, № 65. С. 66-82. <https://doi.org/10.17223/17267080/65/5>.
- Роджерс, К.Р. (1994). Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва. 106 с.
- Рубинштейн, С.Л. (1970). Экспериментальные методики патопсихологии и опыт их применения в клинике. Москва.
- Терехин, Р.А. (2017). Взаимосвязь ценностей, социально-психологических установок военнослужащих и их личной готовности к переменам. Образование и наука. Т. 19. № 8. С. 109-127. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-8-109-127>
- Ушкин, С.Г. (2019) Бауман, или о безразличии. Рец. на кн.: Бауман З., Донскис Л. Моральная слепота: утрата чувствительности в эпоху текущей современности. СПб.: Издательство Ивана Лимбаха.
- Ушкин, С.Г., Коваль, Е.А., Жадунова, Н.В. (2020). От теоретических конструкций к практическим убеждениям: как этические принципы реализуются в жизненных стратегиях молодежи. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. № 3. С. 66-93. <https://doi.org/10.14515/monitoring.2020.3.1596>.
- Часовских, Г.А. (2020). Исследования эволюции морали как коммуникативный инструмент в отношениях врач-пациент. Российский кардиологический журнал. 25(9): 4073. <https://doi.org/10.15829/1560-4071-2020-4073>
- Эриксон, Эрик (1996). Детство и общество // Изд. 2-е, перераб. и доп. Санкт-Петербург: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга». 592 с.
- Ясперс, К. (1991). Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат. 527 с.
- Angeli Santos, Weiwei Wang, Jenny Lewis. (2018). Emotional intelligence and career decision-making difficulties: The mediating role of career decision self-efficacy. Journal of Vocational Behavior,

- Volume 107, P. 295-309. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2018.05.008>.
- Araceli Muñoz, Andrés Fontalba-Navas, Juan Pedro Arrebola, Cristina Larrea-Killinger (2019). Trust and distrust in relation to food risks in Spain: An approach to the socio-cultural representations of pregnant and breastfeeding women through the technique of free listing. *Appetite*, Volume 142, 104365. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2019.104365>.
- Bin Zuo, Ke Yang, Yi Yao, Shi Han, Siyuan Nie, Fangfang Wen (2021). The Relationship of Perceived Social Support to Feelings of Hopelessness Under COVID-19 pandemic: The Effects of Epidemic Risk and Meaning in Life. *Personality and Individual Differences*, 111110. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111110>.
- Elizabeth A. Yu, Edward C. Chang. (2021). Relational meaning in life as a predictor of interpersonal well-being: A prospective analysis. *Personality and Individual Differences*, Volume 168, 2021, 110377. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110377>.
- Ethan S. Young, Willem E. Frankenhuys, Bruce J. Ellis. (2020). Theory and measurement of environmental unpredictability. *Evolution and Human Behavior*, Volume 41, Issue 6. Pages 550-556. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2020.08.006>.
- Federica Raia. (2018). Identity, tools and existential spaces. *Learning, Culture and Social Interaction*, Volume 19, Pages 74-95, ISSN 2210-6561, <https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2018.04.014>.
- Hande Korkmaz, Berna Güloğlu. (2021). The role of uncertainty tolerance and meaning in life on depression and anxiety throughout Covid-19 pandemic. *Personality and Individual Differences*, Volume 179, 110952, ISSN 0191-8869, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110952>.
- Hong Zhang, Xinxin Ge, Ziqiang Liu, Li Wei. (2020). Goal-related unethical behaviors and meaning in life: The moderating role of goal state. *Journal of Research in Personality*, Volume 87, 103970, ISSN 0092-6566, <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.103970>.
- Kerry C. Kelso, Todd B. Kashdan, Aslihan Imamoğlu, Ameena Ashraf. (2020). Meaning in life buffers the impact of experiential avoidance on anxiety. *Journal of Contextual Behavioral Science*, Volume 16, Pages 192-198, ISSN 2212-1447, <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2020.04.009>.
- Lilliana Del Busso, Laura McGrath, Carly Guest, Paula Reavey, Ava Kanyeredzi, Anamika Majumdar. (2018). Facing the void: Recollections of embodying fear in the space of childhood homes. *Emotion, Space and Society*, Volume 28, Pages 24-31, ISSN 1755-4586, <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2018.06.004>.
- Linda Sandberg, Malin Rönnblom. (2016). Planning the new city-emotional reaction and positions. *Emotion, Space and Society*, Volume 21, Pages 50-57, ISSN 1755-4586, <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2016.10.005>.
- Miao Miao, Lei Zheng, Yiqun Gan. (2021). Future-oriented function of meaning in life: Promoting hope via future temporal focus. *Personality and Individual Differences*, Volume 179, 110897, ISSN 0191-8869, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110897>.
- Michael F. Mascolo. (2017). How objectivity undermines the study of personhood: Toward an intersubjective epistemology for psychological science. *New Ideas in Psychology*, Volume 44, Pages 41-48, ISSN 0732-118X, <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2016.11.005>.
- Rebiguli Baikeli, Danli Li, Lei Zhu, Zhenhong Wang. (2021). The relationship between time perspective and meaning in life across different age stages in adulthood. *Personality and Individual Differences*, Volume 174, 110668, ISSN 0191-8869, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110668>.
- Samantha J. Heintzelman, Fahima Mohideen, Shigehiro Oishi, Laura A. King. (2020). Lay beliefs about meaning in life: Examinations across targets, time, and countries. *Journal of Research in Personality*, Volume 88, 104003, ISSN 0092-6566, <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.104003>.
- Sandra Ferraz de Castillo Dourado Freire, Angela Uchoa Branco. (2019). Dynamics between self and culture in school: A dialogical and developmental perspective. *Learning, Culture and Social Interaction*, Volume 20, Pages 24-31. <https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2017.10.004>.
- Scott D. Landes, Richard A. Settersten. (2019). The inseparability of human agency and linked lives. *Advances in Life Course Research*, Volume 42, 100306, ISSN 1040-2608, <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2019.100306>.
- Xanthe Glaw, Michael Hazelton, Ashley Kable, Kerry Inder. (2020). Exploring academics beliefs about the meaning of life to inform mental health clinical practice. *Archives of Psychiatric Nursing*, Volume 34, Issue 2, Pages 36-42 <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2020.02.009>.
- Yi-Yun Zeng, Ann Long, Chun-Ying Chiang, Nien-Mu Chiu, Fan-Ko Sun. (2021). Exploring the meaning of life from the perspective of patients with depression: A phenomenological study. *Archives of Psychiatric Nursing*, Volume 35, Issue 5, P. 427-433. <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2021.06.004>.

REFERENCES

- Chasovskikh, G.A. (2020). Research on the evolution of morality as a communicative tool in the doctor-patient relationship. *Russian journal of cardiology*, 25 (9): 4073. <https://doi.org/10.15829/1560-4071-2020-4073> (in Russian)
- Derzhivickij, E.V., Perov, V.Yu. (2018). Imperative BONA FIDES and problems of invective in the political struggle of the late Roman Republic. *ΣΧΟΛΗ*, № 12.2. <https://doi.org/10.21146/2072-0726-2019-12-4-32-42> (in Russian)
- Elizabeth A. Yu, Edward C. Chang. (2021). Relational meaning in life as a predictor of interpersonal well-being: A prospective analysis. *Personality and Individual Differences*, Volume 168, 2021, 110377. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110377>.
- Erickson, Eric (1996). *Childhood and Society* // Ed. 2nd, rev. and add. St. Petersburg: Lenato, ACT, University Book Foundation. 592 p. (in Russian)
- Ethan S. Young, Willem E. Frankenhuis, Bruce J. Ellis. (2020). Theory and measurement of environmental unpredictability. *Evolution and Human Behavior*, Volume 41, Issue 6. Pages 550-556. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2020.08.006>.
- Federica Raia. (2018). Identity, tools and existential spaces. *Learning, Culture and Social Interaction*, Volume 19, Pages 74-95, ISSN 2210-6561, <https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2018.04.014>.
- Gobbs, T. (1989). Human nature / from lat. and eng. N. A. Fyodorova i A. Gutermana. Moscow. P. 507-573. (in Russian)
- Hong Zhang, Xinxin Ge, Ziqiang Liu, Li Wei. (2020). Goal-related unethical behaviors and meaning in life: The moderating role of goal state. *Journal of Research in Personality*, Volume 87, 103970, ISSN 0092-6566, <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.103970>.
- Jaspers, K. (1991). *The meaning and purpose of history*. Moscow: Politizdat. 527 p. (in Russian)
- Kasvin, I.T. (2019). The Epistemology of the Virtues: Towards the Fortieth Anniversary of the Turn in Analytical Philosophy. *Epistemology and Philosophy of Science*, V. 56. № 3. P. 6-19. <https://doi.org/10.5840/eps20195634> (in Russian)
- Kerry C. Kelso, Todd B. Kashdan, Aslihan Imamoğlu, Ameena Ashraf. (2020). Meaning in life buffers the impact of experiential avoidance on anxiety. *Journal of Contextual Behavioral Science*, Volume 16, Pages 192-198, ISSN 2212-1447, <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2020.04.009>.
- Kolchigin, S.Yu. (2019). Towards the architectonics of consciousness: correlation of feeling and concept. *Philosophical journal*, 2019. V. 12. № 4. P. 32-42. <https://doi.org/10.21146/2072-0726-2019-12-4-32-42> (in Russian)
- Kon, I.S. (1984). *In Search of Oneself: Personality and Its Self-Consciousness*. Moscow. (in Russian)
- Kondrat'ev, M.Yu. (2005). *Social psychology of closed educational institutions*. St. Petersburg: Peter. 304p. (in Russian)
- Kostina, A.O. (2020). Epistemology of Belief: Censure, Trust, and the Epistemic Virtues of the Subject. *Epistemology and Philosophy of Science*, V. 57. No. 2. P. 231.237. <https://doi.org/10.5840/eps202057233> (in Russian)
- Leontiev, D.A. (2000). Thematic apperception test. 2nd ed., Stereotyped. Moscow: Meaning. 254 p. (in Russian)
- Lilliana Del Busso, Laura McGrath, Carly Guest, Paula Reavey, Ava Kanyeredzi, Anamika Majumdar. (2018). Facing the void: Recollections of embodying fear in the space of childhood homes. *Emotion, Space and Society*, Volume 28, Pages 24-31, ISSN 1755-4586, <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2018.06.004>.
- Linda Sandberg, Malin Rönnblom. (2016). Planning the new city-emotional reaction and positions. *Emotion, Space and Society*, Volume 21, Pages 50-57, ISSN 1755-4586, <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2016.10.005>.
- Malinkin, A.N. (2020). Sociology and philosophy: inseparable and unmerged. The birth of Marxist sociology from the spirit of Bolshevism. Part 2. *Sociological journal*, Volume 26. No. 4. P. 137-169. <https://doi.org/10.19181/socjour.2020.26.4.7647> (in Russian)
- Maralov, V.G., Sitarov, V.A., Maralova, T.P., Romanyuk, L.V. (2020). Psychological profiles of students prone to coercion (manipulation), non-violence and non-interference. *Prospects for Science and Education*, №1 (43). S. 282-301. <https://doi.org/10.32744/pse.2020.1.20> (in Russian)
- Miao Miao, Lei Zheng, Yiqun Gan. (2021). Future-oriented function of meaning in life: Promoting hope via future temporal focus. *Personality and Individual Differences*, Volume 179, 110897, ISSN 0191-8869, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110897>.
- Michael F. Mascolo. (2017). How objectivity undermines the study of personhood: Toward an intersubjective epistemology for psychological science. *New Ideas in Psychology*, Volume 44, Pages 41-48, ISSN 0732-118X, <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2016.11.005>.
- Mironov, V.V. (2004). *Philosophy. Textbook for universities*. Moscow: Norma. (in Russian)
- Neklyudova, S.V., Kabrin, V.I. (2017). Formation of a new type of personal mobile lifestyle in transcultural communication. *Siberian Psychological Journal*, No. 65. P. 66-82. <https://doi.org/10.17223/17267080/65/5>. (in Russian)
- Rebiguli Baikeli, Danli Li, Lei Zhu, Zhenhong Wang. (2021). The relationship between time perspective and meaning in life across different age stages in adulthood. *Personality and Individual Differences*, Volume 174, 110668, ISSN 0191-8869, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110668>.
- Rogers, C.R. (1994). *A look at psychotherapy. Becoming a man*. Moscow. 106 p. (in Russian)
- Rubinstein, S.L. (1970). *Experimental methods of pathopsychology and experience of their application in the clinic*. Moscow. (in Russian)
- Samantha J. Heintzelman, Fahima Mohideen, Shigehiro Oishi, Laura A. King. (2020). Lay beliefs about meaning in life: Examinations across targets, time, and countries. *Journal of Research in Personality*, Volume 88, 104003, ISSN 0092-6566, <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.104003>.
- Sandra Ferraz de Castillo Dourado Freire, Angela Uchoa Branco. (2019). Dynamics between self and culture in school: A dialogical and developmental perspective. *Learning, Culture and Social Interaction*, Volume 20, Pages 24-31. <https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2017.10.004>.
- Scott D. Landes, Richard A. Settersten. (2019). The inseparability of human agency and linked lives. *Advances in Life Course Research*, Volume 42, 100306, ISSN 1040-2608, <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2019.100306>.
- Terekhin, R.A. (2017). The interrelation of values, social and psychological attitudes of servicemen

- and their personal readiness for change. *Education and Science*. T. 19. No. 8. P.109-127. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-8-109-127> (in Russian)
- Ushkin, S.G. (2019) Bauman, or about indifference. Retz. on the book: Bauman Z., Donskis L. *Moral blindness: loss of sensitivity in the era of fluid modernity*. S-Peterburg.: Ivan Limbakh Publishing House. (in Russian)
- Ushkin, S.G., Koval, E.A., Zhadunova, N.V. (2020). From theoretical constructs to practical convictions: how ethical principles are implemented in the life strategies of young people. *Monitoring Public Opinion: Economic and Social Change*. No. 3. P. 66-93. <https://doi.org/10.14515/monitoring.2020.3.1596> (in Russian)
- Vvedenskij, A.I. (1912). *Lectures of Professor A.I. Vvedenskogo on ancient philosophy*. St. Petersburg. 374 p. (in Russian)
- Xanthe Glaw, Michael Hazelton, Ashley Kable, Kerry Inder. (2020). Exploring academics beliefs about the meaning of life to inform mental health clinical practice. *Archives of Psychiatric Nursing*, Volume 34, Issue 2, Pages 36-42 <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2020.02.009>.
- Yi-Yun Zeng, Ann Long, Chun-Ying Chiang, Nien-Mu Chiu, Fan-Ko Sun. (2021). Exploring the meaning of life from the perspective of patients with depression: A phenomenological study. *Archives of Psychiatric Nursing*, Volume 35, Issue 5, P. 427-433. <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2021.06.004>.
- Hande Korkmaz, Berna Güloğlu. (2021). The role of uncertainty tolerance and meaning in life on depression and anxiety throughout Covid-19 pandemic. *Personality and Individual Differences*, Volume 179, 110952, ISSN 0191-8869, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110952>.
-

Роль обраної особистістю психологічної стратегії взаємодії з хворобою на перебіг соматичного захворювання

Гридковець С. О.^a, Гридковець Л. М.^{a1}

^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

Проблематика ролі психологічного чинника у перебігу та подоланні соматичних захворювань є надзвичайно актуальною. Саме від наявних психологічних механізмів та психологічних ресурсів людини залежить її здатність до одужання. І попри те, що серед причин переважної більшості соматичних захворювань присутня психологічна складова, найбільшої актуальності все ж таки набуває проблема визначення оптимальних для людини стратегій сприяючих для подолання захворювань як хронічних, так і гострих/життєнебезпечних. У дослідженні взяли участь такі категорії пацієнтів клінічних лікарень: особи із хронічними захворюваннями в умовах планового лікування, особи із хронічними захворюваннями в стані загострення хвороби, особи з гострим життєнебезпечним захворюванням з тривалим терміном лікування, особи з гострим життєнебезпечним захворюванням в умовах нещодавнього встановлення діагнозу, особи із соматичним захворюванням на етапі одужання. У процесі дослідження було виявлено низку стратегій, що використовують хворі при взаємодії із хворобою, зокрема: адаптивна стратегія (прийняття хвороби і поступове її подолання в плановому режимі), стратегія спільнотного наслідування (орієнтація на подолання хвороби за прикладом долання випробувань соціально-значимими спільнотами), стратегія особистісного наслідування (орієнтація на подолання хвороби за прикладом авторитетної особи), стратегія зовнішнього локус-контролю (при якій особа стає такою, якою її бачать оточуючі), стратегія кінцевої мети (орієнтація на позитивний результат активної дії), стратегія втечі від відповідальності (перекладання відповідальності за своє здоров'я на лікарів, родичів, друзів, волонтерів тощо). У статті представлені результати емпіричного дослідження, які демонструють, що у більшості осіб з гострими соматичними захворюваннями активізується адаптивна стратегія взаємодії з хворобою, що дозволяє реагувати на захворювання як на певну проблему яка потребує вирішення. Водночас чверть осіб із зазначеної вибірки все ж таки обирають стратегію «втеча від відповідальності», тим самим уникаючи лікувального процесу, а перекладаючи відповідальність за власне зцілення на інших. При хронічних соматичних захворюваннях переважно обирається стратегія спільнотного наслідування, зовнішнього локус-контролю та кінцевої мети. Здатність до боротьби з хворобою найвища у тих осіб, які мають високий рівень адаптації до хвороби, саме адаптивна стратегія взаємодії з хворобою була виявлена у всіх пацієнтів на стадії одужання. Отримані в дослідженні результати дозволяють внести позитивні корективи в плани допомоги хворим із різними соматичними захворюваннями.

Ключові слова: психологічні чинники, хронічне захворювання, гостре соматичне захворювання

The role of the chosen personality of the psychological strategy of interaction with the disease during the somatic disease

Hrydkovets S.^a, Hrydkovets L.^{a1}

^a Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

The issue of the role of the psychological factor in the course and overcoming of somatic diseases is extremely relevant. Psychological mechanisms and psychological resources of a person affect his ability to recover. The problem of determining the optimal strategies of human interaction with the disease becomes especially relevant in the recovery process. The study involved the following categories of patients in clinical hospitals: persons with chronic diseases in the conditions of planned treatment, persons with chronic diseases in the state of exacerbation, persons with acute life-threatening disease, persons with acute life-threatening disease in the context of recent diagnosis, persons with somatic disease at the stage of recovery. The study identified a number of strategies used by patients to interact with the disease, including: adaptive strategy (acceptance of the disease and its gradual overcoming in a planned manner), community imitation strategy (focus on overcoming the disease on the example of overcoming trials by socially significant communities), strategy of personal imitation (focus on overcoming the disease on the example of an authoritative person), strategy of external locus control (in which a person becomes what others see him), strategy of the ultimate goal (focus on a positive result of active action), strategy of escape from responsibility (shift of responsibility for their health to doctors, relatives, friends, volunteers, etc.). The article presents the results of an empirical study that outlines the specifics of the choice of strategies for interaction with the disease of patients with different categories of disease. It was found that the ability to fight the disease is highest in those individuals who have a high level of adaptation to the disease. It is the adaptive strategy of interaction with the disease was found in all patients at the stage of recovery. The results obtained in the study allow to make positive adjustments to care plans for patients with various somatic diseases.

Keywords: psychological factors, chronic disease, acute somatic disease

¹ Corresponding author.

E-mail address: grydkovec@kibit.edu.ua

Вступ

Соматичні захворювання сприяють стійкому зниженню рівня життєдіяльності людини, послаблюють її фізичне та психічне здоров'я, знижують рівень психологічного та соціального благополуччя, впливають на її працездатність та потенційно можуть призвести до інвалідизації, або навіть до смерті. Особа із соматичним захворюванням переживає цілу низку дистресів, які, в свою чергу, сприяють розвитку нових соматичних захворювань, або загострення вже наявних.

Соматичні захворювання часто супроводжуються нервово-психічними порушеннями (Баженова, 2010; Вассерман et al., 2011; Weigel et al., 2020) та здійснюють вагомий вплив на психологічний та соціальний статуси і особистісний розвиток людини. Водночас, в психологічній науці недостатньо вивчені чинники розвитку та подолання соматичних захворювань як хронічних, так і ситуативно небезпечних. Одними з перших, хто ґрунтовно досліджував проблему адаптації людини до хвороби були Ф. Березин (1988), М. Яницький (1999). Пізніше до них доєдналася когорта фахівців-психологів (Moore et al., 2006; Овчинникова, 2010; Pouranga & Besharat, 2011). Цілісний процес адаптації до різних несприятливих чинників, розглядали у своїх працях також ряд науковців, зокрема: І. Малкіна-Пих (2008); Н. Nabia et al. (2010); Л. М. Гридковець, (2016). Багатовимірність життєвого досвіду обумовлює взаємозв'язок соматичного, психічного, соціального, духовного здоров'я. Тож процес взаємодії особистості із хворобою включає різні рівні її людської життєдіяльності. Психологічні чинники можуть посилювати або послаблювати гостроту протікання захворювання. Для з'ясування ролі психологічних чинників у перебігу соматичних захворювань важливо дослідити стратегії взаємодії з хворобою осіб із різними проявами соматичних розладів.

Мета статті полягає у презентації результатів дослідження щодо залежності перебігу соматичного захворювання від стратегії взаємодії людини з цим захворюванням.

Методи та матеріали

Для дослідження стратегій взаємодії із соматичним захворюванням у дослідженні використовувалися такі методи емпіричного дослідження, як структуроване інтерв'ювання, Методика незавершених речень, 16 факторний опитувальник Кеттела, опитувальник «Рівень адаптації особистості», проективна методика «Я-зброя».

У дослідженні взяли участь 82 особи, які мають соматичні захворювання (пацієнти терапевтичного відділення, 8 Клінічної лікарні м. Києва та пацієнти урологічного відділення Державної клінічної лікарні № 2.).

Для встановлення більш довірливих стосунків з опитуваними і дозволу на проведення психодіагностики, в першу чергу, в ході досліджен-

ня, використовувався метод структурованого інтерв'ювання, який забезпечив встановлення контакту з хворими і здійснення первинного збору інформації про нього, зокрема була отримана інформація щодо віку особи, віку першого діагностування соматичного захворювання, освіти пацієнта, його професії до початку захворювання та після початку, мотивацію зміни роботи, середовище проживання, категорію близьких людей, зміни які викликало захворювання в житті людини, уподобання та хобі, домінуючі настрою у спілкуванні з людьми.

Адаптована нами до тематики дослідження методика незавершених речень дозволила вивчити мотиваційно-потребову сфери респондентів і була спрямована на дослідження висловлювань щодо: минулого, майбутнього, захворювання, позицій щодо родичів та близьких людей, відношення до лікування.

Відповідно до первинного припущення, на стратегію взаємодії людини з хворобою, впливає ціла низка чинників, зокрема: рівень сформованості психологічних кордонів, стиль їх відстоювання, характер «відвойовування», специфіка залучення інших осіб у цей процес. Саме ці параметри і дозволяють дослідити проективна методика «Я-зброя», яка передбачає не лише аналіз вибору зброї, але й структуроване інтерв'ювання за визначеними складовими та оцінкою за методом семантичного диференціалу (монополярна шкала від 1 до 7) параметрів: ототожнення зброї, мотивації її обрання, приналежність, майстерність її використання, ефективність використання, відстань дії, частота використання, зовнішнє оздоблення, умови зберігання.

Відповідно до наукових досліджень (Стукалова et al., 1996) психосоматичні прояви особистості та специфіка захворюваності до певної міри корелює з набором особистісних рис людини. Для з'ясування індивідуально-особистісних характеристик опитуваних застосовувався 16 факторний опитувальник Кеттела (Райгородський, 2002), а для визначення рівня адаптації респондентів до хвороби за трьохкомпонентною оцінкою (низька, середня, висока) – опитувальник «Рівень адаптації особистості». Етапи проведеного дослідження представлені у таблиці 1.

Результати дослідження

За чинником перебігу захворювання була здійснена диференціація респондентів: особи із хронічними захворюваннями в умовах планового лікування, особи із хронічними захворюваннями в стані загострення хвороби, особи з гострим життєнебезпечним захворюванням з тривалим терміном лікування, особи з гострим життєнебезпечним захворюванням в умовах нещодавнього встановлення діагнозу, особи із соматичним захворюванням на етапі одужання.

Було виявлено, що 92,7 % осіб із гострими життєнебезпечними захворюваннями постанов-

Таблиця 1.

Етапи дослідження

Етап дослідження	Методи дослідження	Спрямованість дослідження
<i>Перший: загальний</i>	Структуроване інтерв'ювання	1. З'ясування соціологічних даних: вік, стать, сімейний стан, час виникнення захворювання 2. Внутрішня та зовнішньо-презентативна картина хвороби в уявленні пацієнтів
	Методика незавершених речень (адапована) за трьома шкалами	З'ясування у пацієнтів образу минулого (до хвороби) Визначення образу хвороби Визначення ставлення до лікування у пацієнтів
<i>Другий: індивідуально-особистісний</i>	16 факторний опитувальник Кеттела	Виділення типових рис осіб при різних проявах соматичних захворювань (хронічні, гострі)
	Методика незавершених речень за шкалами: образ майбутнього, образ людей	Дослідження образу майбутнього Виокремлення ставлення до рідних, що супроводжують в лікуванні
<i>Третій: стратегічний</i>	Опитувальник «Адаптації до хвороби»	Визначення рівня психологічної адаптації хворого до соматичного захворювання
	Проективна методика «Я-зброя»	1. Визначення стратегії захисту від загроз хвороби 2. Дослідження стратегії окреслення власних кордонів у взаємодії із іншими 3. Окреслення кордонів інших людей в умовах лікувального процесу
<i>Четвертий: аналітичний</i>	Метод аналізу та систематизації	Виокремлення стратегій взаємодії з хворобою

ку діагнозу пережили в якості «шоку», натомість для осіб із хронічними захворюваннями цей показник склав лише 34,1%. Тривалим невдоволенням власним життям до постановки діагнозу мало 56,1% пацієнтів з хронічними захворюваннями та 36,5% пацієнтів з гострими захворюваннями.

У процесі дослідження було виділено три групи респондентів за трьома рівнями психологічної адаптації до хвороби: високий (8,5)%, середній (26,8%), низький (64,7 %).

Особі з високим рівнем адаптації до хвороби мають: поважне ставлення до свого минулого, високий рівень очікування досягнень на майбутнє, турботу близьких та широке коло інтересів, в переважній більшості усвідомлюють своїми минулі помилки.

Особі із середнім рівнем адаптації до хвороби проявляють: щодо майбутнього орієнтацію на побутові проблеми (21,9%), на колишній рівень життя (21,9 %) і лише 9,5 % чекають на покращення; щодо минулого, то вважають, що частково реалізували свої плани (33,3%); визнали помилковість своїх цілей, прагнень (33,3%); здійснили задумане, реалізували себе (14,3 %); турботу про близьких 57,1 %, а чекають підтримки від них 28,6%; переважна більшість із них схильні вважати себе відповідальним за власне життя.

Особі з низьким рівнем адаптації до хвороби: не очікують позитивних змін (31,9%), а очікують труднощі 22,2%; минуле оцінюють з

позиції втрачених можливостей (41,7 %), мають негативний образ минулого (29,1%), реакцію на діагноз переживали в якості надважкої події – 61,1 %.

Порівняння в мотиваційній сфері серед досліджуваних показує: при високій адаптації частіше зустрічається мотивація досягнень (71,4%), ніж при середній адаптації (9,5%) $\varphi^*=1,604$; $p \leq 0,05$ і низькій адаптації (0%). Мотивація на співпрацю спостерігається при високій адаптації до хвороби (57,1%), при низькій цей показник складає 0%, при середній – 14,3%, $\varphi^*=3,302$; $p \leq 0,05$.

У дослідженні були виокремлені особистісні характеристики осіб з різним рівнем адаптації до хвороби (коефіцієнти кореляції знаходяться в межах 0,35-0,65), зокрема:

- з високим рівнем адаптації: комунікабельність, конкретність мислення, адекватна самооцінка, чутливість, дипломатичність, творча активність;
- із середнім рівнем адаптації: комунікабельність, абстрактність, розвинута уява, радикальність у прийнятті рішень, але водночас підкореність (при гострих соматичних захворюваннях з незначним терміном лікування); конкретність мислення, адекватна самооцінка, чутливість, дипломатичність, водночас тривожність та напруженість (при гострих соматичних захворюваннях з тривалим терміном лікування); конкретність мислення, під-

- кореність та розслабленість (при різних формах соматичних захворювань на етапі одужання); конформізм, консерватизм, розслабленість (при хронічних захворюваннях у стані ремісії); конформізм, консерватизм, підозрілість (при хронічних захворюваннях у стані загострення);
- із низьким рівнем адаптації: абстрактність, розвинута уява, радикальність у прийнятті рішень (при гострих соматичних захворюваннях з незначним терміном лікування); чутливість, тривожність, напруженість (при гострих соматичних захворюваннях з тривалим терміном лікування); конформізм, консерватизм, напруженість (при хронічних захворюваннях у стані ремісії); непостійність, жорсткість, низький самоконтроль, підозрілість (при хронічних захворюваннях у стані загострення).

Було виявлено, що особам у стані одужання в більшій мірі ніж іншим категоріям притаманна довіра до лікарів та до близьких. Також у цієї групи не було виявлено осіб з низьким рівнем адаптації до хвороби. Зазначені особливості можуть бути як особистісними характеристиками респондентів, так і результатом усвідомлення позитивної динаміки змін у стані здоров'я. Тобто це питання потребує додаткового вивчення та досліджень.

За характером вибору зброї методики «Я-зброя» були виокремлені такі типи респондентів, що використовують визначені стратегії:

- Я – людина: залишається такою, якою вона є у повсякденній взаємодії з оточуючими, а відповідно реагує на захворювання як на певну проблему, яку варто вирішувати поступово (реальне Я /адаптивна стратегія).
- Спеціаліст (наприклад, шпага належить фехтувальнику, меч – лицарю, лук і стріли – стрільцю) – людина стає такою, якою її бачать оточуючі. Якщо близькі бачать її «біденькою жертвою» то вона нею і стає (соціальне Я/ стратегія зовнішнього локус-контролю).
- Специфічна риса (наприклад, меч належить самураю, шпага – арабу, кинжал – хану, дерев'яна палиця – простому хлопцеві, автомат – воїну УПА) – людина

відкриває в собі потенціал певної когорти людей, які, на її думку, здатні впоратись з завданням, тобто цілеспрямовано йде до подолання хвороби (ідеальне Я/стратегія спільнотного наслідування).

- Відома фігура, герой (наприклад, меч належить Македонському чи королю ельфів, спис – Тутанхамону, пістолет – Авакову) – людина асоціює себе з відомою історичною постаттю, наслідує її поведінку в подоланні труднощів (персоніфіковане Я/стратегія особистісного наслідування).
- Глобальна сутність (наприклад, град належить Богу, автомат – армії, клітка – політиці, ядерна бомба – Росії, посмішка – людям) – людина ототожнює себе з чимось більшим і глобальним. Людина діє засобами, що змітають все на своєму шляху, тобто в неї є мета на подолання хвороби і вона буде йти до кінця (омніпотентне Я/стратегія кінцевої мети).
- Мій захисник – людина не захищає сама свої границі, а відповідальність за це перекладає на іншого, тобто людина не бореться за своє здоров'я, а перекладає відповідальність на лікарів, на рідних, на науку тощо (не-Я/стратегія втечі від відповідальності).

Частотний аналіз показав, що при гострих соматичних захворюваннях у респондентів спостерігається представлений в табл.2. розподіл стратегій взаємодії із хворобою.

При хронічних соматичних захворюваннях активуються стратегії представлені в табл. 3.

Відповідно до поданих таблиць, при хронічних захворюваннях третина осіб адаптуються до самого захворювання і не витрачають життєві сили на здійснення «ривків» до одужання, а вирішують проблеми поступово по мірі їх надходження. Також значимою є стратегія, коли хворі відкривають свій потенціал і відстоюють своє право на здоров'я та життя. Значною у використанні виявилася також стратегія орієнтації на соціум, тобто при підтримці соціуму і позитивному мотивуванні хворий активізує свою стратегію на одужання, а при негативному ставленні соціуму і сприянню розвитку навченої безпорадності ймовірніше за все хворим буде застосована протилежна до одужання стратегія. При гострих соматичних захворюваннях 24,5%

Таблиця 2.

Розподіл стратегій взаємодії із хворобою у осіб з гострими соматичними захворюваннями

Субособистісний прояв	Види стратегій взаємодії з хворобою	Відсоток відповідей
Я (реальне Я)	Адаптивна стратегія	52,7
Специфічна риса (ідеальне Я)	Стратегія спільнотного наслідування	7,6
Спеціаліст (соціальне Я)	Стратегія зовнішнього локус-контролю	7,6
Глобальна сутність (омніпотентне Я)	Стратегія кінцевої мети	7,6
Мій захисник (не-Я)	Стратегія втечі від відповідальності	24,5

Таблиця 3.

Розподіл стратегій взаємодії із хворобою у осіб з хронічним соматичним захворюванням

Субособистісні прояви	Види стратегій взаємодії з хворобою	Відсоток відповідей
Я (реальне Я)	Адаптивна стратегія	31,6
Специфічна риса (ідеальне Я)	Стратегія спільного наслідування	20,1
Спеціаліст (соціальне Я)	Стратегія зовнішнього локус-контролю	20,1
Глобальна сутність (омніпотентне Я)	Стратегія кінцевої мети	20,1
Герой (персоніфіковане Я)	Стратегія особистісного наслідування	8,4

респондентів намагається не помічати хвороби. Дослідження групи респондентів, що перебувають на етапі одужання показало, що частина з них також тривалий час використовували стратегію уникання, але на якомусь етапі «образившись на світ і людей», що їх не підтримували, вони відкривали свій потенціал і ресурс (ідеальне Я та адаптивну стратегію).

За критерієм «зовнішній вигляд зброї» методики «Я-зброя» (мал.1) вдалося виявити, що серед пацієнтів, що перебували на стаціонарному лікуванні, найбільш-орієнтованими на процес хвороби є особи із хронічним захворюваннями. Вони більше схильні загострювати увагу на власній хворобі і демонструвати «смирненість» свого співжиття з нею, тобто хвороба стає певним сигналом для інших, що вони мають поважати цю особу та її страждання.

Найменш важливим зовнішнім виглядом зброї був виявлений у людей з гострими соматичними захворюваннями. Тобто вони більше схильні до використання всіх можливих ресурсів для подолання хвороби (матеріальних та людських).

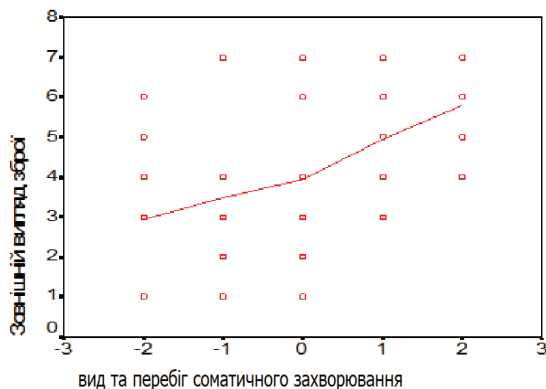
Обговорення та висновок

Теоретичний аналіз наявних праць у досліджуваній тематиці показав, що до психологічних чинників соматичних розладів фахівці найчастіше зараховують: потужні травматичні переживання

попередніми поколінням (Шутценбергер, 2001; Esgalhado, 2003; Ruppert, 2012); стрес жінки під час вагітності (Брехман та Брехман, 1998) переживання значних стресових ситуацій (Kazlauskas & Zelviene, 2016), психотравматичні події в житті особи (за ред. Гридковець та ін., 2018) з чим ми цілком погоджуємося. І також наше загальне дослідження підтверджує вже відомі позиції науковців щодо психологічних чинників впливу на розвиток гострого соматичного захворювання, до яких варто зарахувати: хронічний стрес, емоційний чинник стресу, втрата емоційних зв'язків, негативні настанови, індивідуально-особистісний чинник, соціально-психологічний чинник (Lia та ін., 2005; Кречмер та Запорожець, 2016; Lehmann та ін., 2019)

Попри те, що презентоване дослідження не мало на меті визначення причин психосоматичних розладів (які виникли в наслідок переживання несприятливих життєвих подій), серед яких найчастіше виділяють порушення в діяльності шлунково-кишкового тракту, імунної системи та ендокринної системи, серцево-судинної системи, виникнення онкозахворювань (Малкина-Пих, 2005, 2008; Schaefer та ін., 2013), можемо констатувати, що зазначені захворювання корелюють із психологічним чинником. Водночас характер причинно-наслідкових зв'язків має досліджуватися додатково.

У процесі дослідження ми також спостерігали за визначеними науковцями загальними способами адаптації пацієнтів до соматичних захворювань: дозвіл проблеми; пошук підтримки; уникнення. І також на початку дослідження виокремлювали типи клієнтів в процесі адаптації до соматичного захворювання: гармонійні (з високою мотивацією до лікування); формально гармонійний (з належним рівнем усвідомлення захворювання, але недовірою до лікування); апатично-анозодисфоричний (з усвідомлення серйозності захворювання, але без готовності до лікування); анозогнозичний (небажання акцентуватися на захворювання і втеча в інші хвороби), проте більш детальний аналіз особистісних якостей досліджуваних, образу їх власного Я, їх соціальної активності та презентативності, специфіку образу хвороби дозволив виділити такі стратегії подолання захворювання: адаптивна, спільного наслідування, зовнішнього локус-контролю, кінцевої мети, особистісного

«2» – хронічне захворювання у стані загострення, «1» - хронічне захворювання у стані ремісії, «0» - етап одужання, «-1» - нещодавно діагностоване гостре захворювання, «-2» - тривале лікування гострого захворювання

Мал. 1. Демонстративність у виборі стратегії на здоров'я (процес-результат)

наслідування. І попри те, що найбільш ефективною для процесу подолання захворювання у цілому виявилася адаптивна стратегія, на різних етапах перебігу хвороби можлива пікова ефективність інших видів зазначених стратегій.

Представлені результати дослідження демонструють важливість обраної стратегії взаємодії особи із соматичним захворюванням для її одужання. Отримані в дослідженні результати дозволяють внести вагомні корективи у план допомоги хворим із гострими та хронічними соматичними захворюваннями для здійснення більш ефективної психологічної допомоги пацієнтам лікарень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Esgalhado B.D. (2003) The Ancestor Syndrome. *Qualitative Inquiry*. 9(3). 481-494. <https://doi.org/10.1177/1077800403009003009>
- Kazlauskas, E., & Zelviene, P. (2016) Trauma research in the Baltic countries: From political oppression to recovery. *European Journal of Psychotraumatology*, 7. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v7.29295>
- Lehmann M., Jonas C., Pohontsch N.-J. Zimmermann T., Scherer M., Löwe B. (2019) General practitioners' views on the diagnostic innovations in DSM-5 somatic symptom disorder - A focus group study. *Journal of Psychosomatic Research*. Vol. 123, 109734. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2019.109734>
- Lia C., Borgfeldt C., Samsioe G., Lidfeldt J., Nerbrand C. (2005) Background factors influencing somatic and psychological symptoms in middle-age women with different hormonal status: A population-based study of Swedish women. *Maturitas*. Vol. 52, Issues 3-4. 306-318. <https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2005.05.005>
- Moore T., Norman P., Harris P.R., Makris M. (2006) Cognitive appraisals and psychological distress following venous thromboembolic disease: An application of the theory of cognitive adaptation. *Social Science & Medicine*. Vol. 63, Issue 9, 2395-2406. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.06.014>
- Nabia H., Hallb M., Koskenvuo M., Singh-Manouxad A., Oksanen T., Suominen S., Kivimäki M., Vahtera J. (2010) Psychological and Somatic Symptoms of Anxiety and Risk of Coronary Heart Disease: The Health and Social Support Prospective Cohort Study. *Biological Psychiatry*. Vol. 67, Issue 4. 378-385. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2009.07.040>
- Pouranga P. Besharat M.A. (2011) An Investigation of the Relationship Between Coping Styles and Psychological Adaptation with Recovery Process in a Sample of Coronary Heart Disease Patients. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Vol.30. 171-175. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.10.034>
- Ruppert, F. (2012) *Symbiosis & Autonomy: Symbiotic Trauma and Love Beyond Entanglements*. Gloucs: Green Balloon Publishing.
- Schaefer R., Höner C., Salm F., Wirsching M., Leonhart R., Yang J., Wei J., Lu W., Larisch A., Fritzsche K. (2013) Psychological and behavioral variables associated with the somatic symptom severity of general hospital outpatients in China. *General Hospital Psychiatry*. Vol. 35, Issue 3. 297-303. <https://doi.org/10.1016/j.genhosppsych.2012.11.001>
- Weigel A., Maehder K., Witt M., Löwe B. (2020) Psychotherapists' perspective on the treatment of patients with somatic symptom disorders. *Journal of Psychosomatic Research*. Vol. 138. 110228. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2020.110228>
- Баженова П.А., Щелкова О.Ю. Особенности личности больных хроническим миелолойкозом. *Вестник Южно-Уральского гос. ун-та. Сер. «Психология»*. 2010. Вып. 11. № 40 (216). С. 84-86.
- Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград: Наука, 1988. 272 с.
- Брехман К. Ш., Брехман Г. И. Психосоматические расстройства у детей, родившихся от желанной и нежеланной беременностей. *Экология Земли! Экология Лона! Экология Земли. Материалы Региональной конференции по перинатальной психологии*. Иваново, 1998. С. 42-45.
- Вассерман Л.И., Трифонова Е.А., Щелкова О.Ю. Психологическая диагностика и коррекция в соматической клинике: научно-практ. руководство. СПб.: Речь, 2011. 271 с.
- Гридковец Л.М. Деякі результати лонгитюдного дослідження психолого-педагогічних чинників рідинної детермінації особистісних криз. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій* 2019; 42 (3) : 95-101. <https://doi.org/10.37203/kibit.2019.42.15>
- Гридковец Л.М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу : монографія. 2-ге видання, виправлене та доповнене. Львів, Скриня, 2016, 516 с.
- Креймер Д., Запорожець О. Психологічні засади терапії сімей учасників бойових дій. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2016 . 3. С. 43-47.
- Малкина-Пых И. Психосоматика. Справочное руководство практического психолога. СПб: Питер, 2008. 576 с.
- Овчинникова Ю.Г. К проблеме интервенций в ситуации кризиса личности: от теории к практике. *Культурно-историческая психология*. 2010. Том. 6, № 3. С. 93-98. ISSN: 1816-5435 / 2224-8935
- Райгородський Д.Я. Практична психодіагностика. Методики і тести. Навчальний посібник. – Самара: Видавничий дім „БАХРАХ-М”, 2002. 672 с.
- Гридковец Л., Пророк Н., Царенко Л. (ред) Реабілітаційна психологія. В 3-х т. ОБСЄ. Міністерство соціальної політики. 2018.
- Стукалова Л. А., Кравец Б. Б., Боков С. Н. О типологии отношения к психотерапевтическому лечению больных с онкологическими заболеваниями. *История Сабуровой дачи. Успехи психиатрии, неврологии, нейрохирургии и наркологии: Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи)*. Под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. Харьков, 1996. Т. 3. С. 354-356.
- Таланов В. Л., Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога. СПб.: Сова, М.: ЭКСМО, 2005. 928 с.
- Шутценбергер А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы. / Перевод с французского: И. К. Масалков Научный редактор: Михаил Бур-

няшев., М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001, 240 с.

Яницкий М.С. Адаптационный процесс: психологические механизмы и закономерности динамики. Учебное пособие. Кемерово: КемГУ, 1999. 84 с.

REFERENCES

- Esgalhado B.D. (2003) The Ancestor Syndrome. *Qualitative Inquiry*. 9(3). 481-494. <https://doi.org/10.1177/1077800403009003009>
- Kazlauskas, E., & Zelviene, P. (2016) Trauma research in the Baltic countries: From political oppression to recovery. *European Journal of Psychotraumatology*, 7. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v7.29295>
- Lehmann M., Jonas C., Pohontsch N.-J. Zimmermann T., Scherer M., Löwe B. (2019) General practitioners' views on the diagnostic innovations in DSM-5 somatic symptom disorder - A focus group study. *Journal of Psychosomatic Research*. Vol. 123, 109734. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2019.109734>
- Lia C., Borgfeldt C., Samsioeb G., Lidfeldt J., Nerbrand C. (2005) Background factors influencing somatic and psychological symptoms in middle-age women with different hormonal status: A population-based study of Swedish women. *Maturitas*. Vol. 52, Issues 3-4. 306-318. <https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2005.05.005>
- Moore T., Norman P., Harris P.R., Makris M. (2006) Cognitive appraisals and psychological distress following venous thromboembolic disease: An application of the theory of cognitive adaptation. *Social Science & Medicine*. Vol. 63, Issue 9, 2395-2406. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.06.014>
- Nabia H., Hallb M., Koskenvuo M., Singh-Manoux A., Oksanen T., Suominen S., Kivimäki M., Vahtera J. (2010) Psychological and Somatic Symptoms of Anxiety and Risk of Coronary Heart Disease: The Health and Social Support Prospective Cohort Study. *Biological Psychiatry*. Vol. 67, Issue 4. 378-385. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2009.07.040>
- Pouranga P. Besharat M.A. (2011) An Investigation of the Relationship Between Coping Styles and Psychological Adaptation with Recovery Process in a Sample of Coronary Heart Disease Patients. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Vol.30. 171-175. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.10.034>
- Ruppert, F. (2012) *Symbiosis & Autonomy: Symbiotic Trauma and Love Beyond Entanglements*. Gloucs: Green Balloon Publishing.
- Schaefert R., Höner C., Salm F. Wirsching M., Leonhart R., Yang J., Wei J., Lu W., Larisch A., Fritzsche K. (2013) Psychological and behavioral variables associated with the somatic symptom severity of general hospital outpatients in China. *General Hospital Psychiatry*. Vol. 35, Issue 3. 297-303. <https://doi.org/10.1016/j.genhosppsych.2012.11.001>
- Weigel A., Maehder K., Witt M., Löwe B. (2020) Psychotherapists' perspective on the treatment of patients with somatic symptom disorders. *Journal of Psychosomatic Research*. Vol. 138. 110228. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2020.110228>
- Bazhenova P.A., Shchelkova O.Yu. (2010) Features of the personality of patients with chronic myeloid leukemia. *Bulletin of the South Ural State. un-that. Ser. «Psychology»*. Issue. 11. № 40 (216). 84-86.
- Berezin F.B. (1988) *Mental and psychophysiological adaptation of a person*. Leningrad: Nauka. 272
- Brekhman K. Sh., Brekhman G. I. (1998) *Psychosomatic disorders in children born from desired and unwanted pregnancies*. Ecology of the Earth! Ecology Lona! Ecology of the Earth. Materials of the Regional Conference on Perinatal Psychology. Ivanovo. 42-45.
- Wasserman L.I., Trifonova E.A., Shchelkova O.Yu. (2011) *Psychological diagnostics and correction in a somatic clinic*. SPb. Rech. 271
- Gridkovets L.M. (2019) Some results of longitudinal research of psychological and pedagogical factors of family determination of personal crises. *Herald of Kyiv Institute of Business and Technology*. 42 (3): 95-101. <https://doi.org/10.37203/kibit.2019.42.15>
- Gridkovets L.M. (2016) *The world of life crises of a person as a child of his family, kind and people: a monograph*. 2nd edition, corrected and supplemented. Lviv, Skrynia. 516
- Kraimer D., Zaporozhets O. (2016) *Psychological principles of trauma therapy of families of combatants*. Herald of Kyiv Institute of Business and Technology. 3. 43-47
- Malkina-Pykh I. (2008) *Psychosomatics. A practical psychologist's reference guide*. SPb: Peter. 576
- Ovchinnikova Yu.G. (2010) *On the Problem of Interventions in a Personality Crisis Situation: From Theory to Practice*. Cultural-historical psychology. Vol. 6, No. 3. 93-98.
- Raigorodsky D.Ya. (2002) *Practical psychodiagnostics. Techniques and tests*. Tutorial. Samara: Publishing House «BAHRAH-M». 672
- Gridkovets L., Prorok N., Tsarenko L. (ed.) (2018) *Rehabilitation psychology*. In 3 volumes of the OSCE. Ministry of Social Policy
- Stukalova LA, Kravets BB, Bokov SN (1996) On the typology of attitudes to psychotherapeutic treatment of patients with oncological diseases. *History of Saburova dacha. Advances in psychiatry, neurology, neurosurgery and narcology: Collection of scientific works of the Ukrainian Research Institute of Clinical and Experimental Neurology and Psychiatry and the Kharkiv City Clinical Psychiatric Hospital № 15 (Saburova dacha)*. V. 3. 354-356
- Talanov VL, Malkina-Pykh IG (2005) *Handbook of practical psychologist*. SPb. Sova, M. EKSMO. 928
- Schutzenberger A. (2001) *Ancestor syndrome. Transgenerational ties, family secrets, anniversary syndrome, trauma transmission and practical use of the genosociogram*. / Translated from French. Moscow. Publishing House of the Institute of Psychotherapy, 240
- Yanitsky M.S. (1999) *Adaptation process: psychological mechanisms and patterns of dynamics*. Textbook. Kemerovo: KemGU. 84

Смисложиттєва значущість звичок

Шашкова О. В.^a, Лановенко Ю. І.^{a1}

^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

Звички є важливою та невід'ємною частиною нашого життя. Багато звичок формується, починаючи з раннього дитинства. Протягом життя звички з'являються паралельно із розвитком характеру, соціальних норм, установок та інших, здебільшого зовнішніх, обставин, в яких знаходиться людина. Ритуали та звички утворюють основу нашого дня, це те, на що можна спиратись. Вони впливають на нашу працездатність, ефективність, фізичне та психічне здоров'я. Звички виконуються автоматично та, часто, непомітно для самої людини, тому що вони знаходяться в нашій підсвідомості. Це економить наш час та внутрішню енергію для більш важливих дій, які вимагають концентрації уваги та сил. Враховуючи те, як формуються звички, їх відстеження може дати нам цінну інформацію стосовно людини: на що вона спрямована, які в неї життєві цінності, що стоїть на першому місці в її житті, а що є другорядним. Наше емпіричне дослідження спрямовано саме на розкриття неусвідомленого значення звички, оскільки, зазвичай, причина появи звички забувається, а сама звичка стає неусвідомленим автоматизмом. Наші досліджувані, відстеживши свої звички, змогли усвідомити, задля чого їм ці звички, яку потребу вони закривають таким чином, та які мають смисложиттєві цінності.

Ключові слова: неусвідомлені психічні процеси, звичка, смисложиттєві цінності

Existential significance of habits

Shashkova O.^a, Lanovenko Y.^{a1}

^a Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

Habits are an important and integral part of our lives. Many habits are formed from early childhood. Throughout life, habits are also formed in parallel with the formation of character, accepted social norms, attitudes and other, mostly external, circumstances in which a person is and develops. Rituals and habits form the basis of our day, they are what we can rely on. They affect our performance, efficiency, physical and mental health. Habits are performed automatically and often unnoticed by the person himself, because they are in our subconscious. This saves our time and inner energy for more important actions that require concentration and effort. Given how habits are formed, tracking them can give us valuable information about a person: what he is aimed at, what are his life values, what comes first in his life, and what is secondary. Our empirical research is aimed at revealing the unconscious meaning of habit, because, as a rule, the cause of the habit is forgotten, and the habit itself becomes an unconscious automatism. Our subjects, tracking their habits, were able to understand why they have these habits, what they need close in this way, and what are the meaning of life (existential) values.

Keywords: unconscious mental processes, habit, meaningful life (existential) values.

¹ Corresponding author.

E-mail address: lanovenko@kibit.edu.ua

<https://doi.org/10.37203/kibit.2020.46.07>

Вступ

Звичка – це підсвідома програма, дотримуючись якої людина виконує різні дії. Вони можуть бути як позитивними, так і негативними. Добрі звички є нашими помічниками в житті. Завдяки ним ми економим енергію в нашій внутрішній системі, оскільки, становлячись автоматизованими, звичні дії та реакції перестають віднімати в нас час та сили на їх обдумування, підготовку до них, переживання та їх виконання. Такі дії відбуваються самі собою, залишаючи нам енергію на вирішення більш складних завдань. Але є й ті, які руйнують наше здоров'я, відштовхують від нас людей, ставлять у погане становище тощо. Шкідливі звички з'являються в різному віці, й чим раніше вони утворюються, тим глибокіше діють й тим складніше їх позбутися.

Оскільки звички відбуваються як би «самі собою», їх відносять до неусвідомлених процесів психіки. Неусвідомлені процеси завжди цікавили вчених, дослідників, філософів та психологів. Початок ідеї несвідомого можна побачити у вченнях Платона (Катунин, 2015), Р.Декарта (Реза Давари Аркадани, 2006; Горбунова и др., 2019), Г.Лейбніца (Саврей, 2017), І.Канта (Мозжилін, 2020) та інших (Мурон Tsikandilakis et al., 2019). Але найбільш активно і глибоко неусвідоме почало вивчати на початку ХХ століття. З.Фрейд (Rivers, 1917), К.-Г.Юнг (Walters, 1994), Д.Н.Узнадзе (Узнадзе, 2004; Каряка, 2016) розкрили психологічний бік несвідомого, а І.М.Семенов та І.П.Павлов вивчали психофізіологічний бік несвідомого (Кабардов, 2020).

Ю.Б. Гіппенрейтер розділила всі неусвідомлені психічні процеси на три великих блока: неусвідомлені механізми, неусвідомлені стимули та надсвідомі процеси (Гіппенрейтер, 2002). За Гіппенрейтер звичку можна віднести до першого і другого блоку, куди входять наступні підгрупи:

- а) неусвідомлені автоматизми;
- б) явище неусвідомленої установки – завдяки яким суб'єкт може виконувати дії швидко, точно та більш ефективно, що є основою наших вмій та здібностей;
- в) неусвідомлені супроводи усвідомлених дій – наші мимовільні рухи, тонічні напруги, міміка, а також рухи, які супроводжують дії та стан людини – це все активно включено в спілкування та є важливими додатковими засобами комунікації.

Після аналізу всіх визначень поняття «звичка» (Немов, 2019; Безрукова, 2000; Мещеряков, 2002; Шарова, 2007), ми виокремили наступні її ознаки:

- дія, яка перетворилась на автоматичну;
- дія, яка з часом стала неусвідомленою;
- дія, яка виконується без роздуму над нею;
- для її функціонування потрібні належні умови (наприклад, час доби);
- її виконання стає потребою особистості.

Механізм формування звичок складається з фізіологічного (розряди нервової системи створюють нові шляхи) та психологічного аспектів (Преображенский, 2009; Еяль, 2016; Джеймс, 2018). Останній включає в себе два фактори:

1. несвідома тенденція повернення людиною своєї уваги до того, на чому вона зосереджувалась тривалий час.
2. зовнішні обставини:
  - це, по-перше, фізіологія, яка створює умови для таких зовнішніх обставин, що людина може існувати лише в межах цих обставин; на цей рівень людині легше впливати та перероблювати. Тут найпоширенішу теорію формування звички розробив Чарльз Дахінг (Дахінг, 2016). Вона називається «петля звички» та складається з трьох компонентів: сигналу, дії, нагороди.
  - по-друге, це – соціальні обмеження, тобто побудова людиною своєї поведінки в залежності від прийнятих в суспільстві законів та традицій;
  - по-третє, так звані «космічні» обмеження – обставини, які не залежні від волі людини (місце народження, рік народження тощо).

В сучасній психології вчені відносяться до несвідомого, як до друга та помічника, який допомагає накопичувати інформацію, швидко реагувати та економити сили, які ми витрачаємо на розумові процеси (Мусийчук, 2018; Schneider et al., 2021; Caleb Gardner et al., 2021). Попри те, що звички активно вивчаються з різних сторін, ще нема одного певного їх визначення (Karen D. Ersche et al., 2017; Kevin et al., 2020; Kiran McCloskey et al., 2021). Безумовним в усіх дослідженнях природи звичок є визнання того, що вони якимось чином впливають на життя кожної людини. Тому в нашій роботі ми поставили на меті визначити, яке значення звичок в житті людини і чи мають вони зв'язок із смислоттєвими цінностями людини, адже смислоттєві цінності людини є найважливішими орієнтирами в її житті та визначають її буття. Всі цінності складаються з загальнолюдських, культурних та індивідуальних елементів. Перші два обумовлені, головним чином, загальними уявленнями людей про те, що є добро і зло, що важливо і другорядне, а також – особливостями тієї культури, в якій народилась та виховувалась людина. До третього елемента відносяться суто суб'єктивні світоглядні пріоритети, які хоча і є цінними для всіх людей (здоров'я, успіх в житті, сім'я, діти), проте завжди мають індивідуальні відмінності. Відмінність в життєвих цінностях та пріоритетах пояснюються тим, що люди відрізняються за психологічною орієнтацією та історією свого життя. А звичні дії в повсякденному житті, на нашу думку, можуть показати на що орієнтована людина.

Методи та матеріали

Узагальнюючи різносторонні погляди на природу звичок (Jun Kohyama, 2016; M. Lindell Joseph, 2019), ми розділи їх всіх на два види: свідомі та приховані.

Свідомі звички – це звички, які легко впізнати, бо вони вимагають свідомого втручання, щоб їх підтримувати. Якщо людина не сконцентрує на них увагу, то такі звички, швидше за все, зникнуть. Визначити ці свідомі звички легко, людина може їх швидко назвати. Прикладом можуть служити такі звички, як ранковий підйом по будильнику, щоденні пробіжки або тренування, читання перед сном тощо.

Інший вид звичок, приховані звички – це звички, які наш мозок перетворив у автоматичний режим. Вони набагато складніші, тому що люди, як правило, абсолютно не знають про їхнє існування, поки якийсь зовнішній фактор не виявить їх, наприклад, доки хтось не вкаже на поведінку. Тому виявити приховану звичку «з першого погляду» може бути складно. Проте приховані звички складають більшість наших звичок. Вони увійшли до нашого способу життя та прийняття рішень, і людина майже не усвідомлює, коли її звичка починає «діяти». Існує широкий спектр можливих прихованих звичок.

І свідомі і приховані звички можна поділити за різними напрямками, які охоплюють різні сфери життя людини:

- Вітальні звички. До них відноситься все, що пов'язано з тілом: звичка сидіти, ходити, слідування за фізичним здоров'ям, фізичні навантаження, гуляти на свіжому повітрі, звички щодо гігієнічних процедур, звичка слідувати за вагою, тощо.
- Харчові звички. Це такі, як дотримання дієт, обов'язкове вживання або уникнення якихось продуктів, слідування за водним балансом, звичка відслідковувати зміст продуктів, звичка пити каву в якийсь час, тощо.
- Емоційні звички. Показують, як ми сприймаємо світ, як ми реагуємо на різні обставини та який настрій у нас переважає протягом дня.
- Соціальні звички. Це звички, які стосуються різних рівнів відносин, як то: ділових (наприклад, звичка уникати завдань від начальства), дружніх (наприклад, обов'язково дзвонити раз на день), сімейних (звичка кожен день ввечері розмовляти з батьками).
- Комунікативні звички. Вербальні та невербальні комунікативні звички показують, як людина поводить себе при безпосередньому контакті з іншими людьми, як вона відноситься до інших, чи цікавиться, чи поважно ставиться, чи дивиться в очі, наскільки усміхнена, який в неї стиль

розмови, яку звичну позицію в групі та в індивідуальному спілкуванні вона займає, які слова та жести їй притаманні.

- Звички, зв'язані з активністю (розподілом часу). Показують, як і чим людина заповнює свій день, наскільки вона ефективна, на що витрачає свій час, чи має звичку планувати день, чи виділяє пріоритетні справи, які в неї сформовані ритуали протягом дня тощо.

В представленій нами моделі структури звичок спостерігається відсутність структурованості та ієрархізованості звичок. Тобто, до одного напрямку звичок ми віднесли як прості, що складаються з окремої дії (зранку пити воду, наприклад), так і складні – ритуали, до яких входить цілий спектр різних дій (проводити святкування в родині). Це пов'язано з одного боку, із неможливістю віднести звичку лише до одного виду активності, оскільки в кожній звичці перетинаються різні сфери життєдіяльності людини. А з іншого боку, через тему нашого дослідження ми були зацікавлені в розкритті якомога більшого спектру звичок, щоб максимально охопити життя людини.

Для того, щоб виявити, чи відображають звички смисложиттєві цінності людини, ми використали напівстандартизоване інтерв'ю у поєднанні з методом незакінчених речень та методом символдрами. Вибір цих методичних прийомів повністю обумовлений особливістю нашого предмету дослідження – несвідомих процесів психіки, оскільки тільки у проєктивних методах є можливість отримати інформацію стосовно неусвідомленого змісту.

Насамперед, респондентам було запропоновано завершити незакінчені речення. Метод незакінчених речень є одним з проєктивних методів дослідження особистості. Ми модифікували незакінчені речення під наше завдання, базуючись на нашій моделі структури звичок. Респондентам були запропоновані наступні незакінчені речення:

1. Зазвичай мій темп ходьби ...
2. Коли я з кимось розмовляю, я ...
3. Я звик(ла) пити воду ...
4. Моя жестикуляція ...
5. Коли я радий(а) когось зустріти, я ...
6. На прогулянки я зазвичай ходжу ...
7. Зазвичай я йду спати ...
8. Я звик(ла) робити фізичні вправи ...
9. Зазвичай те, що я їм, це ...
10. Заняття, яке мене дратує, це ...
11. В перервах зайнятості ...
12. Дієтичні добавки для мене – це ...
13. З друзями я ...
14. Якщо я вночі прокинувся, то я ...
15. Я гніваюсь, коли ...
16. Для мене телебачення – це ...
17. Слова, які я часто повторюю, ...

18. З рідними я ...
19. Періодика для мене – це ...
20. Коли я нервую, то ...
21. Зазвичай я планую свій день ...
22. Зранку я люблю ...
23. Заняття, яке мене заспокоює, це ...
24. Перед сном я завжди ...
25. На критику, зазвичай, я реагую ...
26. Якщо я хочу їсти, я ...
27. Після напруженої роботи я ...
28. Зазвичай мій настрій зранку ...
29. Коли мене щось турбує, я ...
30. Коли я прихожу додому, мені потрібно ...
31. Зазвичай на вихідних я ...
32. Перед важливими справами мені потрібно ...
33. Мені краще працюється, коли ...
34. Щоб підняти собі настрій, я ...

Після аналізу відповідей, в результаті якого відбувалося виокремлення звичок, які респондент погоджувався далі «дослідити», наступним етапом було проведення напівстандартизованого інтерв'ю. Наше інтерв'ю містило такі основні питання:

1. Про місце, положення – де респондент знаходиться, коли звичка починає діяти.
2. Про час – у яку годину дня це відбувається.
3. Про настрій – у якому настрої перебуваєте людина в цей момент.
4. Про думки – про що вона думає в цей момент.
5. Про почуття – що відчуває людина в цей момент.
6. Про оточення – хто її оточує, коли відбувається звичка.
7. Про попередню дію – що людина робить безпосередньо перед звичкою.
8. Непередбачені питання.

Після проведення інтерв'ю, результатом якого ставала повністю усвідомлена респондентом звичка (або – ритуал), ми переходили до методу символдрами. Використовуючи метод символдрами в нашому дослідженні, ми виходили на один з аспектів смисложиттєвої цінності людини. Під аспектом смисложиттєвої цінності ми вважали стан людини, без якого вона не може нормально функціонувати, жити. Щоб його визначити, ми використовували образ «підйому в гору», щоб респондент, візуалізуючи в своїй уяві цей підйом, зміг побачити панораму з її верхівки та віднайти там щось цінне для себе. Слідуючи за голосовою інструкцією, досліджувана особа розповідала про:

- яка гора перед нею: висока, мала, крута, полого, з рослинністю чи без.
- що бачить навкруги: який пейзаж від початку сходу, яка пора року, яка погода в цей момент.

- яка виглядає доріжка, яка веде вгору.
- як бачить людина себе: у що одягнута, що є з собою, чи є хто поруч.
- що відчуває в момент підйому: легкість чи важкість, чи хочеться йти в гору.

Дійшовши вершини, досліджуваний детально розповідав, яка картина перед ним відкривалася. Особливу увагу приділяли почуттям та відчуттям респондента в цей момент. Якщо людина бачила якийсь цікавий для себе об'єкт, ми детально його «розглядали», визначали, які почуття він викликає, що з ним хочеться зробити, що цей об'єкт значить саме для неї. Останнє питання було про настрій, з яким людина спускається з гори.

Після проведення символдрами, досліджуваному пропонувалося здійснити порівняння почуттів між тими, які він відчував на вершині гори, та тими, які він отримує в момент відтворення звички. Завершальним питанням було: на скільки відсотків респондент вважає свою звичку як таку, що віддзеркалює його смисложиттєву цінність (або один з аспектів смисложиттєвої цінності).

Інтерв'ю проводилось через інтернет по аудіо або відео зв'язку. Інтерв'ю тривало 20-40 хвилин. Фіксування відбувалось за допомогою диктофону. В дослідженні взяли участь 21 студенти зі спеціальності психології.

Результати

Аналіз результатів дослідження показав, що найрозповсюджені звички серед наших респондентів – це вітальні, харчові та звички, зв'язані з активністю. Для свого подальшого дослідження самі респонденти обрали наступну звичку (див. Табл. 1):

- на першому місці за частотою обирали вітальна звичка: гуляти, швидко реагувати, бути на самоті, кусати губи, співати, виконувати фізичні вправи. Це складає 38% від всіх опитуваних.
- на другому місці харчова звичка: звичка заїдати, пити каву, їсти солодку випічку, шоколадки – 33,4% респондентів.
- на третьому місці це звичка, зв'язані з активністю, розподілом часу: 28,6% респондентів обрали такі звички, як полежати на дивані, сидіти за комп'ютером, навантажувати себе працею, робити шопінг, читати, роздумувати.

За своїм семантичним навантаженням деякі звички було важко віднести до вітальної або часової групи. Проте остаточно це вирішували самі досліджувані: так, лежання на дивані обумовлювалося саме питанням активності, а не турботою про тіло.

Далі за допомогою інтерв'ю ми встановили, який саме суб'єктивний сенс несла кожна з обраних респондентами звичок. Було з'ясовано, що:

- для 14% респондентів звички існують як захисний механізм. Це – кусання губ,

Таблиця 1.

Виявлення значущої звички

Досліджуваний	Виділена звичка
1	гуляти
2	швидкість активності
3	гуляти
4	бути наодинці
5	заїдання
6	пити каву
7	заїдання
8	їсти солодке
9	пити каву
10	роздумування
11	лежати на дивані
12	заїдання
13	навантажувати себе працею
14	їсти шоколад
15	фізичні вправи
16	співання
17	сидіння в комп'ютері
18	займатися спортом
19	шопінг
20	читання
21	кусати губи

заїдання та сидіння в комп'ютері. Вони сформувались як втеча від реальності, від актуальних проблем, захист від кризової ситуації. Таким чином людина намагається себе заспокоїти.

- 24% респондентів використовують обрану звичку чітко для відпочинку, розслаблення, розміркування. Це такі звички, як пити каву, їсти солодке, роздумувати, лежати на дивані, заїдання, сидіти в комп'ютері. Респонденти використовують ці звички задля перепочинку протягом дня. В цей час найчастіше вони знаходяться наодинці з собою, в спокої, можуть відволіктись від поточних справ та проблем, насолодитися тишею.
- 28% респондентів використовують свою звичку чітко як джерело натхнення, наповнювання енергією, силами. Це такі, як швидкість активності, гуляти, бути наодинці, заїдати, навантажувати себе працею, їсти шоколад, читати. Респонденти відмічали, що в процесі відтворення звички вони відчувають розуміння, що робити далі, емоційне оновлення, приходять нові свіжі ідеї та рішення.
- 34% респондентів використовують звичку і як джерело натхнення, і як джерело для відпочинку. Це такі звички, як гуляти,

бути наодинці, заїдання, фізичні вправи, співання, шопінг. В залежності від ситуації за допомогою цих звичок респонденти відмічають, що вони можуть як скинути напругу, розслабитись, перезавантажитись, так і можуть в цей момент надихнутись, відчути позитивні емоції, прилив енергії на продовження справ або втілення нових ідей.

Спільна риса тих, хто має звичку займатися фізичними вправами – це повага до себе та гордість собою. Також очевидним є те, що більшість звичок (19 з 21) з'явилися в житті людини як дії, від яких вона може отримати ресурс. Отже, ми можемо зробити проміжний висновок, що звичка для наших респондентів – це, перш за все, пряма дія зі своєю енергією: акумулювання, перерозподіл, скидання надлишку.

За допомогою методу символдрами ми знаходили один із значущих станів людини, відсутність якого негативно впливає на її життя – саме це ми визначили як один із аспектів смислу життя. Під час інтерв'ю стало зрозуміло, що смисл життя може змінюватись протягом життя як злам попереднього, через кризу, різкі зміни обставин в житті людини, так і як поступове еволюційне накопичення людиною життєвого досвіду. Тому в деяких респондентів смислотиттєвий аспект є актуальним протягом великого проміжку часу, а в деяких на даний момент гостро стоїть питання щодо його зміни. Зокрема, ми з'ясували, що:

- людині зі смислотиттєвим аспектом «оновлення, наповнювання, чистота» важко довгий час займатися однією і тією ж справою. Їй необхідно робити паузи. Тому цей аспект актуальний протягом всього життя.
- для людини смислотиттєвий аспект «відчуття ритму» також актуальний протягом всього життя, так як, щоб добре взаємодіяти зі світом, їй треба бути «в унісон» зі світом, людьми.
- людина, у якій смислотиттєвий аспект «досягнення», дуже полює протягом життя ставити собі різноманітні цілі та їх досягати. В цьому вона бачить розвиток.
- людині з аспектом смислом життя «натхнення» працюється важко, якщо не буває хоч деякого часу наодинці.
- у респондента смисловий аспект «наповнюватись енергією» також є актуальним протягом всього життя.
- респондент з смисловим аспектом «уповільнити час» має зараз труднощі, які неочікувано звалились, тому цей аспект актуальний для неї на сьогоднішній день.
- респондент з аспектом «мати багатий вибір» дуже нервує, коли його у чому-небудь обмежують.

- у респондента, у якого смисл життя «гармонія», є актуальним протягом всього життя.
  - у респондента зі смислом життя «насолада моментом» є маленька дитина, тому зараз вона як ніколи насолоджується статусом матері, а також моментом, коли дитина спить.
  - людина, у якій смисл життя «ясно бачити», є актуальним в останні роки, з пересмисленням життя.
  - респонденту з аспектом смислу життя «охолонуті» треба завжди протягом дня усамітнитися та перезавантажитися.
  - респондент, який має смисложиттєвий аспект «спокій», знаходиться зараз в гнітючому стані: його дії постійно направлені на усунення негативу і отримання спокою в житті.
  - людина, у якій смисложиттєвим аспектом є «результат, кар'єра», не бачить смислу робити те, що не принесе якийсь результат. Вона зараз чітко має ціль, яку хоче досягнути, і кожен свій день будує з урахуванням на неї.
  - у людини аспект «наповнюватись смислом» проявляється найчастіше на роботі, коли потрібен час для розміркування та знаходження рішень.
  - у респондента смисложиттєвий аспект «повага до себе, спокій» спостерігається протягом всього життя.
  - смисложиттєвий аспект «задоволеність» гостро встав нещодавно, людина зрозуміла, що її не задовольняє, та вже поставила ціль на її досягнення.
  - у респондента з аспектом «втеча від реальності» важка ситуація вдома, тому на даний момент спрацьовує захисний механізм як сидіння в комп'ютері.
  - людям, у яких аспект «гордість і задоволення собою», важливо це відчувати протягом життя, в своїх діях, роботі.
  - респондент, у якого смисл життя «поглинання, насичення», зараз не має повного насичення цим станом.
  - людині, у якій смисложиттєвий аспект «злиття, зосередження», необхідно повністю вникати в суть, щоб краще розуміти іншу людину або книгу, або виконувати справи.
- Всі респонденти підтвердили, що визначений нами їхній стан є на 100% смисложиттєвим аспектом. Це супроводжувалося конгруентною

Таблиця 2.

Виявлення смисложиттєвого аспекту символу

Досліджуваний	Символ	Смисложиттєвий аспект
1	прозоре озеро	перезавантаження, освіжитися
2	смарагд	відчуття ритму
3	перемога	сила волі, досягнення
4	гори	натхнення, прилив сил
5	сонце	наповнюватись енергією, відчуття часу
6	споглядання ландшафту	уповільнити час, відпочинок
7	воля	багатий вибір в будь-який момент
8	дерев'яний міст	гармонія з собою, природою
9	гарний вид	насолада моментом
10	небо з хмарами	ясно бачити
11	водоспад	охолонуті, відпочинок
12	трава	спокій
13	вид з гори	результат, кар'єра
14	каміння	наповнюватись смислом
15	міць природи	внутрішня гармонія, спокій
16	озеро	задоволеність
17	хрест, квіти	втеча від реальності
18	три гори	гордість, задоволеність собою
19	прапор України	гордість своїм досягненням
20	гаряче каміння	злиття, зосередження
21	вид зверху	поглинати, насичатися

невербальною поведінкою, що додатково дало нам підстави для довіри суб'єктивним оцінкам досліджуваних.

Обговорення і висновок

Якщо проаналізувати власне образи з символдрами, які стали втіленням смисложиттєвих аспектів досліджуваних, то можна відмітити їхню семантичну неоднорідність (див. Табл. 2): в деяких випадках схожі смисложиттєві аспекти були виявлені на різних образах (наприклад, в досліджуваних під номерами 8 та 15), і навпаки – однакові образи символдрами дали різні смисложиттєві аспекти (як в досліджуваних під номерами 13 та 21).

Це підтверджує основне правило тлумачення образів проекції: ніколи не можна робити інтерпретацію без урахування обставин життя досліджуваного, оскільки це може просто спотворити інформацію.

Якщо узагальнити визначенні смисложиттєвої цінності, то виявилось, що у всіх наших досліджуваних на першому місці стоять цінності, які направлені на розвиток, а цінності, які зв'язані з матеріальним володінням для них стали другорядними. Націленість досліджуваних на саморозвиток проявлялась через їхні фрази,

де вони говорили о важливості фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, і в тих діях, які вони роблять кожен день і які призводять до їхнього самовдосконалення.

Мета нашої роботи полягала в тому, щоб зіставити буденну звичку людини із її смыслом життя. І на перший погляд, це здавалось абсурдним: смисл життя відноситься до верхинних аспектів нашого існування, в той час, як звички частіше відносяться до рефлексів та автоматизмів. Однак, якщо зіставити проаналізовані вище результати, то кидається в очі чітка спорідненість між звичкою та одним з аспектів смислу життя (див. Табл. 3).

Також під час проведення методик та інтерв'ю всі респонденти відповіли, що дійсно у своїй звичці вони втілюють знайдений нами смисложиттєвий аспект. Однак ми не могли не впевнитися, що отримана нами спорідненість між звичкою та смыслом життя дійсно вважається нашими досліджуваними як реально існуючий зв'язок. Тому ми звернулися до оцінки досліджуваними рівня співпадіння (див. Табл. 4).

Якщо узагальнити ці дані, то:

- абсолютне співпадіння визначили 29% респондентів. Вони не тільки самі при-

Таблиця 3.

Порівняння звички та смисложиттєвої цінності

Досліджуваний	Вилічена звичка	Смисложиттєвий аспект
1	гуляти	перезавантаження, освіжитися
2	пшвилкість активності	вілччття пшмч
3	гуляти	сила волі, лосягнення
4	бути наодинці	натхнення, прилив сил
5	заїдання	наповнюватись енергією, відччття часу
6	пити каву	уповільнити час, відпочинок
7	заїдання	багатий вибіп в буль-який момент
8	їсти солодке	гармонія з собою, природою
9	пити каву	насолода моментом
10	роздумвання	ясно бачити
11	лежати на ливані	охолончти, вілпочинок
12	заїдання	спокій
13	навантажувати себе працею	результат, кар'єра
14	їсти шоколад	наповнюватись смыслом
15	фізичні вправи	внчгтіпня гармонія, спокій
16	співання	заловленість
17	сидіти в комп'ютері	втеча від реальності
18	займатися спортом	гордість, заловленість собою
19	шопінг	гордість своїм досягненням
20	читання	злиття, зоселелження
21	кчсати гчби	поглинати, насипатися

Таблиця 4.
На скільки звичка співпадає із аспектом
смислу життя

Досліджуваний	співпадіння на ... %
1	100%
2	100%
3	85%
4	90%
5	75%
6	90%
7	90%
8	70%
9	60%
10	100%
11	50%
12	70%
13	100%
14	70%
15	95%
16	90%
17	100%
18	70%
19	100%
20	90%
21	50%

- йшли до висновку, що отриманий ними результат дійсно виводить їх на звичку, але й пережили позитивний інсайт. Досліджувані здогадувались, що щось підсвідоме може спонукати до виконання звичних дій, але вони не задумувались, що саме це може бути. Вони були здивовані, коли ми починали зв'язувати звичку зі смыслом життям, і ще більше зростало здивування, коли вони самі починали бачити цей зв'язок, який повністю їм відгукувався.
- дуже високе співпадіння на 90-95% визначили 29% респондентів. Вони також відмітили співпадіння, але так як вибірка досліджуваних обмежувалась студентами психологами, які проходили різні тренінги і багато знають про себе, для них не було такого яскравого відкриття про себе.
  - високе співпадіння на 70-85% визначили ще 29% респондентів. Вони відмітили співпадіння між звичкою і смислозна-чущим аспектом. Але після проведення методик, згадували і говорили про те, що вони і іншими речами і діями можуть доповнювати або втілювати свій смисло-життєвий аспект.
  - переважаюче співпадіння 50-60% назвали 13% респондентів. Ці респонденти не були впевнені, що знайдена нами звичка відповідає їхньому смисложиттєвому аспекту. Дехто з досліджуваних не довіряє таким методикам, які ми використовува-

ли. Але ніхто з них не сказав чітко, що співпадіння нема взагалі.

Звідси ми можемо стверджувати, що звички дійсно віддзеркалюють смисл життя людини. Тобто, вони не просто є повторюваним набором дій, а виконують корисну функцію регуляції нашого самоздійснення. І цей висновок пояснює, чому ми, люди, не можемо позбавитися, так званих, шкідливих звичок – бо завдяки кожній звичці, як корисній, так і поганій, ми задовольняємо свої потреби, які ми часто не усвідомлюємо, і які складають смисл нашого життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Безрукова В.С. (2000). Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога). Екатеринбург. 937 с.
- Гиппенрейтер Ю. Б. (2002). Введение в общую психологию. Курс лекций: учебник. Москва: «ЧеРо», 336 с.
- Горбунова Е.В., Фатеева К.Н., Хаидов С.К. (2019). Картезианская концепция самосознания в свете теории неравновесных систем. <https://doi.org/10.24151/2409-1073-2019-1-88-92>.
- Дахинг Ч. (2016). Сила привычки. Почему мы живем именно так, а не иначе. Москва: Карьера Пресс. 416 с.
- Джеймс У. (2018). Психология. Москва: Рипол классик. 616 с.
- Еяль Н, Хувер Р. (2016). На крючке. Как создавать продукты, формирующие привычки. Москва: Манн, Иванов и Фербер. 272 с.
- Кабардов М.К. (2020). Мозг и психика: от физиологических школ И.М. Сеченова – И.П. Павлова к дифференциально-психофизиологической школе Б.М. Теплова – И.Д. Небылицина. URL: <https://doi.org/10.23888/humJ20201115-133>.
- Каряка І.В. (2016). Психологічні особливості прояву установки в процесі мисленнєвої діяльності особистості. URL: <https://doi.org/10.15587/2313-8416.2016.67454>.
- Катунин А.В. (2015). Истоки концепции когнитивного бессознательного в философии Платона. <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2015-2.2-44-52>.
- Лейбниц В. (1982-89). Сочинения в 4-х томах. Философское наследие. Москва: Мысль.
- Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. (2002). Большой психологический словарь. 3-е изд. Москва: Прайм-Евроннак. 672 с.
- Мозжилин С.И. (2020). Трансцендентальный субъект, дух и самосознание: от И. Канта к К. Г. Юнгу. https://doi.org/10.18500/1819-7671_-2020-20-2-154-158.
- Мусийчук М.В. (2018). Философское консультирование как направление психотерапии от «человека привычки» к «человеку воли» // Медицинская психология в России. Т.10, №6. URL: <https://doi.org/10.24411/2219-8245-2018-16080>.
- Немов Р.С. (2019). Общая психология в 3 т. Том 1. Введение в психологию: учебник и практикум для академического бакалавриата. 6-е изд. Москва: Юрайт. 726 с.
- Преображенский А. (2009). Учение Дона Хуана. Трактат о привычках. Москва: Центрполиграф. 544 с.
- Реза Давари Аркадани. (2006). Философия и будущее. Вестник Московского Университета. Сер.

7. <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-i-budushee>.
- Саврей В.Я. (2017). Универсальный гений Лейбница в поисках синтеза науки, философии и богословия. <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2017-2.1-9-17>.
- Узнадзе Д. Н. (2004). Общая психология/ пер. с грузинского Е. Ш. Чомахидзе; под ред. И. В. Имедадзе. Москва: Смысл. 413 с.
- Шарова Н. В. (2007). Общая психология: Психология личности. Ярославль: ЯГПУ. 79 с.
- Andreas Hirschi, Anne Herrmann, Noemi Nagy, Daniel Spurk. (2016). All in the name of work? Nonwork orientations as predictors of salary, career satisfaction, and life satisfaction. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2016.07.006>.
- Blair T. Johnson, Rebecca L. Acabchuk. (2018). What are the keys to a longer, happier life? Answers from five decades of health psychology research. URL: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.11.001>.
- Caleb Gardner, Arthur Kleinman. (2021). Medicine and the unconscious. URL: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)01460-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)01460-4).
- Elizabeth M. Altmaier. (2020). Finding and creating meaning in life during reversals and revisions. URL: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-818849-1.00010-2>.
- Jina Ahn, Bryan J. Dik, Ruby Hornback. (2017). The experience of career change driven by a sense of calling: An Interpretative Phenomenological Analysis approach. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.07.003>.
- Jun Kohyama. (2016). Good daily habits during the early stages of life determine success throughout life. URL: <https://doi.org/10.1016/j.slsi.2016.09.002>.
- Karen D. Ersche, Tsen-Vei Lim. (2017). Creature of Habits: A self-report measure of habitual routines and automatic tendencies in everyday life. URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.04.024>.
- Kentaro Mori, Yu Kaiho, Yasutake Tomata, Mamoru Narita, Fumiya Tanji, Kemmyo Sugiyama, Yumi Sugawara, Ichiro Tsuji. (2017). Sense of life worth living (ikigai) and incident functional disability in elderly Japanese: The Tsurugaya Project. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2017.02.013>.
- Kevin G. Volpp, George Loewenstein. (2020). What is a habit? Diverse mechanisms that can produce sustained behavior change. URL: <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2020.10.002>.
- Kiran McCloskey, Blair T. Johnson. (2021). You are what you repeatedly do: Links between personality and habit. URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111000>.
- Laurent Waroquie, Marlène Abadie, Zoltan Dienes. (2020). Distinguishing the role of conscious and unconscious knowledge in evaluative conditioning. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2020.104460>.
- M. Lindell Joseph PhD, RN. (2019). Developing Healthy Habits: A Faith-Based Interdisciplinary Action Framework. URL: <https://doi.org/10.1016/j.mnl.2019.09.006>.
- Miao Miao, Lei Zheng, Yiqun Gan. (2021). Future-oriented function of meaning in life: Promoting hope via future temporal focus. URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110897>.
- Michael F. Mascolo. (2017). How objectivity undermines the study of personhood: Toward an intersubjective epistemology for psychological science. URL: <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2016.11.005>.
- Myron Tsikandilakis, Persefoni Bali, Jan Derrfuss, Peter Chapman. (2019). The unconscious mind: From classical theoretical controversy to controversial contemporary research and a practical illustration of the “error of our ways”. URL: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2019.102771>.
- Robert Hogan, Ryne A. Sherman. (2020). Personality theory and the nature of human nature. URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109561>.
- Sally Walters. (1994). Algorithms and archetypes: Evolutionary psychology and Carl Jung’s theory of the collective unconscious URL: [https://doi.org/10.1016/1061-7361\(94\)90013-2](https://doi.org/10.1016/1061-7361(94)90013-2).
- Schneider E., Marc Alain Züst, Sergej Wuethrich. (2021). Larger capacity for unconscious versus conscious episodic memory. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cub.2021.06.012>.
- Scott D. Landers, Richard A. Settersten Jr. (2019). The inseparability of human agency and linked lives. URL: <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2019.100306>.
- Shulamith Kreidler. (2019). Towards a consensual model in personality psychology. URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.03.009>.
- W.H.R. Rivers M.D. LOND. (1917). Freud’s psychology of the unconscious. URL: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(00\)44819-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(00)44819-1).

REFERENCES

- Andreas Hirschi, Anne Herrmann, Noemi Nagy, Daniel Spurk. (2016). All in the name of work? Nonwork orientations as predictors of salary, career satisfaction, and life satisfaction. *Journal of Vocational Behavior*, Vol. 95-96, P 45-57. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2016.07.006>.
- Bezrukova V.S. (2000). *Fundamentals of Spiritual Culture (Teacher’s Encyclopedic Dictionary)*. Ekaterinburg. P 937. (in Russian)
- Blair T. Johnson, Rebecca L. Acabchuk. (2018). What are the keys to a longer, happier life? Answers from five decades of health psychology research. *Social Science & Medicine*, Vol. 196, P 218-226. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.11.001>.
- Caleb Gardner, Arthur Kleinman. (2021). Medicine and the unconscious. *The Lancet, The Art of Medicine*, Vol. 398, issue 10295, P 112-113. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)01460-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)01460-4).
- Duhigg Ch. (2016). *Why We Do What We Do In Life And Business*. Moskva: Kar’era Press. P 416. (in Russian)
- Elizabeth M. Altmaier. (2020). Finding and creating meaning in life during reversals and revisions. *Navigating Life Transitions for Meaning*. United States: Academic Press. P 167-173. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-818849-1.00010-2>.
- Eyal N., Hoover R. (2016). *Hooked. How to Build Habit-Forming Products*. Moskva: Mann, Ivanov i Ferber. P 272. (in Russian)
- Gippenrejtter Y. B. (2002). *Introduction to General Psychology. Course of lectures: textbook*. Moskva: «ChERo», P 336. (in Russian)
- Gorbunova E.V., Fateeva K.N., Haidov S.K. (2019). Cartesian Concept of Self-Consciousness in the Light of Nonequilibrium System Theory. *Economic and socio-humanitarian studies*, № 1 (21). <https://doi.org/10.24151/2409-1073-2019-1-88-92>. (in Russian)
- James William. (2018). *Psychology*. Moskva: Ripol klassik. P 616. (in Russian)
- Jina Ahn, Bryan J. Dik, Ruby Hornback. (2017). The experience of career change driven by a sense of

- calling: An Interpretative Phenomenological Analysis approach. *Journal of Vocational Behavior*, Vol. 102, P 48-62. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.07.003>.
- Jun Kohyama. (2016). Good daily habits during the early stages of life determine success throughout life. *Sleep Science*, Vol. 9, Issue 3, P 153-157. <https://doi.org/10.1016/j.slsi.2016.09.002>.
- Kabardov M.K. (2020). Brain and mind: from the I.M. Sechenov-I.P. Pavlov physiological schools to the B.M. Teplov-V.D. Nebylitsyn differential psychophysiological school (presentation of the report). *Personality in a changing world: health, adaptation, development*, T.8, №1 (28). <https://doi.org/10.23888/humJ20201115-133>. (in Russian)
- Karen D. Ersche, Tsen-Vei Lim. (2017). Creature of Habits: A self-report measure of habitual routines and automatic tendencies in everyday life. *Personality and Individual Differences*, Vol. 116, P 73-85. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.04.024>.
- Karyaka I.V. (2016). Psychological features of displaying attitude in the process of human mental activity. *Scientific Journal "ScienceRise"*, №4/1(21). <https://doi.org/10.15587/2313-8416.2016.67454>. (in Ukraine)
- Katunin A.V. (2015). The Origins of the Cognitive Unconscious Concept in the Philosophy of Plato. *Ideas and Ideals*, №2 (24), T. 2. <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2015-2.2-44-52>. (in Russian)
- Kentaro Mori, Yu Kaiho, Yasutake Tomata, Mamoru Narita, Fumiya Tanji, Kemmyo Sugiyama, Yumi Sugawara, Ichiro Tsuji. (2017). Sense of life worth living (ikigai) and incident functional disability in elderly Japanese: The Tsurugaya Project. *Journal of Psychosomatic Research*, Vol. 95, P 62-67. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2017.02.013>.
- Kevin G. Volpp, George Loewenstein. (2020). What is a habit? Diverse mechanisms that can produce sustained behavior change. *Organizational Behavior and Human Decision Process*, Vol. 161, P 36-38. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2020.10.002>.
- Kiran McCloskey, Blair T. Johnson. (2021). You are what you repeatedly do: Links between personality and habit. *Personality and Individual Differences*, Vol. 181, 111000. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111000>.
- Laurent Waroquie, Marlène Abadie, Zoltan Dienes. (2020). Distinguishing the role of conscious and unconscious knowledge in evaluative conditioning. *Cognition*, Vol. 205, 104460. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2020.104460>.
- Leibniz W. (1982-89). Works in 4 volumes. *Philosophical legacy*. Moskva: Mysl'. (in Russian)
- M. Lindell Joseph PhD, RN. (2019). Developing Healthy Habits: A Faith-Based Interdisciplinary Action Framework. *Nurse Leader*, Vol. 17, Issue 6, P 498-504. <https://doi.org/10.1016/j.mnl.2019.09.006>.
- Meshcheryakov B. G., Zinchenko V. P. (2002). The large psychological dictionary. 3rd edition. Moskva: Prajm-Evroznak. P 672. (in Russian)
- Miao Miao, Lei Zheng, Yiqun Gan. (2021). Future-oriented function of meaning in life: Promoting hope via future temporal focus. *Personality and Individual Differences*, Vol. 179, 110897. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110897>.
- Michael F. Mascolo. (2017). How objectivity undermines the study of personhood: Toward an intersubjective epistemology for psychological science. *New Ideas in Psychology*, Vol. 44, P 41-48. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2016.11.005>.
- Mozzhilin S.I. (2020). Transcendental Subject, Spirit and Identity: from I. Kant to C.G. Jung. *Bulletin of the Saratov University. New episode. Philosophy Series. Psychology. Pedagogy*, Vol. 20, Issue 2. P 154-158. <https://doi.org/10.18500/1819-7671-2020-20-2-154-158>. (in Russian)
- Musijchuk M.V. (2018). Philosophical consulting as a direction of psychotherapy: from "human habits" to "person of faith". *Medical psychology in Russia*, Vol.10, №6. <https://doi.org/10.24411/2219-8245-2018-16080>. (in Russian)
- Myron Tsikandilakis, Persefoni Bali, Jan Derrfuss, Peter Chapman. (2019). The unconscious mind: From classical theoretical controversy to controversial contemporary research and a practical illustration of the "error of our ways". *Consciousness and Cognition*, Vol. 74, 102771. <https://doi.org/10.1016/j.concog.2019.102771>.
- Nemov R.S. (2019). *General Psychology in 3 volumes. Volume 1. Introduction to Psychology: Textbook and Workshop for Academic Bachelor's Degree*. 6th edition. Moskva: Yurajt. P 726. (in Russian)
- Preobrazhenskij A. (2009). Don Juan's teachings. A treatise on habits.. Moskva: Centrpoligraf. P 544. (in Russian)
- Reza Davari Arkadani. (2006). Philosophy and the future. *Moscow University Bulletin*. Vol. 7. <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-i-budushee>. (in Russian)
- Robert Hogan, Ryne A. Sherman. (2020). Personality theory and the nature of human nature. *Personality and Individual Differences*, Vol. 152, 109561. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109561>.
- Sally Walters. (1994). Algorithms and archetypes: Evolutionary psychology and Carl Jung's theory of the collective unconscious. *Journal of Social and Evolutionary System*, Vol. 17, Issue 3, P 287-306. [https://doi.org/10.1016/1061-7361\(94\)90013-2](https://doi.org/10.1016/1061-7361(94)90013-2).
- Savrey V.Ya. (2017). Leibniz. The Universal Genius in Search of the Synthesis of Science, Philosophy and Theology. *Ideas and Ideals*, №2 (32), Vol. 1. <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2017-2.1-9-17>. (in Russian)
- Schneider E., Marc Alain Zust, Sergej Wuethrich, Roland Wiest, Simon Ruch, Katarina Henke. (2021). Larger capacity for unconscious versus conscious episodic memory. *Current Biology*. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2021.06.012>.
- Scott D. Landers, Richard A. Settersten Jr. (2019). The inseparability of human agency and linked lives. *Advances in Life Course Research*, Vol. 42, 100306. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2019.100306>.
- Sharova N. V. (2007). *General Psychology: Personality Psychology*. Yaroslavl': YAGPU. P 79. (in Russian)
- Shulamith Kreitler. (2019). Towards a consensual model in personality psychology. *Personality and Individual Differences*, Vol. 147, P 156-165. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.03.009>.
- Uznadze D. N. (2004). *General Psychology*, trans. from the Georgian E.Sh. Chomakhidze; ed. I.V. Imedadze. Moskva: Smysl. P 413. (in Russian)
- W.H.R. Rivers M.D. LOND. (1917). Freud's psychology of the unconscious. *The Lancet*, Vol. 189, Issue 4894, P 912-914. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(00\)44819-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(00)44819-1).

Ідентифікація джерел радіовипромінювання на основі аналізу параметрів сигналів

Пантєєв Р. Л.^{a1}

^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

Стаття присвячена створенню єдиного портрета джерела радіовипромінювання та способів його ідентифікації. Відомо, що для виявлення, ідентифікації та визначення місця розташування джерел радіовипромінювання застосовуються засоби радіомоніторингу. При цьому одним із важливих питань, що вирішується системою радіомоніторингу, є прийом та ідентифікація сигналу в радіоефірі. З метою ідентифікації розглянуті питання класифікації основних параметрів джерел радіовипромінювання, наведено класифікацію видів модуляції і основні параметри їх типів. У свою чергу, структуру сигналу дозволяють визначити автокореляційні та кореляційні методи. Автокореляція використовується для визначення таких параметрів сигналу, як тривалість повідомлення, тривалість блоку даних. Кореляція дозволяє ідентифікувати конкретний сигнал з наявного набору. Для виявлення джерела радіовипромінювання розроблено два узагальнені алгоритми: алгоритм розпізнавання виду джерела радіовипромінювання з невідомими параметрами та алгоритм ідентифікації джерела випромінювання за заданими параметрами. Наведені результати моделювання алгоритму розпізнавання джерела радіовипромінювання з заданими параметрами. Як заданий сигнал використовувалася сигнатура з лінійно-частотною модуляцією. Результатом роботи алгоритму моделювання є єдиний екстремум при повній відповідності сигналів; при розбіжності сигналів ширина екстремуму збільшується, що свідчить про розбіжності у параметрах сигналів. Алгоритм такого виду можна застосовувати для пошуку заданого виду сигналу, що дозволяє збільшити швидкість аналізу смуги і точність виявлення. Доведено, що для збільшення точності виявлення необхідно використовувати комбінацію вищезазначених двох алгоритмів з додатковою цифровою обробкою сигналів, що має привести до збільшення точності визначення виду сигналу і більш швидкому знаходженню параметрів джерела радіовипромінювання.

Ключові слова: алгоритм розпізнавання; обробка сигналів; виявлення; кореляційні методи; модуляція сигналів.

Radio sources identification based on signal parameter analysis

Panteyev R. ^a

^a Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

The article is devoted to the creation of a single portrait of a radio source and methods of its identification. It is known that radio monitoring means are used to detect, identify and locate radio sources. One of the important issues addressed by the radio monitoring system is the reception and identification of the signal. For the identification purpose the classification questions of the radio sources basic parameters are considered, the modulation types classification and the basic parameters of their types are given. The signal structure allows to determine the autocorrelation and correlation methods. Autocorrelation is used to determine such signal parameters as message duration, data block duration. Correlation allows to identify a specific signal from an existing set. To generate a radio source, two generalized algorithms have been developed: an algorithm for recognizing the type of radio source with unknown parameters and an algorithm for identifying a radiation source according to given parameters. The results of modeling the algorithm for recognizing a radio source with the given parameters are presented. A signature with linear-frequency modulation was used as a given signal. The result of the simulation algorithm is a single extremum with full signal matching; when the signals differ, the extremum width increases, which indicates differences in the signal parameters. An algorithm of this type can be used to search for a given type of signal, which increases the band analysis speed and detection accuracy. It is proved that to increase the detection accuracy it is necessary to use a combination of the above two algorithms with additional digital signal processing, which should increase the accuracy of determining the type of signal and faster finding the parameters of the radio source.

Keywords: recognition algorithm; signal processing; detection; correlation methods; signal modulation.

¹ Corresponding author.
E-mail address: romanpanteevmail@gmail.com

<https://doi.org/10.37203/kibit.2020.46.08>

Вступ

Сучасний радіоєфір насичений найрізноманітнішим випромінюванням: від ручного телеграфу до складних, мінливих в часі радіосигналів з цифровою модуляцією і кодуванням, виявити параметри яких не завжди можливо. Для виявлення, ідентифікації та визначення місця розташування джерела радіовипромінювання (ДРВ) в зоні покриття використовуються засоби радіомоніторингу. Одним з важливих завдань, що вирішуються системою радіомоніторингу, є прийом (перехоплення) переданих повідомлень в радіоєфірі.

На рис. 1 показана структурна модель системи сигнатурного детектування ДРВ (Kokotovic та ін., 1968).

В даний час найбільше застосування радіомоніторингу знаходять панорамні ЦРПП (цифрові радіоприймальні пристрої), що представляють поєднання перетворювачів радіосигналів з фіксованою проміжною частотою і блоку аналого-цифрової обробки, що забезпечує паралельну обробку сигналів в смузі одночасного аналізу з необхідним частотним дозволом (Pearson, 1969). У зв'язку з цим існує необхідність в створенні одиничного портрета ДРВ і способів ідентифікації даного випромінювання.

Метою дослідження є створення одиничного портрета джерела радіовипромінювання та способів ідентифікації. Для виявлення, ідентифікації та визначення місця розташування ДРВ в зоні покриття використовуються засоби радіомоніторингу (Holsapple, 2008). Одним з важливих завдань, що вирішуються системою радіомоніторингу, є прийом (перехоплення) переданих повідомлень в радіоєфірі і ідентифікація сигналу.

Матеріали і методи

У загальному вигляді будь-який радіосигнал, що приймається пристроєм радіомоніторингу, можна представити у часовій області як (Ciric, 1969)

$$u(\tau) = U(\tau) \cos(\omega(\tau)\tau + \varphi(\tau)) + \eta(\tau)$$

де $U(\tau)$, $\omega(\tau)$, $\varphi(\tau)$ – функції, що визначають закон зміни сигналу за амплітудою, частотою та фазою відповідно; $\eta(\tau)$ – шумова складова.

У залежності від виду модулюючого сигналу, сигналу, який модулюють, па Рішення задачі визначення модуляційної структури сигналу є використання методів статистичної теорії розпізнавання образів. Постановка завдання розпізнавання передбачає вибір ознак розпізнавання, визначення їх статистичних характеристик, формування еталонних описів класів, що розпізнаються, вибір вирішального правила віднесення контрольної вибірки та способів оцінювання помилок розпізнавання (Гамма та ін., 1995/2001).

У класичній постановці завдання розпізнавання (Буч, 1999) формулюється як задача віднесення деякої контрольної вибірки ознак розпізнавання $\{x_i\}$, $i=1, \dots, N$ до одного з описуваних класів $S_1, \dots, S_n$. При цьому відомі методи розпізнавання відрізняються в основному способами опису $S_1, \dots, S_n$.

В даний час досить добре вивчена задача розпізнавання для повністю описаних класів, коли вони однозначно визначаються функціями розподілу $Z(x)=Z(x|S_i)$, або функціями щільності ймовірності $v(x|S_i)=dZ(x|S_i)dx$ і апіорними ймовірностями їх появи p_i (Tanenbaum, 2009). Однак для проведення технічного аналізу модуляційної структури сигналів систем радіозв'язку використання класичних методів оптимальної оцінки параметрів і статистичної теорії розпізнавання образів малоефективно. Вимога оперативності настройки обробної апаратури обумовлює необхідність розробки спеціальних методів визначення модуляційних параметрів по некласифікованій вибірці фіксованого обсягу (Truong et al., 2020), тому практичний інтерес представляє розробка більш простого та ефективного методу визначення модуляції (Ашихмин та ін., 2002; Онишук, 2006; Алешин та ін., 2006).

Структуру сигналу дозволяють визначити автокореляційний та кореляційний методи. У першому методі досліджуваний сигнал множить на зсунуті за часом його копії, у дру-

Рис. 1. Структурна модель системи сигнального детектування ДРВ.

Таблиця 1.

Класифікація видів модуляції.

	Тип модуляції		
	Аналогова	Імпульсна	Цифрова
За модулюючим сигналом	Аналоговий	Аналоговий або дискретний	Дискретний
За несучою частотою	Аналогова	Дискретна	Аналогова
За видом модуляції	АМ (амплітудна) ЧМ (частотна) ФМ (фазова) ЛЧМ (лінійно-частотна)	АІМ (амплітудо-імпульсна) ШІМ (широтно-імпульсна) ФІМ (фазо-імпульсна)	АМн (амплітудна маніпуляція) ЧМн (частотна маніпуляція) ФМн (фазова маніпуляція)

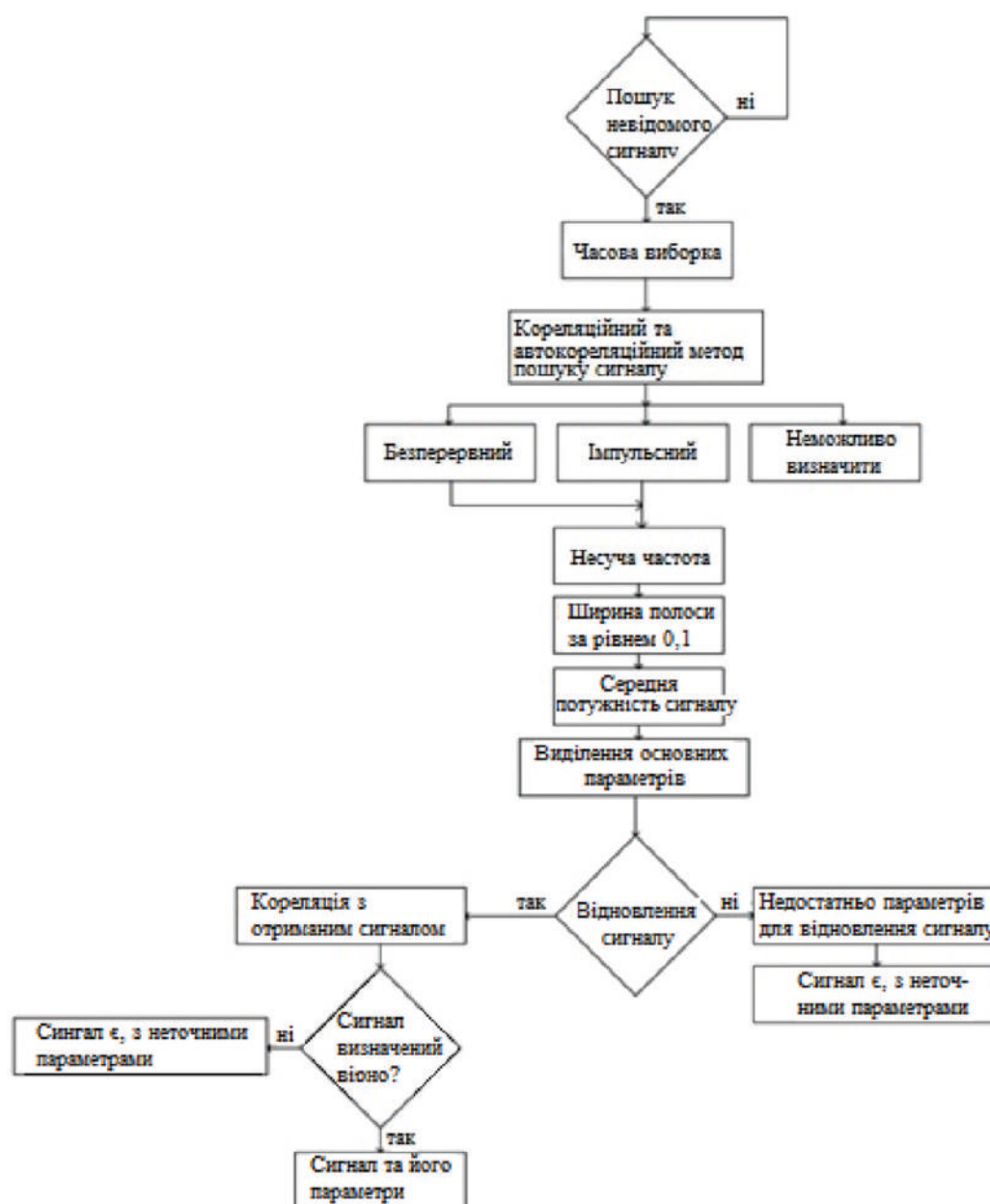

Рис. 2. Алгоритм ідентифікації ДРВ при невідомих параметрах сигналу.

гому – реалізується перемноження сигналу з рядом опорних коливань з тим чи іншим видом модуляції при різних параметрах модуляції. Автокореляція використовується для визначення таких параметрів сигналу, як тривалість послідовності, тривалість блоку даних (Hasiija et al., 2020). Кореляція дозволяє ідентифікувати конкретний сигнал з наявного набору і, зокрема, визначити наявність синхро- або пілот-послідовностей (Акимов, 1994).

Найбільш наочно виявлення типу модуляції на основі векторного представлення сигналів. Під векторним представленням розуміють відображення миттєвої амплітуди і фази сигналу на комплексній площині (Федоров, 2003/2020). Для кожного типу модуляції (аналогової, імпульсної, цифрової) можна виділити основний ряд параметрів, які характеризують сигнали у даному типі модуляції.

Алгоритм ідентифікації ДРВ за невідомими параметрами. При ідентифікації сигналу з ефі-

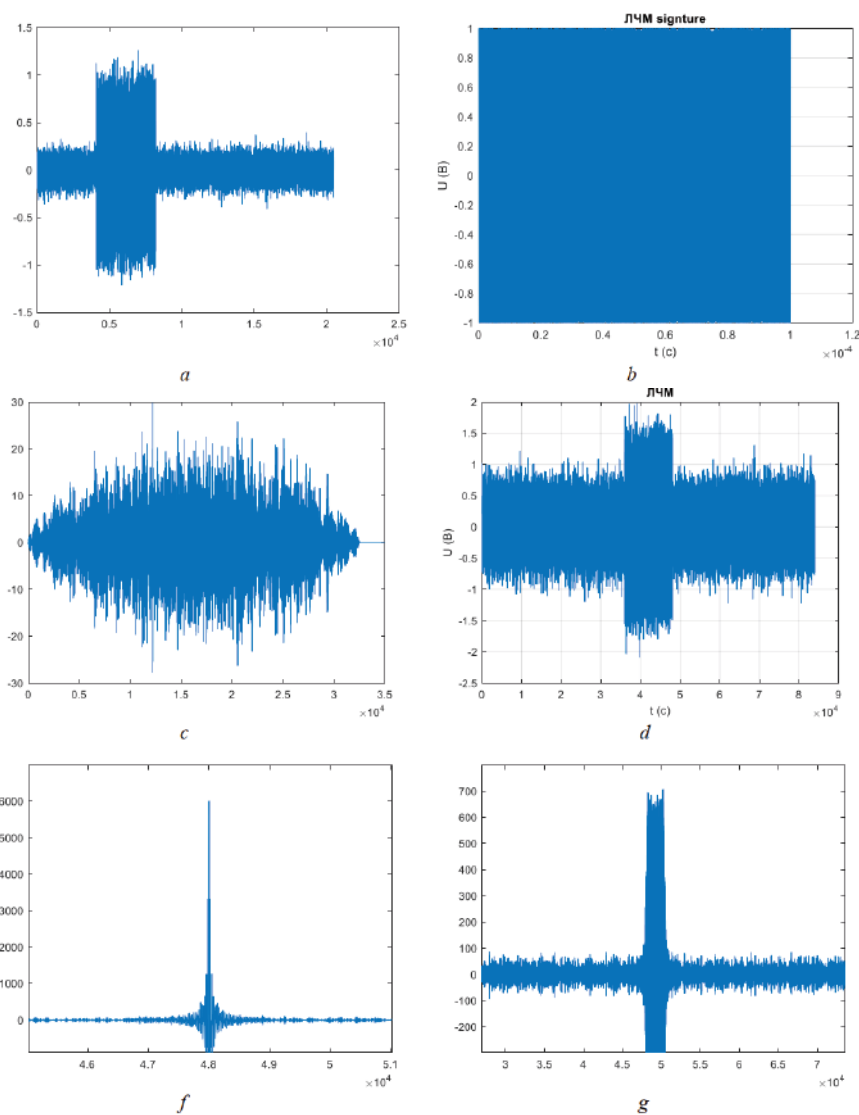
ру можна виділити два узагальнені алгоритми розпізнавання невідомого сигналу: ідентифікація ДРВ з невідомими параметрами і з заданим(и) параметром(ами). На рис. 2 наведено алгоритм ідентифікації ДРВ при невідомих параметрах сигналу (Рембовский та ін., 2006/2017; Бабиченко, 2009).

Відповідно до наведеного на рис. 2 алгоритму відбувається сканування радіоефіру у всій частотній області радіоприймального пристрою та проводиться аналіз часової вибірки на заданій частоті. Первинним завданням алгоритму є визначення частоти сигналу, займаної смуги і виду модуляції. Імовірну структуру сигналу дозволяє визначити кореляційний і автокореляційний методи. Якщо сигнал присутній, то проводиться аналіз тимчасової вибірки на основі швидкого перетворення Фур'є. На основі отриманих даних визначаються ширина смуги за рівнем $0,1P_{\text{норм}}$ та середня потужність сигналу (Васин та ін., 2005/2017). Далі алгоритм шляхом

Рис. 3. Алгоритм ідентифікації ДРВ за заданими параметрами.

Рис. 4. Принцип роботи алгоритму ідентифікації ДРВ ха заданими параметрами: *a* – зашумлений АМ сигнал; *b* – сигнатура ЛЧМ сигналу; *c* – результат блоку порівняння прийнятого АМ сигналу з сигнатурою ЛЧМ; *d* – зашумлений ЛЧМ сигнал з такими ж параметрами як ЛЧМ сигнатура; *e* – результат блоку порівняння ЛЧМ прийнятого сигналу з сигнатурою ЛЧМ (при однакових параметрах сигналу); *f* – результат блоку порівняння ЛЧМ прийнятого сигналу з сигнатурою ЛЧМ (при збільшенні девіації частоти).

перебору визначає вид модуляції і основні параметри, після чого на основі отриманих даних формується структура з найбільш імовірним видом модуляції і параметри сигналу. На основі даної структури алгоритм формує сигнал, який порівнюється з отриманим сигналом, в результаті чого здійснюється вивід інформації про наявність сигналу та його вигляд.

Алгоритм ідентифікації джерела випромінювання за заданими параметрами. Наведений на рис. 2 алгоритм має досить багато недоліків внаслідок того, що використовує метод перебору всіх видів модуляції, що, у свою чергу,

може привести до помилкового спрацювання. При відсутності знань про параметри сигналу, який шукається, даний метод не здатний точно визначити сигнал (Фомин и Тарловский, 1986). Тому пропонується алгоритм, заснований на використанні сигнатурного детектування сигналу (рис. 3). Ідея даного алгоритму полягає в тому, що сигнал, що приймається, порівнюється в блоці порівняння з сигнатурами, занесеними в пам'ять пристрою, або з сигналом із заданими параметрами, який формується за допомогою цього пристрою за допомогою оператора. Далі обчислювальний пристрій визначає, чи відпо-

відає сигнал сигнатурі або сигналу з заданими властивостями, або ні.

Результати

Якщо в якості сигнатури використовувати сигнал з лінійно-частотною модуляцією (ЛЧМ сигнал) з певними параметрами і приймати такий же ЛЧМ сигнал, але з шумом, то в блоці порівняння сигналів буде отримано один вузький екстремум. При зміні параметра(ів) сигналу екстремум буде розширюватися, що свідчить про відхилення параметрів прийнятого ЛЧМ сигналу від параметрів сигнатури. При прийомі іншого виду сигналу на виході порівняльного блоку буде шум, що свідчить про несхожість сигналів (рис. 4).

Головним недоліком даного алгоритму є необхідність вдосконалення бази сигналів та складність їх кодування, що призводить до постійного оновлення бази даних пристрою пошуку сигналів.

Обговорення та висновок

У статті розглянуті питання, пов'язані з визначенням видів і параметрів модуляції. Розроблено два алгоритма розпізнавання сигналів. Метод з використанням сигнатур збільшує швидкість аналізу смуги радіочастот, що сканується, має високу точність виявлення сигналу та малу ймовірність спрацьовування на помилковий сигнал. Даний метод можна застосовувати в комплексі з розвідувальними пристроями для виявлення ДРВ із заданими параметрами. Для ефективної ідентифікації ДРВ рекомендовано використовувати комбінацію наведених алгоритмів разом із додатковою цифровою обробкою сигналів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Акимов П.С., Сенин А.И., Соленин В.И. (1994) Сигналы и их обработка в информационных системах : Учеб. пособие для вузов по направлению и спец. «Радиотехника». Москва. Радио и связь. 256 с. ISBN 5-256-00414-X
- Алешин Б.С., Афонин А.А., Веремеенко К.К. и др. (2006) Ориентация и навигация подвижных объектов: современные информационные технологии. М.: Физматлит. 424 с.
- Ашихмин А. В., Виноградов А.В., Рембовский А.М. (2002) Принципы построения современных радиопеленгаторов. Ведомственные корпоративные сети и системы. 2. С. 80-85.
- Бабиченко А. В. (2009) Прикладные методы обработки информации и моделирования при проектировании информационно-управляющих комплексов высокоманевренных летательных аппаратов. Текст диссерт. М.: МДТУ ім. Баумана.
- Буч Г. (1999) Объектно-ориентированный анализ и проектирование с примерами приложений на C++ - М.: «Бином», СПб: «Невский диалект». 560 с.
- Васин В. А., Калмыков В.В., Себекин Ю.Н. и др. (2005/ 2017) Радиосистемы передачи информации: Учеб пособие для вузов. Под ред. И.Б. Федорова и В.В. Калмыкова. М.: «Горячая линия-Телеком».
- Гамма Э., Хелм Р., Джонсон Р., Влиссидес Дж. (1995/2001) Приемы объектно-ориентированного проектирования. Паттерны проектирования. СПб: Питер. 368 с.
- Онищук А.Г., Хабеньков И.И., Амелин А.М. (2006) Радиоприемные устройства. Минск: Новое знание. 240 с.
- Рембовский А. М., Ашихмин А.В., Козьмин В.А. (2006/2017) Радиомониторинг: задачи, методы, средства. М.: «Горячая линия-Телеком».
- Федоров, И. Б. (2003/2020) Информационные технологии в радиотехнических системах : учеб. пособие / под ред. И. Б. Федорова. Москва : Издательство МГТУ им. Н. Э. Баумана.
- Фомин Я.А., Тарловский Г.Р. (1986) Статистическая теория распознавания образов. М. Радио и связь. 264 с.
- Booch, G. & Rumbaugh, J. & Jacobson, I. (1999). Unified Modeling Language User Guide, The (2nd Edition) (Addison-Wesley Object Technology Series). J. Database Manag.. 10.
- Ciric V. (1969) Design of Minimum Sensitivity Control Systems. Diss., Rice University. <https://hdl.handle.net/1911/14501>
- Hasija T., Marrinan T., Lameiro C., Schreier P.J. (2020) Determining the dimension and structure of the subspace correlated across multiple data sets, Signal Processing, Volume 176, 107613, ISSN 0165-1684, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sigpro.2020.107613>
- Holsapple C. (2008) Decisions and Knowledge. In: Handbook on Decision Support Systems 1. International Handbooks Information System. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-540-48713-5_2
- Kokotovic P., Cruz J. B. Jr., Heller J. E. and Sannuti P. (1968) Synthesis of Optimally Sensitive Systems. Proc. IEEE, vol. 56, № 8. 1318-1324
- Pearson J. B. (1969) Compensator Design for Dynamic Optimization. International Journal of Control, vol. 9, № 4. 473-482. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207176908905769>
- Tanenbaum A. S. (2009) Modern operating systems, 3rd Edition. Pearson Prentice-Hall, ISBN 0138134596
- Truong C., Oudre L., Vayatis N. (2020) Selective review of offline change point detection methods, Signal Processing, Volume 167, 107299, ISSN 0165-1684, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sigpro.2019.107299>

REFERENCES

- Akimov P.S., Senin A.I., Solenin V.I. (1994) Signals and their processing in information systems: Textbook. manual for universities in the direction and special. «Radio engineering». Moscow. Radio and communication. 256 p. ISBN 5-256-00414-X
- Alyoshin B.S., Afonin A.A., Veremeenko K.K. et al. (2006) Orientation and navigation of mobile objects: modern information technology. Moscow: Fizmatlit
- Ashikhmin A.V., Vinogradov A.V., Rembovsky A.M. (2002) Principles of construction of modern radio direction finders. Departmental corporate networks and systems. 2. 80-85.
- Babichenko A.V. (2009) Applied methods of information processing and modeling in the design of information and control complexes of highly maneuverable aircraft. Dissertation text. М.: МДТУ ім. Бауман.
- Booch G. (1999) Object-oriented analysis and design with examples of applications in C++ - М.: «Binom», St. Petersburg: «Nevsky dialect». 560

- Booch, G. & Rumbaugh, J. & Jacobson, I. (1999). Unified Modeling Language User Guide, The (2nd Edition) (Addison-Wesley Object Technology Series). J. Database Manag., 10.
- Ciric V. (1969) Design of Minimum Sensitivity Control Systems. Diss., Rice University. <https://hdl.handle.net/1911/14501>
- Fedorov, I.B. (2003/2020) Information technologies in radio engineering systems: textbook. manual / ed. I. B. Fedorova. Moscow: Publishing house of MSTU im. N.E.Bauman.
- Fomin Ya. A. (2019) Statistical theory of pattern recognition. M.: MSTU im. Bauman.
- Gamma E., Helm R., Johnson R., Vlissides J., Booch G. (1995/2001) Design Patterns. Elements of Reusable Object-Oriented Software. SPb: Piter.
- Hasija T., Marrinan T., Lameiro C., Schreier P.J. (2020) Determining the dimension and structure of the subspace correlated across multiple data sets, Signal Processing, Volume 176, 107613, ISSN 0165-1684, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sigpro.2020.107613>
- Holsapple C. (2008) Decisions and Knowledge. In: Handbook on Decision Support Systems 1. International Handbooks Information System. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-540-48713-5_2
- Kokotovic P., Cruz J. B. Jr., Heller J. E. and Sannuti P. (1968) Synthesis of Optimally Sensitive Systems. Proc. IEEE, vol. 56, № 8. 1318-1324
- Onischuk A.G., Khabenkov I.I., Amelin A.M. (2006) Radio receivers. Minsk: New knowledge.
- Pearson J. B. (1969) Compensator Design for Dynamic Optimization. International Journal of Control, vol. 9, № 4. 473-482. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207176908905769>
- Rembovsky A.M., Ashikhmin A.V., Kozmin V.A. (2006/2017) Radiomonitoring: tasks, methods, means. M.: «Hot line-Telecom».
- Tanenbaum A. S. (2009) Modern operating systems, 3rd Edition. Pearson Prentice-Hall, ISBN 0138134596
- Truong C., Oudre L., Vayatis N. (2020) Selective review of offline change point detection methods, Signal Processing, Volume 167, 107299, ISSN 0165-1684, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sigpro.2019.107299>
- Vasin V.A., Kalmykov V.V., Sebekin Yu.N. et al. (2005/2017) Radio systems for transmitting information: Textbook for universities. Ed. I.B. Fedorov and V.V. Kalmykov. M.: «Hot line-Telecom».
-

Межові психічні розлади та розлади адаптації (диференційна діагностика, опис випадків)

Хоменко К. В.^a, Шелестова О. В.^{a1}

^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

УВ період глобальних світових трансформацій Четвертої Промислової революції, перед особистістю постають нові вимоги до психічного здоров'я та питання адаптації до нових умов життя, стресостійкості, саморегуляції. Стаття присвячена диференціальній діагностиці межових психічних розладів, серед яких розлади адаптації займають центральне місце. В статті висвітлюється диференційна діагностика розладів адаптації як різновиду межових станів внаслідок стресового впливу. Приділено увагу клінічній диференціальній діагностиці розладів адаптації згідно МКХ – 10, DSM–IV, DSM–V та останньому розробленому уніфікованому клінічному протоколу первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. В статті наведено опис клінічних випадків пацієнтів з розладами адаптації внаслідок впливу стресу. Причому стресові ситуації у обраних пацієнтів носять надзвичайний для кожної описаної особистості характер, можуть загрожувати життю, фізичному і психічному благополуччю. При проведенні експериментально-психологічного дослідження були використані такі опитувальники та об'єктивні, діалогічні і проєктивні тести як MMPI (адаптація Березіна Ф.Б.), Акцент 2/90, опитувальник Кеттела, КТЛ та МПВ Сонді, HAND-test, а також методики патопсихологічного дослідження. Окрім інтерв'ю, при дослідженні асоціативного процесу користувались методикою «Асоціативний експеримент», словесний варіант, піктограми, розуміння переносного сенсу, «Класифікація», «Виключення зайвого», «Порівняння понять». В статті показано, що ймовірність несприятливого прогнозу протікання межових розладів адаптації залежить від багатьох факторів, що впливають на здатність індивідуума адаптуватися до зміни в житті або психотравмуючої події.

Ключові слова: дезадаптація, стрес, захисні механізми, посттравматичні розлади особистості.

Borderline mental and adjustment disorders (differential diagnosis and case description)

Khomenko C.^a, Shelestova O.^a

^a Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

During the global world transformations of the Fourth Industrial Revolution, the individual faces new requirements for mental health and issues of adaptation to new living conditions, stress resistance, self-regulation. The article is devoted to the differential diagnosis of borderline mental disorders, among which adaptation disorders occupy a central place. The article covers the differential diagnosis of adaptation disorders as a kind of borderline states due to stress. Attention is paid to the clinical differential diagnosis of adaptation disorders according to ICD-10, DSM-IV, DSM-V and the latest developed unified clinical protocol of primary, secondary (specialized) and tertiary (highly specialized) medical care. The article describes the clinical cases of patients with stress disorders due to stress. Moreover, stressful situations in selected patients are extraordinary for each described personality, can threaten life, physical and mental well-being. Questionnaires and objective, dialogical and projective tests such as MMPI (adaptation by Berezin FB), Accent 2/90, Kettel's questionnaire, KTL and MPV Sondi, HAND-test, as well as methods were used during the experimental-psychological research. pathopsychological research. In addition to the interviews, the research of the associative process used the method of «Associative experiment», verbal version, icons, understanding of figurative meaning, «Classification», «Exclusion of redundancy», «Comparison of concepts». The article shows that the probability of an unfavorable prognosis of borderline disorders of adaptation depends on many factors that affect the ability of an individual to adapt to changes in life or traumatic events.

Keywords: maladaptation, stress, abnormal mechanisms, post-traumatic personality disorders.

¹ Corresponding author.
E-mail address: shelestova.o@kibit.edu.ua

Вступ

Питання диференційної діагностики межових станів, серед яких розлади адаптації займають ключове місце вивчаються на поведінковому, фізіологічному, та соціальному рівнях. Для клініцистів важливу роль у діагностиці наслідків стресових ситуацій, для оцінки глибини проявів психічної дезадаптації грає вибір діагностичного інструментарію та вміння аналізувати та інтерпретувати отримані дані.

В сучасних умовах існування людства світ знаходиться на роздоріжжі. Соціальні та політичні системи, які врятували мільйони людей від злиднів і півстоліття направляли світову політику, в умовах введення карантину у зв'язку з пандемією COVID 19 втрачають ефективну функціональність. Зміни торкнулися багатьох сфер життя (виробництво, торгівля, навчання, побут), змінили темп життя, висунули безліч інших факторів, які вкупі надають підвищені вимоги до стабільності психічної діяльності людини, та створюють на неї додаткові навантаження, що призводить до росту нервово-психічних порушень. Перед клініцистами постають нові задачі у діагностиці межових станів психіки.

Мета нашого дослідження розглянути клінічні приклади психологічної діагностики межових станів та розладів адаптації.

Розлади адаптації є однією з найбільш частих і несприятливих форм психічних порушень у осіб, що пережили стресові ситуації, та займають центральне місце в числі так званих межових психічних розладів.

Оцінка стану психічного здоров'я населення Європи, що здійснена Європейською колегією нейропсихофармакології (ECNP), свідчить про те, що поширеність межових розладів (до яких відносяться розлади адаптації) різко зростає. Життя проведене у непрацездатному стані, внаслідок виникнення межових розладів, за прогнозом ВООЗ, за останні десятиріччя зросло з 8% (1993 р.) до 15% (2020 р.) (Москаленко та ін., 2013 с. 163-164).

Ця діагностична категорія поняття «розлади адаптації» була вперше введена в третій редакції Керівництва з діагностики і статистики психічних розладів (DSM-III), проте найбільш докладно розроблена в подальших класифікаціях хвороб. У Міжнародній класифікації хвороб 10-го перегляду (МКХ-10) розлади адаптації віднесені до рубрики розладів, пов'язаних зі стресом (Международная ..., 2020). У DSM-IV вони виділені в окрему рубрику, але описуються як психічні розлади, в патогенезі яких відіграє важливу роль емоційний стрес (Diagnostic..., 2013). При цьому має місце певна плутанина в поняттях і термінах: Під терміном «стрес» мається на увазі стресова подія, а не універсальна фізіологічна реакція (Краснов, 2011).

Для виникнення і розвитку розладів адаптації необхідна наявність емоційно-стресового впливу. Причому стресова ситуація може носити надзвичайний для даної особистості характер, загрожувати життю, фізичному і психічному благополуччю. Намагаються виділяти типові стресові події, які можуть призводити до порушення процесів психічної адаптації. До них відносять:

- зміну життєвого укладу;
- підвищені фізичні та емоційні навантаження;
- розрив значущих особистих стосунків;
- розлуку з близькими;
- зміну соціального статусу;
- деякі види нозогенних реакцій у соматичних хворих.

Обговорюваний діагностичний критерій досить умовний, оскільки подібні життєві події можуть мати для різних людей абсолютно різне значення. Саме тому не менш значущий наступний діагностичний критерій цієї рубрики – індивідуальна схильність до впливу психогенії з доведенням взаємозв'язку між дією стресора і порушенням психічної адаптації до нього. Основна увага в діагностичних критеріях даної рубрики сфокусована на ізолятивних клінічних аспектах адаптаційних розладів. Вказується наявність емоційних і поведінкових порушень, а також тенденція до фіксації на стресовій ситуації і та її драматизації. Важливим критерієм для діагностики є суб'єктивне переживання особистістю нездатності впоратися з ситуацією, що виникла, змінити її, прийняти або пристосуватися до неї. При цьому порушення соціального функціонування виражене не грубо і, як правило, проявляється в деякому зниженні продуктивності в повсякденних справах.

Згідно з МКХ-10 у розділі F 43 «Реакція на тяжкий стрес і порушення адаптації», виділяються наступні діагностичні рубрики:

- F43.0 Гостра реакція на стрес. Відносяться: кризовий стан; гостра кризова реакція; бойова втома; психічний шок.
- F43.1 Посттравматичний стресовий розлад. Відносяться: травматичний невроз.
- F43.2 Розлади адаптації. Відносяться: культурний шок; реакція горя; госпіталізм у дітей.
- F43.20 Короткочасна депресивна реакція.
- F43.21 Пролонгована депресивна реакція.
- F43.22 Змішана тривожна і депресивна реакція.
- F43.23 З переважанням порушення інших емоцій.
- F43.24 З переважанням порушення поведінки.
- F43.25 Змішаний розлад емоцій і поведінки.
- F43.28 Інші специфічні переважачі симптоми.

F43.8 Інші реакції на тяжкий стрес.

F43.9 Реакція на тяжкий стрес, неуточнена.

F62.0 Хронічні зміни особистості після переживання катастрофи.

В рекомендаціях МКХ – 10 та DSM–IV наведено дані щодо діагностики критеріїв означених груп захворювань, клінічної симптоматики. Підкреслено, що при проведенні диференційної діагностики необхідно пам'ятати, що в хворих поряд із клінічною картиною ПТСР найчастіше мають місце порушення, що відносяться до інших психічних розладів. У таких випадках може йти мова про змішану патологію. Особливо часто спостерігається сполучення ПТСР із панічними, obsесивно-компульсивними, тривожно-фобічними розладами, суїцидальною поведінкою та інше. Ці обставини повинні враховуватися не тільки при постановці діагнозу і проведенні диференційної діагностики, але й при призначенні медикаментозного і психотерапевтичного лікування.

У першу чергу диференційна діагностика здійснюється між ПТСР та гострою реакцією на стрес і розладами адаптації. Розмежування між ними проводять на підставі особливостей перебігу, часу виникнення і тривалості розладів що спостерігаються.

В останньому розробленому уніфікованому клінічному протоколі первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги (Уніфікований ..., 2016 с. 50) внесені: гостра реакція на стрес, посттравматичний стресовий розлад, розлади адаптації:

- гостра реакція на стрес (F43.0);
- посттравматичний стресовий розлад (F43.1);
- розлади адаптації (F43.2):
- короткочасна депресивна реакція (F43.20);
- пролонгована депресивна реакція (F43.21);
- змішана тривожна і депресивна реакція (F43.22);
- з переважанням емоційних порушень (F43.23);
- з переважанням порушень поведінки (F43.24);
- змішаний розлад емоцій і поведінки (F43.25);
- інші реакції на важкий стрес (F43.8);
- реакція на важкий стрес, невизначена (F43.9);

У DSM-V вони виділені в окрему рубрику, та так само описуються як психічні розлади, в патогенезі яких емоційний стрес відіграє важливу роль.

Стани або захворювання відповідно до DSM-5:

- гострий стресовий розлад (308.3);
- посттравматичний стресовий розлад (309.81)

Основна відмінність між гострим стресовим розладом (308.3) і посттравматичним стресовим розладом (309.81) в DSM-V – це тривалість часового проміжку, що минув з моменту травматичної події. Гострий стресовий розлад діагностується в період від двох днів до одного місяця після травматичного інциденту, а посттравматичний стресовий розлад діагностується не раніше, ніж через місяць, та виникає після гострого стресового розладу або латентного періоду, який може тривати від кількох тижнів до 6 місяців або зрідка – до декількох років.

Діагноз визначають при комплексній оцінці психічної травми – з урахуванням динаміки, як психічного стану, так і чинників, що травмують з соціального оточення. Діагностично значущим у цьому зв'язку є виділення так званого стресового синдрому, що характеризується:

- повторюваними переживаннями;
- нав'язливими або надцінними думками;
- уявленнями;
- почуттями;
- сновидіннями;
- гіпнагогічними галюцинаціями, що відбивають зміст психотравмуючої ситуації і мають спрямованість у минуле чи майбутнє;
- униканням хвилювань які травмують, що призводить до погіршення психічного стану;
- ідеомоторним збудженням, пов'язаним з актуалізацією ситуації, що травмує;
- підвищеною реактивністю вегетативної нервової системи, що виявляється соматовегетативною дисфункцією (Вельтищев, 2010).

Стресовий синдром є специфічним для виділеного в МКХ-10 гострого та хронічного стресового розладу, та проявляється при розладах адаптації, та практично при будь-якому психічному розладі, що має психогенну провокацію.

Матеріали і методи досліджень

Нами було відібрано чотири клінічних випадки, які яскраво демонструють межові розлади та розлади адаптації. При проведенні експериментально-психологічних досліджень були використані такі опитувальники та об'єктивні, діалогічні і проєктивні тести як ММРІ (адапт. Березіна Ф.Б.), Акцент 2/90, опитувальник Кеттела (Табидзе, 2015), КТЛ та МПВ Сонді, HAND-test та методики патопсихологічного дослідження (Березин та ін., 1976; Собчик, 1990, 2000).

Обговорення

Опис діагностичних випадків.

Катерина М., 1994 року народження. Встановлених діагнозів психоневрологічного профілю не має.

Звернулася до психіатра із скаргами на загальне зниження настрою, тривогу, коливання емоційного стану від тривожності, відчаю до «апатії», розлади уваги, неможливість «зібратись з думками» та приймати рішення, втомлюваність, зниження мотивації та цікавості до

Таблиця 1.

За методикою ММДО (ММРІ) отримані такі показники:

	L	F	K	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Катерина	35	79	29	58	75	49	72	34	84	86	102	68	65
Ілля	46	78	43	68	84	54	64	81	60	98	92	58	73
Олексій	39	79	27	40	67	42	57	68	60	69	83	50	64
Євгеній	32	68	43	41	50	34	57	53	64	68	68	68	47

Таблиця 2.

За методикою «Акцент» отримані такі показники:

Шкала	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Катерина	12	14	21	16	27	21	8	18	9	24	12
Олексій	9	16	18	16	12	18	12	15	15	24	18
Євгеній	15	14	18	14	12	15	16	9	9	24	9

Таблиця 3.

За методикою «Опитувальник Кеттела, 16 PF», (форма А) отримані такі показники:

Шкала	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
Ілля	2	9	4	2	4	3	1	9	7	5	5	8	4	6	2	8
Олексій	5	5	4	6	5	4	2	5	10	9	3	8	9	5	4	7

роботи та улюблених справ, стала уникати соціальної активності. Зазначені симптоми розвинулись протягом останніх 6 місяців після переїзду від батьків з іншої країни, оскільки бажала прожити окремо, мати більш незалежне життя. Розповідає що внутрішньосімейні стосунки були «тиснучими» та складними. Під час бесіди виглядає тривожно, невпевнено, поводить себе скуто. Внаслідок стану не має можливості продуктивно працювати, хоча має здібності у своїй професії.

Лікар направив на психодіагностичне обстеження в рамках диференційної діагностики між межовим розладом особистості чи біполярним афективним розладом. Коливання емоційних станів, соціальна дистанційованість, низька професійна продуктивність спрямовували думку лікарів в бік ендогенних розладів.

При проведенні експериментально-психологічного дослідження нами були використані такі опитувальники та об'єктивні, діалогічні і проєктивні тести як ММРІ, Акцент 2/90, HAND-test та методики патопсихологічного дослідження (Вигдорчик, 1995; Курбатова та Муляр, 2001; Бобровническая та ін., 2006).

Визначені показники (табл. 1) виявили, що рівень психічного напруження, внутрішньої дисгармонічності, суб'єктивності та ірреалістичності сприйняття зовнішньої інформації не досягає психотичного і відповідає невротичному регістру.

Поєднання підвищених шкал №8 (Індивідуальності), №7 (Тривоги), №6 (Ригідності) та №2 (Песимістичності) при помірно знижених показниках шкали №5 (Гендерні ролі) дають підставу описувати досліджувану як особистість м'яку, чутливу, тривожну, із власним стійким

внутрішнім суб'єктивним ірреалістичним світосприйняттям. Визначається стан дистимії та тривожного розладу, із схильністю до імпульсивних вчинків внаслідок внутрішньої напруженості.

За методикою HAND-test отримані показники порушення психологічних станів та дезадаптації MAL=7 б. та ПАТ=4 б.

В актуальному стані (табл. 2) виявлені значні підвищення показників тривожності, емотивності, сенситивності, дратівливості, нестійкості фону настрою та тенденцію до зниження вітальної активності.

При дослідженні асоціативного процесу методикою «Асоціативний експеримент», словесний варіант, піктограми, розуміння переносного сенсу, «Класифікація», «Виключення зайвого» порушень послідовності та цілеспрямованості не виявлено (Райгородский, 2002).

Таким чином на перший план виступає тривожно-дистимічний стан, дратівливість, розлади уваги, зниження соціальної та трудової адаптації у особистості чутливого (сенситивного) та індивідуалістичного (шизоїдного) типу.

Ілля Т., 2003 року народження. Встановлених діагнозів психоневрологічного профілю не має. Звертаються до спеціалістів психологічної та психіатричної служби вперше.

Звернулися до психіатра із скаргами на високу тривожність, зниження настрою, порушення сну, втрату цікавості до навчання, побутову занедбаність, дратівливість, сенситивність, соціально уникаючу поведінку. Диференційна діагностика проводилася між депресивним розладом та манифістацією шизофренії. Зі слів мами, яка ініціювала звернення, став відлюдкуватий, похмурий, дратівливий, неухважний до

гігієни, побутового порядку, занедбав навчання. Більшу частину дня грає в комп'ютерні ігри. Критичність низька.

На першому етапі нами виключались тяжкі порушення критичності мисленевих процесів. Окрім інтерв'ю, при дослідженні асоціативного процесу методикою «Асоціативний експеримент», словесний варіант, піктограми, розуміння переносного сенсу, «Класифікація», «Виключення зайвого», «Порівняння понять» тощо, порушень послідовності та цілеспрямованості не виявлено. В методиці Hand-test не виявлено ексцентричних відповідей чи відповідей типу «уход».

При проведенні другого етапу експериментально-психологічного дослідження нами були використані такі методики як ММРІ, опитувальник Кеттела, КТЛ та МПВ Сонді, а також методики патопсихологічного дослідження (Собчик, 1976; Люшер, 1993).

За методикою ММДО (ММРІ) отримані наступні результати таблиця 1. Показники шкали F свідчать, що рівень психічного напруження, внутрішньої дисгармонічності, суб'єктивності та ірреалістичності сприйняття зовнішньої інформації не досягає психотичного і відповідає невротичному регістру, чи такому, який знаходиться в нижній границі невротичного.

Поєднання шкал №7 (Психастенії, тривожності) та №8 (Індивідуалістичності), пік по шкалі №5 (Гендерних ролей) та пік по шкалі №2, а також тенденція до зниження шкали №9 (Гіпертимності) дають картину дистимії у тривожної чутливої особистості, із елементами песимістичності та драматизації, схильної до утворення обсесивно-компульсивних симптомів.

Дані табл. 3 дозволяють констатувати такі особливості, риси поведінкового рівня як невпевненість, висока тривожність, комунікативна стриманість, виражена потреба мати соціальну дистанцію, недовірливість, низька здатність до самоконтролю та саморегуляції, високий рівень життєвої невдоволеності, песимістичність, суб'єктивність та ірреалістичність, опора на власні критерії та бажання більше ніж на вимоги реальності.

За методикою «Кольоровий тест Люшера» (однократний) отримано: 5 7 4 1 2 3 0 6. В актуальному стані виявляється гостре переживання неможливості самореалізації, відчуття безсилля

перед перешкодами, відчуття страху, метушлива дратівливість, протесні вчинки, більш незвичні, ніж агресивні. Протесно-негативна ірраціональна реакція на ситуацію, емоційне напруження, розлад адаптації, конфлікт ідеалізованих уявлень із реаліями. Дисонанс із оточенням. Досліджуваний вразлива сенситивна особистість, чутливий до впливу середовища, такий що має суб'єктивні оригінальні ціннісні орієнтації.

При проведенні МПВ Сонді (трикратно) отримано наступні результати таблиця 4:

При аналізі отриманих результатів глибинних потягів та конфліктів особистості виявляється схильність до тривожно-фобічних станів та обсесивно-компульсивних явищ, нестійкість та зниження вітальних потягів.

Таким чином при відсутності грубих порушень протікання психічних процесів, на перший план виступають зниження настрою, надмірна тривожність, явища нав'язливостей, зниження учбової та трудової адаптації у особистості психастенічного та індивідуалістичного типу.

Олексій, 2001 року народження. Встановлених діагнозів психоневрологічного профілю не має.

Звернулися до психіатра із скаргами на зниження настрою, порушення уваги, зниження мотиваційного компоненту, втрати цікавості до навчання та професії, соціально уникаючу поведінку, побутову занедбаність. Диференційна діагностика проводилася між депресивним та шизотиповим розладом.

На першому етапі нами виключались тяжкі порушення критичності мисленевих процесів. При дослідженні асоціативного процесу методикою «Асоціативний експеримент», словесний варіант, піктограми, розуміння переносного сенсу, «Класифікація», «Виключення зайвого», «Порівняння понять» тощо, порушень послідовності та цілеспрямованості не виявлено. В методиці Hand-test не виявлено ексцентричних відповідей чи відповідей типу «уход».

При проведенні другого етапу експериментально-психологічного дослідження нами були використані такі методики як ММРІ (ММДО, адапт. Березіна Ф.Б.), опитувальник Кеттела, Кольоровий тест Люшера, а також методики патопсихологічного дослідження (Собчик, 2013).

За методикою ММДО (ММРІ) отримані наступні результати наведені в таблиці 1. Показ-

Таблиця 4

Активність/фактор		S	P	Sch	P
1-й вибір	ПП	00	+/- -	+/- +	-+
	ЗП	- +/-	0-	-+	++
2-й вибір	ПП	0-	+/-! +	- -+	0-
	ЗП	+/- -	00	+/- -	+/-+
3-й вибір	ПП	+ -	+ -	- +/-	0 +/-
	ЗП	+/- -	--	++	+ -

ники шкали F свідчать, що рівень психічного напруження, внутрішньої дисгармонічності, суб'єктивності та ірреалістичності сприйняття зовнішньої інформації не досягає психотичного і відповідає невротичному регістру, чи такому, який знаходиться в нижній границі невротичного. В тому числі в підтвердження згідно даних за методикою Hand-test виявляється ПАТ =6 од. Що відповідає рівню розладу адаптації.

Отримані дані за методикою ММДО свідчать, що досліджуваний має високу особистісну індивідуалістичність та суб'єктивізм, ірреалістично раціональний тип сприйняття інформації. Він не орієнтований на глибоку розуміючу комунікацію із оточенням, більш орієнтований на себе, реалізацію свого світобачення. Має м'який характер, такий що потребує зовнішньої підтримки, розуміння, скеровування. Виявляється тенденція до зниження вітальної активності і підвищення показників тривожності, та песимістичності. Така особистість важко і травматично сприймає зовнішній тиск, конфронтацію, ситуації, які сприймає як знецінюючі, втручання в його плани, перешкоджання та позбавлення можливості вільного вибору. Через більш активний внутрішній, ніж зовнішній світ такий людині важче виразити напруження назовні, запобігаючи перенавантаженню.

За методикою «Опитувальник Кеттела, 16 PF», (форма А) отримані такі показники (табл. 3). Визначаються такі характерологічні риси та особливості поведінки як висока тривожність, нестабільність, слабка структурованість самооцінки, низька здатність до врахування зовнішнього регламенту, умов, недовірливість, переважання уявного над реалістичним. Недостатність абстрактного мислення, тяжіння до конкретності, оперування конкретно-ситуаційним, індивідуально-значущим досвідом, даними. Підвищення рівню відчуття нещасливості, невдоволеності.

За табл. 3 в наявній життєвій ситуації констатуються такі емоційно-поведінкові особливості як інтровертованість, внутрішню дистанцію між собою і зовнішнім світом, соціально дистантну поведінку, зниження енергичності, активності, риси педантичності – надмірна увага та застрягання на особистісно значущих деталях, надмірно чутливе сприйняття, підвищена серйозність, драматичність, песимізм, емоційну лабільність, та підвищення напруження, імпульсивності.

За методикою «Кольоровий тест Люшера» (однократний) отримано: 5 2 0 1 4 3 7 6. Що свідчить про такий актуальний стан досліджуваного як фрустрація потреби в незалежній самореалізації, стрес, пов'язаний із перешкодами, які досліджуваний не відчуває як такі, що здатний подолати. Протесні явища до зовнішніх правил. Складності соціальної адаптації. Образливість,

сенситивність, недовірливість. Суб'єктивність світогляду.

Таким чином, виявляється тривожно-дистимічний стан та розлад адаптації в особистості індивідуалістичного (шизоїдного) та чутливого типу.

Євгеній, 27 років. Звернувся до психотерапевта вперше, встановлених діагнозів психоневрологічного профілю не має.

Направлений на психодіагностичне обстеження психотерапевтом, через своєрідну, незвичайну поведінку на прийомі, розпливчатість відповідей, неухважність.

В ситуації психодіагностичного обстеження скаржитися на зниження настрою, стан тривожності, «відчуття самотності», «неможливість розслабитися» тощо. Стан розвинувся після змін в умовах роботи, та збільшення навантаження. Має вищу освіту (інтегральний показник інтелектуальних здібностей).

При проведенні патопсихологічного обстеження методиками «Класифікація», «Виключення 4-го зайвого», розуміння прислів'їв, порівняння фраз, «Піктограми» порушень послідовності та змісту мислення не виявлено. Емоційної парадоксальності не відмічається.

При проведенні експериментально-психологічного дослідження нами були використані такі опитувальники та об'єктивні, діалогічні, проєктивні тести як ММРІ, Акцент 2/90, HAND-test, а також методики патопсихологічного дослідження (Собчик, 2000).

Згідно отриманих показників (табл. 1) досліджуваний є дисгармонійною особистістю, тобто такою яка поєднує протирічні типи реагування, тормозні та стенічні, стримуючі/внутрішні та зовнішні. Виявляються ознаки тенденції до збільшення внутрішнього напруження. Інтенсивність не досягає психотичного рівню.

Рівновеликі піки по шкалам №8 (Індивідуалістичності), №7 (Тривожності), №9 (Гіпертимності), помірне підвищення по шкалам №6 (Ригідності) та №0 (Інтроверсії) дає змогу констатувати такі індивідуально-характерологічні риси як гіпертимність і енергійність, зневажливість до життєвих питань, при цьому індивідуалістичність та ірреалістичність світосприйняття, стійку орієнтацію на власні установки, внутрішні критерії, загострена потреба в свободі прийняття рішень та егоцентризм, особистісну тривожність, невпевненість, амбівалентність у поєднанні із амбіційністю, схильність до утворення обсессивно-компульсивних симптомів, та вживання психоактивних речовин.

Наведені результати (табл. 2) виявляють такі актуальні поведінкові особливості як підвищену емоційну чутливість та сприйнятливості до зовнішніх та внутрішніх явищ, нестійкість фону настрою, потребу у зовнішній позитивній оцінці, чутливість самооцінки. Вміння ціле покладання

та системність не витримують напливу афективних хвиль.

За методикою HAND-test отримані показники, які наведені у таблиці 5:

Таблиця 5

Категорія	Загальний бал
Міжособистісна	5 (общ)+ 2 (дем)+1 (дир)+3(агр)
Середовище	6 (акт)+1(пас)
П П	1(стр)+1(ув)+2(напр)
Уход	0

Відмічається стан зниження оптимального функціонування, тенденція до розладу адаптації. Відмічається напруження, відчуття стресу, тривожність. Ми бачимо готовність до активних дій, давати відсіч, протидіяти, досягати свого, і в той же час є хворобливі тенденції страху, власної неспроможності, життєве напруження.

За методикою «Кольоровий тест Люшера» (однократний) отримано: 4 2 0 3 5 1 6 7. Визначається особистість, що поєднує потребу досягати успіху, емотивність та педантизм, упертість, завзятість. Відмічається емоційна нестійкість. Орієнтація на власну думку, протесність до зовнішнього регламенту, потреба діяти на власний розсуд. Проте мотивація досягання заблокована певними труднощами, перепонами. Напружений самоконтроль дається ззнаки у вигляді тривожності та дратівливості. Виявляється стан відчуття самотності та ізоляваності, егоцентрична зацікненість на власній особі, потреба у яскравих емоціях.

Таким чином на момент проведення обстеження при відсутності грубих порушень протікання психічних процесів на перший план виступають індивідуально-характерологічні риси особистості у вигляді дисгармонійного поєднання гіпертимії та психастенії, загальне підвищення психічного напруження, тривожність та зниження настрою, тенденція до розладу адаптації.

Наведені діагностичні випадки по даним патопсихологічних обстежень яскраво демонструють підвищення психічного напруження, зниження настрою, підвищення тривожності, загострення індивідуально-характерологічних рис особистості та зрив адаптації.

Застосування опитувальника ММРІ дає змогу оцінити характерологічні особливості, а опитувальники Акцент 2/90, Кеттела КТЛ та МПВ, Сонді, Люшер, HAND-test - копінг-стратегії поведінки та особливості захисних механізмів, актуальний емоційний стан.

Слід підкреслити, що застосування тесту Кеттела при клінічній діагностиці має певні особливості в інтерпретації отриманих результатів. В стандартизованому тесті Кеттела немає помилок. При виборі варіанту інтерпретації тесту не-

обхідно враховувати, що емоційні стани мають подвійне трактування, і подвійну обумовленість - стаціонарну (потребову) і ситуаційну (мобілізаційну). При застосуванні тесту в практичній психології особистість оцінюється з точки зору необхідної мобілізації, тому такі якості, як підозрілість (L), тривожність (O), напруженість (Q4) є тут позитивними. Для клінічної психології потрібна інша детермінанта - потреба, і позитивними якостями тут вже стають довірливість (L), спокій (O), розслабленість (Q4). Тут ми виявляємо протистояння інтересів практичної психології, націленої на успіх в соціумі, і клінічної психології, яка стоїть на ватрі тілесного і душевного здоров'я. Вимоги активізувати для досягнення мети такі психологічні якості, як тривожність, підозрілість і недовірливість, можуть привести в наш непростий час до втрати тілесних і психічних функцій.

В основі аналізу результатів діагностики за тестом Кеттела лежать такі положення:

1. Психологічний профіль особистості є досить стійкою системою психологічних якостей.
2. Психологічні якості профілю пов'язані з психосоматичними і психоневрологічними розладами через емоційну групу 4-х конкретних негативних факторів: С - емоційна нестійкість, L - підозрілість, O - тривожність, Q4 - напруженість.

Тому при аналізі результатів за тестом Кеттела для оцінки схильності до психогенних захворювань в досить розглядати тільки емоційну частину діаграми; вольова, комунікативна і інтелектуальна групи вносять додатковий, допоміжний внесок.

Висновки

Ймовірність несприятливого прогнозу протікання межових розладів адаптації залежить від багатьох факторів, що впливають на здатність індивідуума адаптуватися до зміни в житті або психотравмуючої події. Мають значення особливості психотравмуючої ситуації, досвід подолання подібних ситуацій у минулому, психологічні характеристики пацієнта (характерологічні особливості, навички та механізми організації поведінки (копінг-стратегії), рівень самоконтролю, захисні механізми та інше), Характер мікросоціального оточення (наявність або відсутність соціальної підтримки), астенизуючий вплив (додаткове навантаження, інтоксикації, коморбідні соматичні захворювання та інші).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Березин Ф. Б., Мирошников М.П., Рожанец Р.В. Методика многостороннего исследования личности. Москва. «Медицина», 1976
- Бобровническая М. М., Голубева О. Ю., Коняева Т. Н., Шойгу Ю. С. Методическое руководство по профессиональному психологическому отбору в системе МЧС России. Москва: Государственное

- учреждение «Центр психологической помощи МЧС России», 2006
- Вельтишев Д. Ю. Диагностика и фармакотерапия тревожного варианта расстройств адаптации. Социальная и клиническая психиатрия, 2010. (1), 96-97.
- Вигдорчик М. И. Психодинамический подход к проблеме акцентуаций. Одесса. 1995
- Краснов В.Н. Расстройства аффективного спектра. Москва. Практическая медицина. 2011
- Курбатова Т.Н., Муляр О.Н. Проективная методика исследования личности «Hand - test». Санкт-Петербург. ГМНПП «ИМАТОН», 2001
- Люшер М. Сигналы личности, ролевые игры и их мотивы. Воронеж. 1993
- Международная классификация болезней МКБ-10. (2020). URL: <https://mkb-10.com/> (дата звернення: 15.12.2020).
- Москаленко В.Ф. та ін. Громадське здоров'я. (3-е Вид.). Вінниця. Нова Книга. 2013
- Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика: методики и тесты. Самара: Изд. дом «БАХ-РАХ-М». 2002
- Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. – Москва. Ин-т прикладной психологии. 1976
- Собчик Л.Н. Метод портретных выборов. Адаптированный тест восьми влечений Сонди. Санкт-Петербург. Речь. 2013
- Собчик Л.Н. Методы психологической диагностики 2. Москва. 1990
- Собчик Л.Н. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности СМЛ. Санкт-Петербург: Речь. 2000
- Табидзе А.А. Тест Кеттела и его новая интерпретация с позиции клинической психологии. Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. 2015. 6(35) URL: <http://mprj.ru> (дата звернення: 15.12.2020).
- Уніфікований клінічний протокол. Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад. Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 121 від 23 лютого 2016. Neuronews. Київ. Україна. 2016. (3), 49–64.
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.) (2013). American Psychiatric Association. Arlington, APA.
- Berezin F.B., Miroshnikov M.P., Rozhanets R.V. (1976) Methods of multilateral study of personality. Moscow. Medicine
- Bobrovnikskaya M.M., Golubeva O. Yu., Konyaeva T.N., Shoigu Yu. S. (2006) Methodical guide to professional psychological selection in the system of the Ministry of Emergencies of Russia. Moscow: State Institution «Center for Psychological Assistance of the Ministry of Emergencies of Russia»
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.) (2013). American Psychiatric Association. Arlington, APA.
- International Classification of Diseases ICD-10. (2020). URL: <https://mkb-10.com/> (access date: 15.12.2020).
- Krasnov V.N. (2011) Affective spectrum disorders. Moscow. Practical medicine.
- Kurbatova T.N., Mulyar O.N. (2001) Projective method of personality research «Hand - test». St. Petersburg. GMNPPP «IMATON»
- Luscher M. (1993) Personality signals, role-playing games and their motives. Voronezh.
- Moskalenko V.F. et al. (2013) Public health. (3rd Ed.). Vinnitsa. New Book.
- Raigorodsky D.Ya. (2002) Practical psychodiagnostics: methods and tests. Samara: Ed. house «BAHRAH-M».
- Sobchik L.N. (2000) Standardized multifactor method of SML personality research. St. Petersburg: Speech.
- Sobchik L.N. (2013) The method of portrait elections. An adapted test of eight is drawn by Sondi. St. Petersburg. Speech.
- Sobchik L.N. (1976) Introduction to the psychology of individuality. Theory and practice of psychodiagnostics. Moscow. Inst. Of Applied Psychology.
- Sobchik L.N. (1990) Methods of psychological diagnosis. Moscow.
- Tabidze A.A. (2015) Kettel's test and its new interpretation from the standpoint of clinical psychology. Medical psychology in Russia: electron. scientific magazine. 6 (35) URL: <http://mprj.ru> (access date: 15.12.2020).
- Unified clinical protocol. Reaction to severe stress and adaptation disorders. Post-traumatic stress disorder. (2016) Order of the Ministry of Health of Ukraine № 121 of February 23, 2016. Neuronews. Kiev. Ukraine. (3), 49–64.
- Veltischev D. Yu. (2010) Diagnosis and pharmacotherapy of the anxious variant of adaptation disorders. Social and Clinical Psychiatry. (1), 96-97.
- Vigdorzhik M.I. (1995) Psychodynamic approach to the problem of accentuations. Odessa.

Розвиток експортного потенціалу підприємств за умов глобалізації: фактори та пріоритети

Юрченко О. Ю.^{а1}, Кушнір О. Я.

^а Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

В статті розглядаються проблемні питання формування і розвитку експортного потенціалу національних підприємств в умовах економічних криз глобального характеру. Враховується досвід формування експортного потенціалу з огляду на досвід порушення функціонування світових галузевих ринків, що спричинені протиепідемічними заходами та локдауном. Відзначається, що експорт відіграє особливу роль в оздоровленні економіки країни, особливо в умовах спаду внутрішнього виробництва. Адже кошти, що надходять від експортної діяльності, спрямовуються на погашення заборгованості, модернізацію, розв'язання соціально-економічних проблем. Розвиток експортного потенціалу розглядається як інтегральна діяльність підприємств. Відзначається важливість застосування різноманітних інструментів менеджменту для формування експортного потенціалу підприємства, а також необхідність визначити його пріоритети, зокрема модифікація складу функцій, оптимізація часу стійкості і нестійкості структури, підвищення рівня керованості, оптимізація шляхів реалізації з метою підвищення ефективності. Також приділено увагу формуванню та управлінню експортним потенціалом під час кризи. Адже вплив процесів глобалізації на розвиток експортного потенціалу має багатовимірний характер. Йдеться як про позитивні, так і негативні сторони інтеграції підприємств до світового господарства в контексті зовнішньої торгівлі, у тому числі експортних можливостей. Зокрема, йдеться про наслідки світової кризи, що пов'язана з обмеженнями для економічної активності підприємств, в умовах пандемії вірусу COVID-19. Таким чином, розглянувши поняття експортного потенціалу підприємства, шляхів його використання і підвищення та конкурентної стратегії країни, необхідно зазначити, що ці поняття нерозривно пов'язані між собою, а точніше, експортний потенціал кожного підприємства країни є однією з важливих складових, що дає їй змогу посідати гідне місце на міжнародній арені.

Ключові слова: експортний потенціал, підприємство, фактори, вплив, середовище, підходи, формування.

Development of export potential of enterprises in the context of globalization: factors and priorities

Yurchenko O. ^а, Kushnir O.

^а Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

The article deals with problematic issues of formation and development of export potential of national enterprises in the conditions of economic crises of a global nature. The experience of forming export potential in view of the experience of violation of world sectoral markets, caused by anti-epidemic measures and Lokdown. It is noted that exports play a special role in the rehabilitation of the country's economy, especially in terms of decline in domestic production. After all, funds coming from export activity are directed to repayment of debt, modernization, solving socio-economic problems. The development of export potential is considered as integral activities of enterprises. There is an importance of the use of various management tools for the formation of export potential of the enterprise, as well as the need to determine its priorities, in particular the modification of the functions of functions, optimization of the stability time and instability of the structure, increased level of manageability, optimization of implementation routes in order to increase efficiency. Thus, having considered the concept of export potential of the enterprise, the ways of its use and increase and competitive strategy of the country, it should be noted that these concepts are inextricably linked, and more precisely, the export potential of each company of the country is one of the important components that gives it the opportunity to occupy a decent place in the international arena.

Keywords: export potential, enterprise, factors, impact, environment, approaches, formation.

¹ Corresponding author.

E-mail address: yurchenko@kibit.edu.ua

<https://doi.org/10.37203/kibit.2020.46.10>

Вступ

Пріоритети і фактори розвитку та функціонування експортного потенціалу підприємств завжди були об'єктом особливої уваги і спеціальних досліджень науковців. Проте, за умов глобалізації проблеми пов'язані з участю національних економік, суб'єктів господарювання в процесах інтернаціоналізації бізнесу набувають важливого значення. Адже експортний потенціал як економічна категорія значно ускладнився і потребує ретельного вивчення. Особливої актуальності питання управління потоками товарів та послуг на світових ринках набули під час світової економічної кризи 2008 р. та кризи, що викликана пандемією COVID-19.

Розв'язання зазначеної проблеми залежить від багатьох чинників, серед яких одним з головних є рівень забезпечення якості менеджменту підприємств. Адже перед національними товаровиробниками стоїть важливе завдання не тільки забезпечення продовольчої безпеки держави, але й – позитивного торговельного балансу, що неможливо зробити без суттєвого прориву в розвитку експортного потенціалу. Незважаючи на те, що багато проблем національної економіки пов'язані з відсутністю власних коштів і фінансування, частину із них можна вирішити навіть без додаткових фінансових вкладень. Це ті проблеми, які зводяться до неефективного управління, що проявляється в неузгодженості роботи, зниженні трудової дисципліни, рентабельності і т.п.

Дослідженням питань формування та управління експортним потенціалом займалися такі науковці, як Нікітіна А. В. та Юдіна (2018), Бабірі У. Х. (2017), Бестужева С. В. (2017) та інші. У наукових дослідженнях Бугас Н. В. (2015), Отенко В. І. та Бараннік І. О. (2017), Пирог О. В. та Зацепило А. І. (2019) багато уваги приділяється національним та галузевим аспектам розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Очевидно, що стрімке залучення суб'єктів господарювання України в світогосподарські процеси зумовлює необхідність досліджувати шляхи використання інструментів стратегічного менеджменту для підвищення ефективності експортної діяльності підприємств. Цю проблематику досліджено у роботах таких науковців, як Кравченко та ін. (2018), Жигалкевич Ж. М. (2019), Припотень В. Ю. та ін. (2017).

Умовою виживання будь-якого бізнесу є здатність адаптуватись до змін у зовнішньому середовищі. Але успішність діяльності забезпечується здатністю не лише до пристосування, а до передбачення і вчасної перебудови внутрішніх функцій у відповідності не просто з сучасними, а з майбутніми умовами господарювання. Для означення змін, що відбуваються в системі підприємства, часто застосовується поняття „розвиток”.

Свідченням постійної уваги до проблеми розвитку в економічній науці являється різноманіття тлумачень самого терміну. За відповідну точку в дослідженні процесів розвитку експортного потенціалу підприємств можна взяти онтологічне філософське визначення М. Чешкова (2004): „Розвиток характеризує іманентну людині (людству) потребу-здатність до створення нових форм буття (свідомості); вказана потреба-здатність реалізується людиною як суб'єктом мислєдіяльності, що переслідує фундаментальні цілі і розгортається у варіативному процесі через різноманітні історичні типи і форми з їх просторовими масштабами і часовими режимами”.

З приводу властивостей розвитку економічних систем точиться наукова полеміка. Так, неоднозначним є прогресивний характер розвитку, суперечності існують у визначенні причин розвитку, відносно розмежування процесів розвитку і зростання, проблеми стійкості розвитку та можливості управління ним.

Найпоширенішим є погляд на розвиток як на „прогресивний процес переходу об'єкта від одного якісного стану до іншого, досконалішого, від простого до складного, від нижчого до вишого” (Загладин, 2003).

В результаті дослідження теоретико-методологічних аспектів стосовно експортного потенціалу підприємств можемо констатувати, що його розвиток зумовлений наступними факторами: змінами зовнішнього середовища (економіка, політика, етика культура й ін.); змінами внутрішнього середовища (переміщення працівників, перехід на використання нових технологій й ін.); потребами й інтересами людини і суспільства (потреба в додатковому продукті суспільства, потреба в самовираженні людини); старінням і зносом матеріальних елементів (устаткування, технології); змінами екології (забруднення чи очищення середовища); технічним прогресом; глобальним станом світового господарства тощо.

Предметом полеміки є розрізнення процесів зростання і розвитку за критерієм характеру змін в системі експортного потенціалу підприємства. Так ряд науковців стверджує, що зростання може відбуватися і за умов відсутності розвитку, в той час, як розвиток без зростання неможливий (Бутенко та Бутенко, 2019). Тут ми звертаємо увагу на те, що, виходячи з вищевказаного визначення, зростання – обов'язкова, але не достатня умова розвитку; зростання – лише етап накопичення кількості, яка, накопичившись, переходить в якість – розвиток. Очевидно, що розвиток це набуття іншої якості, що зміцнює життєдіяльність в умовах мінливого середовища. Висновок про „якісний” характер розвитку експортного потенціалу знаходить відгук на методичному рівні, оскільки якісні зміни не піддаються прямому кількісному вимірюванню.

Згідно з тлумаченням українських лінгвістів, поняття “потенціал” (від лат. *potentia*) означає сукупність усіх здатностей, можливостей і необхідних засобів для досягнення певної мети у реалізації якогось завдання. Тобто, говорячи про потенціал, слід мати на увазі невикористані можливості, які за умов наявності відповідних умов, можуть бути використані з метою досягнення певної конкретної мети. Від того, яка частина наявного потенціалу при цьому буде задіяна, залежить і рівень ефективності його використання.

Визначальною сучасною тенденцією розвитку світового ринку, на якому безпосередньо реалізується експортний потенціал вітчизняних підприємств, є його глобалізація. Глобалізація – новітній етап багатовікового процесу інтернаціоналізації господарського життя, що характеризується зростаючою економічною відкритістю країн, лібералізацією національних режимів торгівлі і капіталопотоків, формуванням глобального фінансового ринку і всесвітньої інформаційної мережі. Згідно з аргументами Ю. Шишкова (2003), глобалізацію характеризують щонайменше три принципово нових явища: по-перше, світове співтовариство з рихлої сукупності більш-менш взаємопов’язаних країн перетворюється в цілісну економічну систему, по-друге, всесвітні економічні відносини набувають ролі провідних, визначальних над внутрішньонаціональними, по-третє, знецінюється регулююча і протекціоністська функція національних держав. Однак вищенаведені аргументи зовсім не є однозначними. Так М. Загладін (2003) зазначає: „Глобалізація не зовсім „глобальна”... сучасний етап світового розвитку характеризується, в першу чергу, поглибленням регіональних інтеграційних процесів (Мельник, 2017). Цей автор послідовно доводить тезу про те, що роль національних держав в сучасному світі не зменшується, зокрема через те, що держави зберегли за собою можливість правого регулювання діяльності корпорацій. Щодо прогнозу впливу глобалізації на діяльність економічних суб’єктів різних країн, то, на думку дослідників, в найближчому майбутньому система міжнародних відносин збереже теперішню свою форму „центр – периферія”.

Ідея можливості управління розвитком, в т.ч. розвитком експортного потенціалу підприємства, дискутується в рамках концепції стійкого розвитку. На рівні підприємства під стійкістю розуміє його здатність протистояти різним негативним, природним та економічним впливам. Це означає не лише можливість переборювати несприятливі явища, але і уміння пристосовуватись до них, використовувати їх з найбільшим ефектом для підприємства. Важливою ознакою є стратегічний характер, на якому наголошується при визначенні стійкого розвитку як процесу,

при якому досягнення наявних цілей підприємства не ставить під загрозу можливість досягнення цілей в майбутньому.

Разом з тим в рамках теорії корпоративного управління під здатністю підприємства до стійкого розвитку мається на увазі його здатність задовольняти потреби власника. Так, у випадку з Dow Jones Sustainability World Index здатність корпорації до стійкого розвитку визначалася як вигідність (*shareholder value*) підприємства, що створюється при використанні наявних можливостей і при зниженні ризиків розвитку. Також існує більш широке визначення, що розвиває цю ідею: „здатне до стійкого розвитку підприємство відповідає потребам сьогодення і майбутніх поколінь власників і споживачів, виходячи з економічного благополуччя і спадковості для підприємства і його власників, соціального добробуту працівників підприємства і суспільної групи, що знаходиться в зоні його впливу, охорони навколишнього середовища і збереження ресурсів” (Чешков, 2004).

Стійкий розвиток експортного потенціалу вітчизняних підприємств на сьогодні можливий при здійсненні державою політики підтримки стійкого розвитку на макрорівні. „Стійкого” – значить, в першу чергу, позбавленого криз, спрямованого на „згладження” піків і падінь циклу економічної кон’юнктури, свідомого обмеження матеріало- і енергомісткого розвитку (Міненко, 2019).

Управлінський вплив на процеси розвитку може бути ефективним тільки тоді, коли він узгоджений з внутрішніми властивостями системи експортного потенціалу підприємства, тобто є резонансним. Слід також підкреслити, що, згідно з концепцією самоорганізації, нав’язування системі певного порядку, який суперечить її природі, неминуче призводить до руйнування „запланованої” схеми у майбутньому (Ажаман та Жидков, 2018, Бабірілі, 2017).

До внутрішніх закономірностей розвитку експортного потенціалу підприємства, яку необхідно враховувати в процесі управління, належить циклічність. Поведінку підприємства в умовах циклічного розвитку описують такі концепції як: теорія “спрямованого розвитку підприємств”, теорія “циклічного розвитку підприємств” та концепція “життєвого циклу підприємств”.

Згідно з теорією “спрямованого розвитку” розвиток підприємства трактується як сукупність переходів від одного стану внутрішньої та зовнішньої рівноваги до іншого аналогічного стану, сформованого поточними обставинами і факторами. Траєкторія розвитку окремого підприємства може бути різної форми, але у цілому залежить від його здатності пристосовуватися до змін середовища господарювання та вирішувати внутрішні протиріччя. В основу

оцінки та аналізу розвитку підприємства покладено його виробничу функцію та бюджетні обмеження, при цьому базовим критерієм аналізу виступає ефективність виробничої системи (процесу перетворення факторів виробництва у економічні блага). Перехід від одного рівня ефективності до іншого вимагає додаткових витрат ресурсів і часу. Етапність розвитку експортного потенціалу підприємства в площині даної концепції можна представити як: I етап – вихід підприємства – експортера на зовнішній ринок, II етап – концентрація зусиль на збільшенні обсягів реалізації, III етап – акцент на розширення географії збуту, IV етап – інвестування в місцеве виробництво (спільне підприємство) (Хомич 2020, Матвеев 2015, Проскуріна, 2019).

В основі теорії циклічного розвитку лежать роботи М.Д. Кондратьєва та інших вітчизняних і зарубіжних вчених (Кондратьєв, 2002). Основою розвитку цієї теорії стали емпіричні свідчення щодо періодичного виникнення економічних криз у розвитку соціально-економічних систем різних рівнів. Таким чином, робиться висновок, що експортний потенціал підприємства також розвивається циклічно від однієї кризи до іншої. В основу даної теорії покладено критерій економічної ефективності, яка періодично виявляє тенденцію до зростання та зниження під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників. Подальшим розвитком цієї теорії стала концепція спірального розвитку підприємств, що характеризується не тільки коливанням ефективності соціально-економічних систем, але й їх переходом на якісно новий рівень (Федорчук, 2003). Розглядаючи розвиток експортного потенціалу підприємства крізь призму даної теорії слід звернути увагу на проблему діагностики і профілактики кризових явищ, які здатні скоротити його життєвий цикл і стати на заваді переходу з нижчого етапу розвитку на вищий (Скриньковський, Ключак, Процевят, 2016).

Відповідно до концепції “життєвого циклу” розвиток підприємства аналізується за критеріями витрат та отриманих результатів від моменту створення соціально-економічної системи до моменту її ліквідації, як організаційно самостійного утворення. (Щебель, 2020, Ус, 2018). Теоретичною основою цієї теорії є закон спадаючої віддачі економічних ресурсів та характер розвитку ринків. Кожна з фаз розвитку підприємства характеризується різними особливостями: обсягом та структурою витрат, фінансовими результатами, швидкістю зміни витрат та фінансових результатів і т. ін. Так протягом життєвого циклу експортного потенціалу підприємства відбувається зміна ключової складової його розвитку: на етапі зародження домінує маркетингова, фінансова та інноваційна складова, зростання і зрілості – трудова і виробнича, на етапах спаду і відро-

дження – маркетингова. (Тюха І. В., Герасимчук Д. А., 2017, Швиданенко О. А., 2007)

Розвиваючи ідею необхідності врахування в структурі експортного потенціалу підприємства не лише внутрішніх (виробничих), але і зовнішніх компонентів, ми розглядаємо проблеми і перспективи розвитку експортного потенціалу крізь призму формально-логічної моделі, яка включатиме три складові:

- виробництво (створення);
- споживання;
- національне та міжнародне нормативно-правове регулювання.

Для оцінки ситуації на підприємстві, його експортного потенціалу збирається й опрацьовується інформація, що характеризує стан виробничо – технічної бази, системи постачання, організації управління, рівень НДДКР, фінансовий стан і т.д. важливе значення має порівняння основних характеристик організації (зміни норми прибутку, обсягу продаж, продуктивності праці, виробничих витрат) з відповідними параметрами основних конкурентів.

Засновуючись на концепції життєвого циклу і, зокрема, на її інтерпретації В.І. Щелкуновим (2010), нами визначено закономірності розвитку компонентів потенціалу виробництва експортного продукту (табл. 1.).

В основу поділу життєвого циклу потенціалу виробництва експортного продукту на етапи (Проскуріна, 2019) покладено визначення періодів, протягом яких розвиток потенціалу не змінює властивостей. На цих засадах виділено наступні етапи: формування, освоєння, I етап виробництва, I етап старіння, I етап модернізації ... N-й етап виробництва, N-й етап старіння, ліквідацію.

Для управління розвитком експортного потенціалу підприємства може застосовуватись і методика управління вартістю підприємства компанії МакКінсі (Миснер, 2005), яка також використовує основні положення концепції життєвого циклу потенціалу. На думку спеціалістів компанії МакКінсі, небезпечно обмежувати зусилля менеджерів тільки одним горизонтом. Використовуючи концепцію “горизонтів розвитку” в управлінні експортним потенціалом підприємства необхідно забезпечити збалансований розвиток потенціалу на усіх трьох горизонтах, незалежно від рівня їх “зрілості”.

Серед факторів потенціалу споживання зовнішнього ринку, що впливають на процес розвитку експортного потенціалу підприємства, слід відзначити: вплив інфраструктури країни-імпортера, можливість користування окремими місцевими ресурсами з метою скорочення витрат на транспортування, вплив місцевих обмежень по використанню ресурсів, в т.ч. по забрудненню навколишнього середовища, кон'юнктуру взаємопов'язаних ринків краї-

Таблиця 1.

Закономірності розвитку компонентів потенціалу виробництва експортного продукту

Компонент потенціалу	Характеристика
Технічний	Перший етап характеризується випереджальним розвитком технічного потенціалу експортного потенціалу підприємства відносно технологічного; Технічний потенціал потребує порівняно високих витрат не лише на етапах створення і оновлення, а і протягом всього життєвого циклу; Рівень використання технічного потенціалу досягає максимуму на етапі зрілості життєвого циклу експортного потенціалу підприємства.
Технологічний	Адекватний розвиток технологічного потенціалу є можливим тільки при достатньому технічному рівні розвитку експортного потенціалу підприємства; Технологічний потенціал потребує, як правило, частішого оновлення, ніж технічна складова експортного потенціалу підприємства; Накопичений виробничий досвід, що забезпечує перевищення технологічного потенціалу над технічним в кінці життєвого циклу, сприяє тривалішому прибутковому використанню експортного потенціалу підприємства.
Фінансовий	Найвищою є потреба в фінансових ресурсах на початковій (інвестиційній) фазі життєвого циклу експортного потенціалу підприємства, що задовольняється за рахунок залученого та позичкового капіталу; В періоді оновлення експортного потенціалу підприємства фінансовий потенціал закономірно підвищується; По мірі „старіння” експортного потенціалу підприємства зростає частка власних коштів в забезпеченні фінансового потенціалу.
Трудовий	Зростання експортного потенціалу підприємства на початковій фазі забезпечується переважно кількісною складовою трудового потенціалу; Розвиток в фазі зрілості супроводжується підвищенням продуктивності праці як за рахунок досягнутого рівня техніко-технологічного забезпечення праці, так і за рахунок накопиченого персоналом досвіду.
Інформаційний	На етапі формування експортного потенціалу підприємства інтенсивно накопичується інформація про зовнішнє середовище; Етап зрілості експортного потенціалу підприємства супроводжується зверненням до накопиченої інформації, підвищується рівень використання інформаційного потенціалу; В період оновлення експортного потенціалу підприємства посилюється увага до інформації про наявність передових технологій та нових конкурентоспроможних ідей.
Управлінський	Низький рівень управлінського потенціалу на етапі формування експортного потенціалу підприємства можна частково компенсувати використанням послуг консалтингових компаній; Як правило, етап розширення в напрямку диверсифікації експортного потенціалу підприємства супроводжується децентралізацією управлінських функцій; Кадрове забезпечення управлінського потенціалу по мірі зростання його зрілості змінюється з зовнішньо-го на внутрішнє (кар’єрне зростання).
Організаційний	Нормальним слід вважати випереджальний розвиток організаційного потенціалу по відношенню до інших складових експортного потенціалу підприємства; Збільшення гнучкості системи управління є основним критерієм результативності розвитку організаційної складової експортного потенціалу підприємства; З розширенням географії реалізації експортного потенціалу підприємства зростає роль знань щодо особливостей прийняття рішень в різних країнах світу
Потенціал стійких зв’язків	Початковий етап розвитку експортного потенціалу підприємства пов’язаний з епізодичністю і нестійкістю зв’язків; В період формування та оновлення експортного потенціалу підприємства потребують підвищеної уваги зв’язки, пов’язані з ресурсним забезпеченням; На прикінцевому етапі життєвого циклу саме множина існуючих стійких зв’язків стає запорукою видовження періоду прибуткового використання експортного потенціалу підприємства.

ни-імпортера (енергоносіїв, праці, сировини та матеріалів тощо), що також визначають експортну цінову політику підприємства.

Вище приведені закономірності та фактори розвитку експортного потенціалу підприємств та його окремих складових знаходять безпосереднє застосування в процесі його управління з метою досягнення стратегічних і тактичних цілей підприємства. Процес управління на методичному рівні прийнято представляти як визначену послідовність етапів, що закінчується контрольними показниками (Ганза 2015, Гуріна, 2019, Матвеев, 2015). Слід відмітити, що бракує досліджень процесу управління саме експортним потенціалом підприємства, але алгоритм управління як такий формується науковцями на основі загальних принципів (логіки) розвитку економічних систем.

Досвід подолання світової економічної кризи 2008 р. та кризи пов'язаної з поширенням COVID-19 розширюють сучасне уявлення про фактори й пріоритети розвитку експортного потенціалу, підтверджують думку, що за умов глобалізації він може бути як стабілізуючим фактором для національних економік, так і дуже вразливим, що має загрозу внаслідок дії глобальних кризових явищ. Тому також вважаємо доцільним звернути увагу на стан та розвиток експортного потенціалу України за умов кризи, яка викликана глобальними антипандемічними заходами і обмеженнями (Пугачевська, Рупчева, 2019). Грунтуючись на прогнозах МВФ, сукупний експорт розвинених економік може зменшитися на 12,8% у 2020 р., а експорт країн з транзитивною економікою та країн, що розвиваються – на 9,6%. За даними Центру аналітики зовнішньої торгівлі Trade+ при KSE український експорт може втратити щонайменше 8,1% (у поточних цінах) лише за рахунок аграрного сектору та металургії. Це дві найбільші галузі нашого експорту, проте не єдині. Це означає, що падіння в інших галузях зробить цей показник ще більшим.

За умов пандемічних обмежень світова торгівля зазнає негативного впливу від таких ключових факторів:

- скорочення обсягів торговельних контрактів на сировину;
- наявність ознак глобальної депресії;
- руйнація стабільних і перевірених каналів зв'язків між виробниками, посередниками і споживачами².

Це спричиняє падіння цін на сировинні товари на міжнародних ринках. Отже для утримання позицій українських експортерів слід вживати заходів, адже за даними Державного комітету статистики у структурі експорту частка аграрної та харчової продукції становила 44,2% у 2019 р., тоді як частка недорогоцінних металів – 20,5%, руд – 7,2%. Очевидно суттєва частина

національного експорту зазнає менших цінових шоків, ніж в середньому сировинні товари³.

Зокрема за оцінками UNCTAD від березня 2019 року до березня 2020 року світові ціни на метали впали на 18,4%, а на сільськогосподарські товари – на 6,8%.

З огляду на високу ймовірність того, що падіння світових цін на сільськогосподарські та харчові товари буде таким самим (-6,8%), падіння експорту України (у порівнянні з 2019 р.) становитиме 3%. У разі падіння світових цін на метали та руди на 18,4% у 2020р. наш експорт втратить ще 5,1%. Враховуючи, що фізичні обсяги експорту цих товарів також будуть зменшуватися через падіння попиту на світових ринках, експорт у грошовому вираженні впаде ще глибше. Передусім це стосується металів.

Обсяг промислових товарів машинобудівної галузі, легкої промисловості, що експортуються Україною, може скорочуватися – рис. 1.

Обговорення та висновки

Експортний потенціал можна розглядати як забезпеченість підприємств виробничими ресурсами, можливостями, необхідними для його виходу на зовнішні ринки.

В період подолання економічної кризи експорт відіграє особливу роль в оздоровленні економіки країни. Не можна не визнати, що в умовах спаду внутрішнього виробництва, неплатоспроможності підприємств він виступає як фактор, що стримує падіння виробництва і ріст безробіття. Завдяки притоку і використанню валютних коштів, отриманих від експорту, можливе погашення зовнішньої заборгованості, імпорту машин і обладнання, необхідних для модернізації підприємств, вирішення першочергових економічних і соціальних проблем.

Розвиток експортного потенціалу є системним процесом, який пронизує функціональні складові інтегрального потенціалу підприємства. Слід широко використовувати управлінський інструментарій розвитку експортного потенціалу підприємства, а також визначати напрямки розвитку експортного потенціалу підприємства: перегляд складу ключових функцій, що притаманні експортному потенціалу суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності, віднайти оптимальне співвідношення між періодами стійкості і нестійкості його структури, забезпечення управлінського впливу на всі елементи (внутрішні і зовнішні) експортного потенціалу, забезпечення пріоритету ефективності експортного потенціалу при його формуванні та реалізації.

² <https://voxukraine.org/uk/eksport-na-karantini-analiz-golovnih-torgovelnih-partneriv-ukrayini/>

³ <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 20.12.2020)

Table 1 World primary commodity prices, 2017–2020
(Percentage change over previous year)

	2017	2018	2019	2020*
All commodity	11,1	-15,4	16,5	-37,3
Energy	12,3	-20,9	24,2	-55,1
Industrial metals	31,0	-19,0	1,5	-18,4
Aluminum	34,1	-19,0	-1,9	-15,1
Copper	30,8	-17,5	3,4	-21,3
Lead	23,8	-18,6	-4,8	-14,6
Nickel	27,5	-16,4	31,4	-19,5
Zinc	29,6	-25,6	-8,0	-19,4
Precious metals	12,9	-2,9	18,5	5,0
Gold	13,7	-2,1	18,9	7,3
Silver	7,2	-9,4	15,3	-17,0
Platinum	3,6	-14,7	22,1	-23,7
Agriculture	-3,0	0,6	6,3	-6,8
Cocoa	-11,0	27,7	5,1	-11,5
Coffee	-7,9	-19,3	27,3	0,2
Corn	-0,4	6,9	3,4	-10,1
Cotton	11,3	-8,2	-4,4	-22,6
Soybeans	-4,2	-6,9	6,8	-7,7
Sugar	-22,3	-20,6	11,6	-15,0
Wheat	4,1	16,8	7,7	3,6
Livestock	7,2	-3,0	5,0	-14,7

Source: UNCTAD Secretariat calculations, based on GSCI spot indices.

*Note: Data for 2020 refer to year-to-date growth rate as of 25 March 2020.

Рис. 1. Світові ціни на первинні товари. Джерело: UNCTAD⁴

Таким чином, розглянувши поняття експортного потенціалу підприємства, шляхів його використання і підвищення та конкурентної стратегії країни, необхідно зазначити, що ці поняття нерозривно пов'язані між собою, а точніше, експортний потенціал кожного підприємства країни є однією з важливих складових, що дає їй змогу посідати гідне місце на міжнародній арені.

Крім того, слід звернути увагу на актуальні заходи щодо зменшення негативного впливу світових кризових явищ на експортні можливості національних підприємств.

Насамперед, на нашу думку, необхідною є інформаційна підтримка експортерам продукції АПК (з огляду на те, що під час криз це найстійкіший канал експорту), відстежувати епідеміологічну ситуацію в країнах, які є найбільшими зовнішньоторговельними партнерами, щоб оперативно дати інформацію суб'єктам українського експорту, на найвищому рівні (міжурядовому) працювати над створенням умов для продовження діяльності національних експортерів на взаємній основі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Ажаман І. А., Жидков О. І. Теоретичне обґрунтування сутності та властивостей потенціалу підприємства. *Економіка та держава*. 2018. № 2. С. 22-26
- Бабірлі У. Х. Сутність експортного потенціалу підприємства. *Ефективна економіка*. 2017. № 3.

Бестужева С. В. Концептуальні підходи до визначення сутності експортного потенціалу. *Економіка і суспільство*. 2017. № 8. С. 22-28

Бугас Н. В., Пилипенко Ю. А. Експортний потенціал у системі зовнішньоекономічної діяльності промислового підприємства. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Серія: Економічні науки*. 2015. № 6 (93). С. 14-21

Бутенко В. В., Бутенко Т. В. Аналіз розвитку конкурентоспроможності української продукції в умовах глобалізації. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2019. № 1 (69). С. 19-28

Ганза І. В. Експортний потенціал вітчизняних підприємств АПК в дискурсі інтеграції до європейського ринку. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. №5. С. 116-121

Гуріна Г. С. Залежність формування стратегії виходу підприємства на зовнішній ринок від експортного потенціалу. *Приазовський економічний вісник*. 2019. №2. С. 104-107

Жигалкевич Ж. М. Особливості зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств в умовах євроінтеграції. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2019. № 16. С. 116-123

Загладин Н. Глобализация в контексте альтернатив исторического развития. *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. №8. С. 3-10

Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Сост. Ю. В. Яковец. М.: Экономика, 2002.

Кравченко В., Голятко А., Копій Д. та інші. Експортувати просто. *Експорт Step by Step 10 кроків*

- від виробництва до експорту: практ. посіб. Київ: Саміт-книга, 2018. 351
- Лісіца В., Стефанюк О. Стимулювання участі малих та середніх підприємств у розвитку та реалізації експортного потенціалу України. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2019. № 3 (19). С. 136-146
- Ляховченко М. В. Особливості формування та розширення експортної діяльності підприємства. Альманах науки. 2019. № 9. С. 34-37
- Матвеев В. В. Експортний потенціал підприємства: сутність і особливості формування. Ефективна економіка. 2015. № 1.
- Мельник О. Г. Експортний потенціал підприємства: сутність і методологічні основи аналізу. Проблеми економіки. 2017. № 1. С. 226-231
- Миснер А.Р. Мастера успеха: Проверенные методы достижения успеха в бизнесе и в жизни: пер. с англ. Минск: Попурри, 2005. 464
- Міненко М. А. Стійкі конкурентні переваги в умовах глобалізації ринку. Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». 2019. № 16. С. 242-251
- Нікітіна А. В., Юдіна І. В. Удосконалення теоретико-методичних основ експортного потенціалу підприємства в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів. Причорноморські економічні студії. 2018. № 34. С. 24-27
- Отенко В. І., Бараннік І. О. Прогнозування показників експортно-імпортного потенціалу підприємства для його моніторингу. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. 2017. Вип. 25. Ч. 1. С. 190-193
- Пирог О. В., Зацепило А. І. Оцінка експортного потенціалу регіонів України. Економічний простір. 2019. № 24. С. 144-152.
- Припотень В. Ю., Кобзева Е. В., Букиашвили В. О. Модель управління розвитком експортного потенціалу підприємства. Економіка будівництва і міського господарства. 2017. Т. 13. № 1. С. 53–60
- Проскурніна Н. В. Етапи і принципи формування стратегії розвитку експортного потенціалу підприємства. Конкурентоспроможність та інновації: проблеми науки та практики: матер. міжнар. наук-практ. Інтернет-конф., м. Харків, 14 листопада 2019 р. Х.: ФОП Лібуркіна Л. М., 2019. С. 356–359
- Пугачевська К. С. Інструменти експорт-промоушн за умов глобалізації. Проблеми економіки. 2017. № 11. С. 36–41
- Пугачевська К. С., Рупчева А. О. Перспективи розвитку експорту України за умов євроінтеграції. БізнесІнформ. 2019. № 5. С. 29-37
- Скриньковський Р. М. Діагностика конкурентоспроможності продукції підприємства. Проблеми економіки. 2015. № 4. С. 240-246
- Скриньковський Р. М., Ключак О. В., Процевят О. С. Діагностика експортного потенціалу підприємства. Проблеми економіки. 2016. № 4. С. 163-170
- Тюха І. В., Герасимчук Д. А. Формування стратегії управління експортним потенціалом підприємства. Ефективна економіка. 2017. № 3.
- Ус Т. В. Сутність та аналіз методичних підходів до оцінки експортного потенціалу підприємства. Глобальні та національні проблеми економіки. 2018. № 22. С. 119-127
- Федорчук М.И. Концепция устойчивого развития. История возникновения. Научное познание: методология і технологія. Випуск 1, 2003. С. 124-130
- Хомич О. В., Манаєнко І. М. Розвиток експортного потенціалу підприємства на європейському ринку FMCG в умовах ризиків. Проблеми економіки. 2020. № 3 (45). С. 133-138
- Чешков М. Развитие: философская идея и конкретные исследования. МЭиМО, 2004, №8, с. 70-81
- Швиданенко О.А. Глобальна конкурентоспроможність: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. К.: КНЕУ, 2007. 312
- Шишков Ю. Глобализация: враг или союзник развивающихся стран? Мировая экономика и международные отношения. 2003. №4. С. 3-14
- Щебель А. І. Кластерний аналіз факторів, які впливають на раціональності управління потенціалом підприємства. Логос. Online. 2020. №9. С. 1-12
- Щелкунов В.И. Производственный потенциал Украины: стратегия формирования и использования: монография. К.: 2010. 248

REFERENCES

- Azhaman I.A., Zhidkov O.I. (2018) Theoretical substantiation of essence and properties of enterprise potential. *Economy and state*. 2. 22-26
- Babirli U.H. (2017) The essence of the export potential of the enterprise. *Efficient economy*. 3.
- Bestuzheva S.V. (2017) Conceptual approaches to determining the essence of export potential. *Economy and society*. 8. 22-28
- Bugas N.V., Pilipenko Yu. A. (2015) Export potential in the system of foreign economic activity of an industrial enterprise. *Bulletin of Kyiv National University of Technology and Design. Series: Economic Sciences*. 6 (93). 14-21
- Butenko V.V., Butenko T.V. (2019) Analysis of the development of competitiveness of Ukrainian products in the context of globalization. *Bulletin of socio-economic research*. 1 (69). 19-28
- Hansa I.V. (2015) Export potential of domestic agro-industrial enterprises in the discourse of integration into the European market. *Global and national economic problems*. 5. 116-121
- Gurina G.S. (2019) Dependence of formation of strategy of an exit of the enterprise on the foreign market on export potential. *Priazovsky Economic Bulletin*. 2. 104-107
- Zhigalkevych Zh. M. (2019) Peculiarities of foreign economic activity of domestic enterprises in the conditions of European integration. *Economic Bulletin of NTUU «KPI»*. 16. 116-123
- Zagladin N. (2003) Globalization in the context of alternatives of historical development. *World economy and international relations*. 8. 3-10
- Kondrat'ev N.D. (2002) Big cycles of conjuncture and the theory of foresight. Compiled by Yu. V. Yakovets, Moscow: Economics,
- Kravchenko V., Golyatko A., Kopy D. and others. (2018) Easy to export. Export Step by Step 10 steps from production to export: practice. way. Kyiv: Summit Book, 351
- Lisitsa V., Stefanyuk O. (2019) Stimulating the participation of small and medium enterprises in the development and realization of Ukraine's export potential. *Problems and prospects of economics and management*. 3 (19). 136-146

- Lyakhovchenko M.V. (2019) Features of formation and expansion of export activity of the enterprise. *Almanac of Science*. 9. 34-37
- Matveev V.V. (2015) Export potential of the enterprise: essence and features of formation. *Efficient economy*. 1.
- Melnyk O.G. (2017) Export potential of the enterprise: essence and methodological bases of the analysis. *Problems of the economy*. 1. 226-231
- Misner A.R. (2005) *Masters of Success: Proven Methods for Achieving Success in Business and Life*. Translated from English. Minsk: Potpourri, 464
- Minenko M.A. (2019) Stable competitive advantages in the conditions of market globalization. *Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute»*. 16. 242-251
- Nikitina A.V., Yudina I.V. (2018) Improvement of theoretical and methodical bases of export potential of the enterprise in the conditions of deepening of European integration processes. *Black Sea Economic Studies*. 34. 24-27
- Otenko V.I., Barannik I.O. (2017) Forecasting of indicators of export-import potential of the enterprise for its monitoring. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Economic Sciences Series*. 25. Ch. 1. 190-193
- Pyrog O.V., Zatselyo A.I. (2019) Estimation of export potential of regions of Ukraine. *Economic space*. 24. 144-152.
- Pripoten V. Yu., Kobzeva E., Bukiashvili V.O. (2017) Model of management of development of export potential of the enterprise. *Economics of construction and urban economy*. 13. 1. 53-60
- Proskurnina N.V. (2019) Stages and principles of formation of strategy of development of export potential of the enterprise. *Competitiveness and innovation: problems of science and practice*. Internet conference, Kharkiv, November 14, Kh. : FOP Liburkina LM. 356-359
- Pugachevska K.S. (2017) Tools of export-promotion in the conditions of globalization. *Problems of the economy*. 11. 36-41
- Pugachevska K.S., Rupcheva A.A. (2019) Prospects for the development of Ukraine's exports in terms of European integration. *BusinessInform*. 5. 29-37
- Skrynkovsky R.M. (2015) Diagnosis of competitiveness of enterprise products. *Problems of the economy*. 4. 240-246
- Skrynkovsky R.M., Klyuvak O.V., Protsevyat O.S. (2016) Diagnosis of export potential of the enterprise. *Problems of the economy*. 4. 163-170
- Tyukha I.V., Gerasymchuk D.A. (2017) Formation of strategy of management of export potential of the enterprise. *Efficient economy*. 3.
- Us T.V. (2018) The essence and analysis of methodological approaches to assessing the export potential of the enterprise. *Global and national economic problems*. 22. 119-127
- Fedorchuk M.I. (2003) Sustainable development concept. History of origin. *Science of science: methodology and technology*. 1. 124-130
- Khomych O.V., Manaenko I.M. (2020) Development of export potential of the enterprise in the European market of FMCG in the conditions of risks. *Problems of the economy*. 3 (45). 133-138
- Cheshkov M. (2004) Development: a philosophical idea and specific research. *MEiMO*. 8. 70-81
- Shvidanenko OA (2007) *Global competitiveness: theoretical and applied aspects: monograph*. Kyiv. KNEU. 312
- Shishkov Y. (2003) Globalization: Enemy or Ally of Developing Countries? *World economy and international relations*. 4. 3-14
- Shchebel A. I. (2020) Cluster analysis of factors, which are used to infuse efficiency into enterprise potential management. *Λόγος*. Online. 9. 1-12
- Shchelkunov V.I. (2010) *Production potential of Ukraine: strategy of formation and use*. monograph. Kyiv. 248
-

Головний редактор:

ЯКОВЛЕВ В. Я., канд. фіз-мат. наук (Київський інститут бізнесу та технологій, Україна)

Видавець:

Київський інститут бізнесу та технологій, Україна
Адреса редакції: 04078, м. Київ, пров. Зоряний 1/5
Телефон для довідок: +38 (044) 331 61 90
e-mail: visnyk@kibit.edu.ua, herald@kibit.edu.ua

Підписано до друку 08.01.2021. Тираж 500

Автори опублікованих матеріалів несуть відповідальність за достовірність поданих відомостей.

Editor-in-Chief:

IAKOVLEV V. PhD, Kiev Institute of Business and Technology, Ukraine

Publisher:

Kiev Institute of Business and Technology
Address: 1/5 Zorianuy lane, 04078, Kiev, Ukraine
Phone: +38 (044) 331 61 90
E-mail: herald@kibit.edu.ua, visnyk@kibit.edu.ua

500 examples.

Критерії публікації статті

- Стаття повідомляє про оригінальне наукове дослідження (основні результати і висновки не повинні бути опубліковані або представлені в іншому місці)
- Стаття дає висновки, які є цікавими широкій аудиторії
- Веб-посилання у тексті супроводжуються повними коректними адресами URL

Оформлення статей

У цьому посібнику описано, як підготувати матеріали для подачі статті до друку.

Стаття готується у такому порядку: назва статті; індекс JEL (для статей з економіки); ПІБ автора(ів) повністю, науковий ступінь, вчене звання автора(ів), ORCID або ResearcherID, Google Scholar ID, Web of science ID, Scopus ID, Publons ID, посада, установа, країна обов'язково українською, англійською мовами; анотація; ключові слова; сам текст; список літератури; необов'язково – подяки.

Назва статті має бути не довшою двох рядків (75 символів), подається двома мовами – англійською, українською.

Статті починаються з **анотації** (1800 символів українською, англійською мовами), в яких треба, по можливості, уникати цифр, абревіатур, скорочень або вимірювань. Вони пишуться для широкого кола читачів. Пропонуємо скористатися такою структурою: 2-3 речення, які вводять в сферу дослідження; коротке обґрунтування актуальності роботи; виклад основних висновків (вводиться фразою «Тут ми покажемо» або її еквівалент); і, нарешті, 2-3 речення, в яких основні висновки вводяться в загальний контекст, і стає зрозумілою актуальність отриманих результатів. Анотація пишеться одним абзацем.

Ключові слова складаються з 3-6 слів розділених крапкою з комою, не дублюють заголовки.

Текст статті готується в текстовому редакторі Microsoft Word (формат .docx) обсягом від 14 до 25 тис символів з пробілами. Список літератури, назва, список авторів і подяки не включаються в загальну кількість слів. У тексті зазначаються: Вступ (Introduction), Методи та матеріали (Methods and Materials), Результати (Results), Обговорення та Висновок (Discussion and Conclusion). У вступі розкривається значимість обраної проблеми та аналізуються останні дослідження і публікації; постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; формулювання цілей статті (постановка завдання). Методи та матеріали: опис використаних методів та методик у роботі, етапи дослідження, при необхідності опис матеріалів, їх структура та вибірка; цей розділ дає можливість повністю повторити описані дослідження. Результати: підрозділ включає схеми, графіки, таблиці без коментарів. Обговорення та Висновок: це може бути один або два окремих підрозділи, обговорення включає коментарі по отриманим результатам, наскільки результати співвідносяться з цілю статті, і як вони корелюють з результатами інших вчених; висновки узагальнюють результати проведеного дослідження і окреслюють перспективи подальших розвідок

у цьому напрямку, цей розділ має розкрити всі відповіді на поставлені автором цілі і завдання у вступі статті; перелічити результати які є вкладом у науку автором.

Для *теоретичної (оглядової) статті* розділи Методи та матеріали та Результати можуть бути поєднані в основну частину, яка в свою чергу може бути розбита на логічні підрозділи. Для *емпіричної (дослідницької) статті* всі розділи є обов'язковими.

Список використаних джерел. Джерела в тексті статті всередині одних дужок розставлені по роках, а не в алфавітному порядку (Torei et al., 1998; Helfman and Waisel, 2008; Atef, 2012). Джерела оформлюються мовою оригіналу за українським стандартом бібліографічного опису ДСТУ 8302:2015. Список використаних джерел подається у алфавітному порядку.

Також джерела подаються англійською мовою (**References**). Не англійські джерела перекладаються.

Дослідницькі статті включають 20-40 бібліографічних посилань. Оглядові – 100. 50% посилань має бути на статті в журналах Scopus і WoS. Самоцитовання не більше 10-15%. 80% статей мають DOI. Не більше 30% україно- та російськомовних публікацій. Не більше 30% монографій та тез.

Використовують один з міжнародних стилів оформлення бібліографії, наприклад, APA, Harvard, NLM, MLA, Chicago та інші.

Таблиці. Кожна таблиця повинна бути представлена в книжковій (не альбомній) орієнтації. Назва таблиці повинна займати один рядок (не більше), виділена жирним шрифтом. Таблиці повинні бути якомога меншими. Таблиці, графіки та рисунки також надсилаються окремими файлами з розширенням .png, .jpg, .pdf.

Подяки повинні бути короткими і не повинні включати в себе подяку анонімним рецензентам і редакторам, несуттєві слова або коментарі. Подяки можуть містити номери грантів і внесків.

Оплата організаційних витрат роботи редколегії (рецензування статей, підготовка та роздрукування оригінал-макетів, робота з літературними та технічним редакторами, поштові та транспортні витрати, отримання цифрового ідентифікатора, індексування в базах даних, послуги інтернет-провайдера тощо) здійснюються після прийняття статті до друку. Всім авторам статті надається один примірник журналу. Працівники та студенти Київського інституту бізнесу та технологій публікуються безкоштовно.

Для авторів із країн СНД можливий переклад статті англійською мовою співробітниками редколегії. Вартість перекладу залежить від обсягу статті та від її складності.

Положення про конфіденційність

Імена та електронні адреси, які вказуються користувачами сайту цього журналу, будуть використовуватись виключно для виконання внутрішніх технічних завдань цього журналу; вони не будуть поширюватись та передаватись стороннім особам.

---

www.herald.kibit.edu.ua